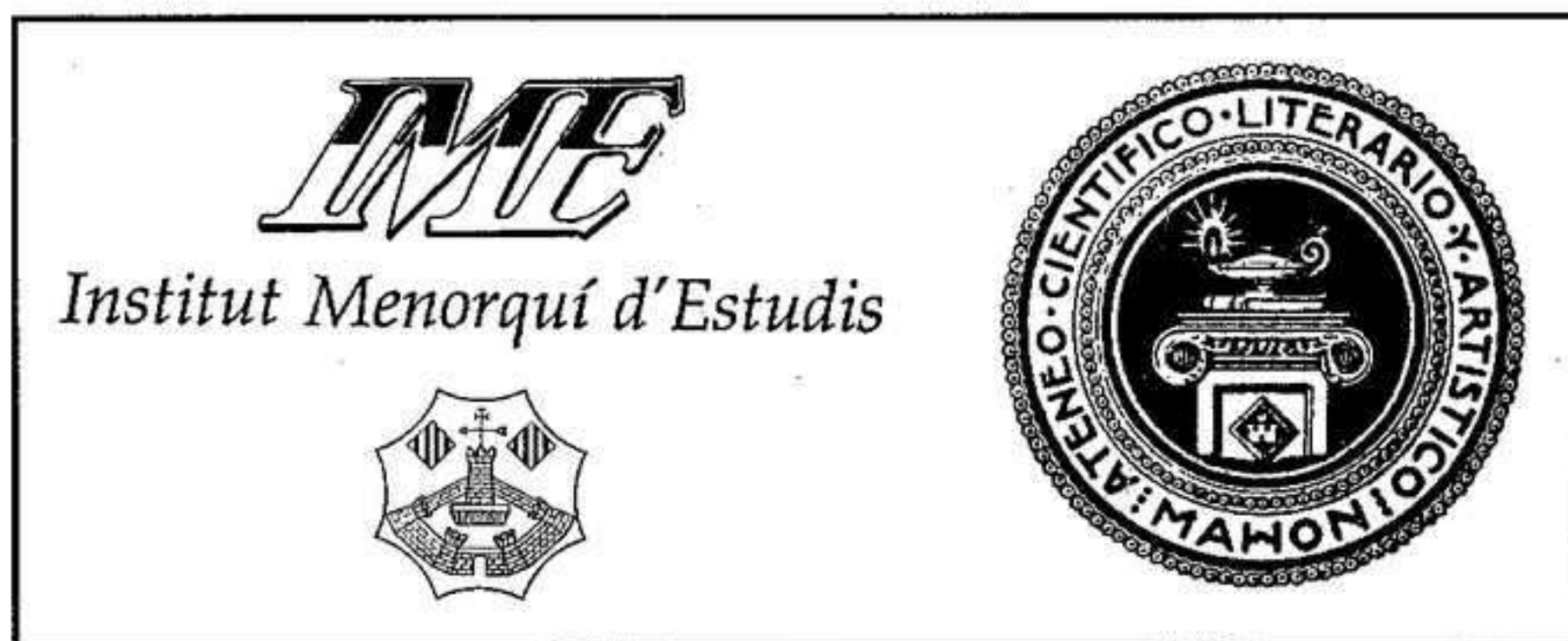

REVISTA DE MENORCA

PUBLICACIÓ DE L'ATENEU CIENTÍFIC, LITERARI I ARTÍSTIC DE MAÓ

FUNDADA EL 1888
(ANY LXXXIV - VUITENA ÈPOCA)

MAÓ
ANY 1997

Portada: L'escola racionalista de Ciutadella, situada en el passeig de Sant Nicolau
(Foto Col·lecció Pere Alzina)

Publicació editada per l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó,
amb la col·laboració de l'IME (Institut Menorquí d'Estudis).
C/Rovellada de Dalt, 25. 07703 Maó (Menorca) Tel. 360553

Director honorari: Francesc Hernández Sanz
Directors: Joan C. de Nicolás Mascaró i Josep M. Vidal Hernández
Consell de Direcció: Pere Jaume Bosch Barber, president de l'Ateneu;
Miquel Àngel Limón Pons, secretari, i Francesc Olives Enrich, administrador.
Consell Assessor: Lluís Casanovas Marquès, Salvador Castelló Carreras,
Gabriel Julià Seguí, Ignasi Mascaró Pons, Pilar Morillas Praena,
Joan C. de Nicolás Mascaró, Ponç Pons Giménez
i Josep Miquel Vidal Hernández.

Subscripcions, venda i intercanvi: Ateneu de Maó. Rovellada de Dalt, 25
07703 Maó (Menorca). Telf. 36.05.53
Preu de subscripció: 3.600 ptes., tot l'any.
Preu d'aquest número: 4.000 ptes., (IVA inclòs)
ISSN: 0211-4550 - Dipòsit Legal: MH-1958
Imprimeix: Editorial Menorca, S.A. - Cap de Cavalleria, 5
(Polígon Industrial de Maó)

Sumari

PERE ALZINA. <i>Cicle de conferències "Repensar la pedagogia". Gener-maig 1997</i>	5
PERE ALZINA. <i>Les escoles obreristes a Menorca. Revisió de les aportacions pedagògiques i interpretació crítica sobre el seu abast</i>	9
JAUME OLIVER I JAUME. <i>"Els Comas Camps: la pedagogia feta vida i testimoni"</i>	61
ANTONI J. COLOM CAÑELLAS. <i>Joan Benejam i Vives. Vida, ideologia pedagògica i personalitat</i>	79
J.M. VIDAL HERNÁNDEZ. <i>Creences en relació a l'aigua i la seva influència en la salut al segle XVIII: a Menorca</i>	111
JOAN PONS MOLL-ÀNGEL MIFSUD CISCAR. <i>Deià, un topònim fantasma a Menorca</i>	141
LUCIA TASCÓN MATOS-MIGUEL FRAU CALDENTY. <i>Queso Mahón: microorganismos indeseables</i>	147
IGNACIO MARTÍN JIMÉNEZ. <i>El espectáculo cinematográfico en Menorca (1897-1950)</i>	159
ENRIC PRAT-PEP VILA. <i>"Cansó nova dels esclaus espanyols. De la surtida de la esclavitud y mal que y avia [a] Alger"</i>	191
JAVIER TEJADA PALACIOS. <i>Los enigmas del tiempo: realismo y virtualidad</i>	203
JOSÉ BORRELL. <i>Sector público, déficit y crecimiento en la nueva perspectiva europea</i>	217
RESSENYA CULTURAL	235
– <i>Discurs d'obertura del curs acadèmic 1997-98 de l'Ateneu de Maó</i>	
– <i>L'hivern a Belleville o la trobada del camí: ser escriptor en català</i>	
– <i>Els mots d'àlgebra i llum de Ponç Pons</i>	
– <i>Vicenç Albertí i Vidal: "Entremesos I" o la teoria de la recreació</i>	
– <i>Ressenya Es Bolitx. La pesca de Bolitx al port de Maó i Peixos de Menorca</i>	
– <i>Espectacle i societat a la Menorca del primer terç del segle XX</i>	
– <i>Activitats realitzades per l'Institut Menorquí d'Estudis</i>	
– <i>Activitats de l'Ateneu de Maó durant l'any 1997</i>	

CICLE DE CONFERÈNCIES “REPENSAR LA PEDAGOGIA”. GENER-MAIG 1997

PERE ALZINA (*)

“L’educació al llarg de la vida es basa en quatre pilars: aprendre a conèixer, aprendre a fer, aprendre a viure, aprendre a ser”

Educació: hi ha un tresor amagat a dins. Informe per a la Unesco de la Comissió Internacional sobre Educació per al Segle XXI.

Des de feia algun temps ens rondava la idea de dedicar un cicle a parlar de pedagogia, en una època on la crisi educativa és palesa en la societat. El 1997 va ser l’any indicat per invertir molts esforços dirigits a oferir a la societat una panoràmica històrica i, a la vegada, actual de les idees pedagògiques. Ens vam fixar dos objectius; per una banda, ampliar el coneixement de les figures destacades del món de la pedagogia del nostre passat recent per l’altra, debatre les línies, els enfocaments i les tendències que marquen la trajectòria actual i que, sens dubte, influiran en el futur.

Des d’aquesta doble vessant, “Repensar la pedagogia” - un cicle situat dins l’òrbita de l’Any Josep Miquel Guàrdia - vol contribuir a reclamar i a fer presents els quatre pilars en què es fonamenta l’aventura incessant de l’aprenen-

(*) Pedagóg i professor associat de la UIB.

tatge: aprendre a conèixer, aprendre a fer, aprendre a viure i aprendre a ser. Primer de tot, “aprendre a conèixer” (és a dir, a interpretar i, en conseqüència, a valorar) aquelles aportacions, personals i col·lectives, de la Menorca contemporània: el món complex i obert d’idees, reflexions i experiències al voltant del paper de l’educació dins la nostra societat. Les escoles obreristes, la pedagogia de Joan Benejam i la dels germans Joan i Margalida Comas ens col·loquen davant una tradició, rica i massa desconeguda, que cal reveure i retrobar per tal d’entaular diàlegs i debats veritables amb els reptes educatius del present i del futur.

“Aprendre a conèixer, aprendre a fer, aprendre a viure, aprendre a ser”: vet aquí els paràmetres d’una educació renovadora, en incessant procés de definició per acordar-la a una realitat sempre dinàmica. La pedagogia, en el que té de ciència, serà també repensada en el nostre cicle des de diferents plantejaments. Així, el nou coneixement del passat pedagògic i les veus del nostre present contribuiran a projectar-nos cap a un futur en què caldrà descobrir i viure el “tresor amagat” dins l’educació: la mateixa educació.

Presentem, al llarg del cicle, tres conferències de caire històric: “Les escoles obreristes de Menorca” de Pere Alzina Seguí; “Els Comas Camps: la pedagogia feta vida i testimoni” de Jaume Oliver Jaume i “Aproximació al mestre Benejam: personalitat, pedagogia i ideologia” d’Antoni Colom Canyellas.

LES ESCOLES OBRERISTES A MENORCA. PERE ALZINA SEGUÍ

Pere Alzina Seguí és pedagog i actualment exerceix d’orientador a l’Institut Josep Miquel Guàrdia d’Alaior. Va cursar les carreres de mestre i de pedagog a la Universitat de les Illes Balears. Ha exercit de mestre en el Tribunal Tutelar de Menors de Palma, a l’escola de Deià i a l’escola Francesc d’Albranca des Migjorn Gran. S’ha especialitzat en formació del professorat i en didàctica de l’ensenyament-aprenentatge de la llengua oral i escrita. Ha obtingut diferents premis pels seus treballs sobre didàctica i en aquests moments està elaborant la seva tesi doctoral sobre les escoles obreristes a Menorca, tema del qual tracta la conferència.

Antoni Colom, durant els anys d'estudi a Palma i després, al llarg de la seva carrera professional, ha sabut mantenir viu l'esperit d'en Pere per investigar en arxius, premsa escrita, articles i llibres sobre història de l'educació per acabar elaborant una petita història de l'educació a Menorca.

L'interès d'en Pere per les escoles obreristes arranca "amb el seu pare, en Miquel Alzina i el seu conco, en Joan Seguí. Destacades figures de l'esquerra alaiorenca, eren persones que havien assistit a l'escola laica (anomenada oficialment "Escuela Libre") i sempre contaven les experiències i les ensenyances dels mestres racionalistes de l'escola. En Pere ens fa un breu resum de les aportacions de les escoles obreristes de Menorca i les idees pedagògiques que van portar a la pràctica.

ELS COMAS CAMPS: LA PEDAGOGIA FETA VIDA I TESTIMONI. JAUME OLIVER JAUME

Jaume Oliver Jaume és doctor en Pedagogia i Catedràtic d'Escola Universitària d'Organització Escolar del Departament de Ciències de l'Educació de la UIB. Ha treballat com a professor a l'Escola de Magisteri de Palma i actualment treballa en el Departament de Ciències de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears. Entre els seus estudis destaca l'anàlisi de les possibilitats educatives i dels recursos ambientals que ens proporciona el medi ("Llucmajor, espai educatiu i recursos ambientals"); també ha treballat les relacions entre els programes escolars i la investigació de l'entorn ("Los programas escolares y la investigación del entorno", 1981) on proposa una progressiva integració dels elements de l'entorn dins l'escola. Ha publicat diversos estudis sobre la realitat historicoeducativa de Mallorca i sobre Didàctica i Organització Escolar. És un profund coneixedor i investigador dels moviments i de les figures destacades de la pedagogia illenca i de les influències que aquesta rebé dels moviments de renovació d'arreu d'Europa. Darrerament ha treballat força en temes d'organització escolar, eficiència escolar i direcció de centres.

En relació a la conferència d'avui destaca una publicació força interessant: "Joan Comas i la política educativa de la segona República (1936-1939)" on es detalla la importància pedagògica de Joan Comas Camps i la seva relació amb el món de l'ensenyament.

És una persona afable, dedicada a la seva professió i que ha gaudit i gaudeix formant els futurs mestres i pedagogs.

APROXIMACIÓ AL MESTRE BENEJAM: PERSONALITAT, PEDAGOGIA I IDEOLOGIA. ANTONI COLOM CANYELLAS

Antoni Colom Canyellas és catedràtic de pedagogia de la Universitat de les Illes Balears. De fet, fou ell qui fundà la Facultat de Pedagogia de la Universitat i va ser el primer cap de departament. Va ser director de l'Institut de Ciències de l'Educació i primer degà de la facultat. La seva tasca docent i investigadora es centra, bàsicament, en la recerca històrica i en les teories de l'educació, en la història de la pedagogia a les illes i, concretament, a Mallorca. La investigació històrica que porta a terme no és una simple descripció o narració dels fets. La seva tasca és interpretativa, relacional, dialèctica i crítica. Analitza els fets històrics i els personatges que han destacat des del punt de vista social i els ubica en el seu entorn i a l'època històrica que corresponen i estableix tot el conjunt d'influències i interaccions que es donen en cada fet de la història de l'educació. Analitza profundament les fonts, les sotmet a contrast i interpreta els fets educatius. Les reflexions històriques, educatives i socials s'interrelacionen i ens ofereixen un marc interpretatiu ampli i ric. Analitza els fets, els personatges i les situacions en la vessant renovadora; situa les experiències educatives renovadores de les nostres illes, però mai no oblida el caràcter excepcional d'aquestes experiències i les relaciona amb els corrents conservadors que dominen el panorama educatiu de les Illes Balears.

Ha treballat força l'educació no formal, la teoria general de sistemes i les institucions contemporànies d'educació. Col·labora assíduament amb pedagogs de reconeguda vàlua a nivell nacional i ha impartit cursos i conferències a Hispanoamèrica.

És una persona dedicada de ple a la pedagogia que no entén ni accepta la mediocritat.

LES ESCOLES OBRERISTES A MENORCA. REVISIÓ DE LES APORTACIONS PEDAGÒGIQUES I INTERPRETACIÓ CRÍTICA SOBRE EL SEU ABAST

PERE ALZINA (*)

Bona nit a tots i a totes. Potser us sorprèn d'entrada el subtítol d'aquesta conferència, però em trobo, certament, en una situació especial. Per una banda, tinc la satisfacció de participar en aquest cicle de conferències organitzat per l'Ateneu de Maó titulat "Repensar la pedagogia" amb un tema molt significatiu: les escoles obreristes, altrament anomenades laiques, lliures, modernes o racionalistes.

Els sistemes d'ensenyar i aprendre de l'època, parlem del període en què jo anava a escola (a cavall entre la dictadura i la democràcia), em feien dubtar. Tenia algunes intuïcions poc elaborades i poc pensades: el sistema educatiu, l'escola i l'institut, l'aula de classe i la metodologia utilitzada no eren del tot adients. Però no sabia el perquè ni tenia alternatives.

Un dia, un professor ens va proposar la realització d'un petit estudi històric sobre algun tema que ens motivés. Em trobava davant una activitat molt oberta i no tenia cap idea per on començar.

Mentre pensava el possible tema del treball, anava, de tant en tant, remenant papers amuntegats a la cambra. Em distreia. Vaig aconseguir grans troballes: alguns diaris de la dècada dels anys vint, una bandera republicana embolica-

(*) Pedagóg i professor associat de la UIB.

da i amagada gelosament, fascicles de *La Historia de España* il·lustrada amb gravats, etc. Però, de sobte, em va aparèixer un document de dimensions considerables, tot plegat i en perfecte estat de conservació. Destacaven unes lletres grans que deien “ESCUELA LIBRE”. Escola lliure? –em vaig demanar ràpidament– Què deu ser això? Què significa la paraula lliure? Devia ser una escola on tothom podia fer el que volia? Potser és interessant aquest tema. Quasi sense pensar, guiat per un instint, vaig començar a demanar, a buscar papers, informacions, entrevistes amb exalumnes...

Ja tenia el tema del treball: *L'escola lliure d'Alaior*. L'escola lliure, podia ser l'alternativa a aquella intuïció personal que em feia dubtar dels mètodes d'aprenentatge de l'època? A mesura que anava esmicolant i analitzant els documents, vaig pensar que realment era l'alternativa a l'escola que buscava.

Algun temps després, el treball va ser publicat per l'actual Institut Joan Ramis. El petit llibret respirava passió, energia i vitalitat, però estava mancat d'eines per a la reflexió, de crítica de les fonts i d'interpretació dels fets, elements claus per a la historiografia.

Per altra banda, ara, quasi disset anys després de la publicació, he repensat el tema, he ampliat les referències i he intentat sotmetre a crítica les fonts i els documents orals. Per tant, aquesta conferència m'ofereix la possibilitat de resituar el tema d'intentar desmitificar la suposada influència que exerciren aquestes escoles sobre determinades formes de ser i d'actuar dels seus exalumnes i el seu abast pedagògic.

Poc temps després, vaig descobrir que a Catalunya també s'estudiava el tema i es publicaven múltiples treballs sobre Ferrer i Guàrdia, inspirador del que ell anomenava Escola Moderna. Diguem-ne que estava de moda. La dictadura era propera en el temps i les paraules lliure i llibertat ens emocionaren i ens produïen un estat on la passió enfosquia el raonament, la reflexió i la crítica. Basta rellegir alguns paràgrafs de la meua publicació i us adonareu que sua sentiments, emocions i passions vers l'anarquisme.

Al llarg de la meua trajectòria professional he après que les emocions i la reflexió racional, que els sentiments i les raons van lligades i que cal interrogar el passat, el present i el futur i sotmetre els fets al bombardeig de les preguntes “crítiques”.

La història ha treballat molt la narració i la descripció dels fets. Ara, cal interpretar, reflexionar, repensar i desmitificar. Tots els fets són importants per

a les persones que els viuen, però totes les persones han viscut fets importants, fets diferents, contradictoris i contraposats que han marcat, en definitiva, la seva vida. Per tant, no és prudent “exaltar” uns fets o uns personatges envers els altres. Totes les persones són dignes de respecte, tots hem passat per contradiccions entre el que es pensa i el que realment es fa; és cert que hi ha personatges rellevants que deixen petjades i ens aporten un important bagatge cultural i humà, però no és menys cert que la història s’ha deixat enlluernar per persones singulars que omplen els llibres i s’han oblidat tot un conjunt de fets senzills i quotidians que també han influït sobre les persones que han viscut una determinada època.

LES LIMITACIONS DE L’ESTUDI

Cinc escoles obreristes estan documentades en diferents arxius de Menorca. A Maó, Ciutadella, Alaior, Es Castell i Sant Lluís s’iniciaren experiències escolars sota la denominació comuna lliure o laica entre el 1900 i el 1939. Ara bé, la documentació revisada no ens permet identificar un moviment organitzat i coherent en relació amb una pedagogia renovadora. La implantació i la durada de les experiències van ser molt diverses i depenien de gran quantitat de factors (el govern de torn, la situació econòmica, les realitats de cada població, etc.).

A nivell de documentació històrica, ens trobem amb poca investigació sobre el tema, amb buits documentals, amb polèmiques entre diaris de diferent tendència que afirmen i neguen determinats esdeveniments, amb manca d’estudis sobre el moviment obrer i amb la passió, lògica i humana, dels qui ho van viure i també la dels qui s’hi van oposar. No és d’estranyar, aleshores, que l’anàlisi, la reflexió, la interrogació i la interpretació dels fets se’ns facin difícils.

En tot cas, ens hem de demanar, en primer lloc, quines van ser les circumstàncies que originaren aquesta preocupació per obrir escoles laiques o obreristes a Menorca. Aquesta pregunta ens endinsa en l’anàlisi dels orígens del moviment obrer i de la seva trajectòria fins a la Guerra Civil.

ORÍGENS DEL MOVIMENT OBRER A MENORCA

Els moviments obrers s'inicien quan es produeix la progressiva desaparició de la producció artesanal; es passa d'una societat estamental a una societat de classes i es van canviant els governs absolutistes per uns règims parlamentaris, de tipus liberal, més o menys democràtics.

El moviment obrer sorgeix quan comencen a eixir indústries que desplacen les produccions artesanals. Aquestes indústries necessiten fonts d'energia i una nova organització del treball: la producció en sèrie.

A Menorca, apareixen activitats de tipus industrial a partir de la segona meitat del segle XIX: a Maó, la fàbrica de teixits de Cala Figuera -1856-, la Sociedad Angloespañola de Motores Gasógenos y Maquinaria en General -1896- i d'altres indústries que, tot conservant una producció de tipus manual, donaven feina a alguns sectors de la població. Són els casos d'algunes fàbriques de calçat de Ciutadella i l'extensió de la producció de sabates a Alaior.

Encara que el procés d'industrialització era difícil a Menorca abans de les darreries del segle XIX per la manca d'energia elèctrica (introduïda el 1892), apareixen els primers obrers sabaters associats a les federacions locals de Castell i Maó, les quals estaven adherides a l'Associació Internacional de Treballadors (AIT, Primera Internacional).

Els líders obrers menorquins prest es diferenciaren dels republicans i van anar sorgint els primers anarquistes. A la península es produïen esdeveniments semblants, tot i que a les grans ciutats el moviment obrer fou més important. Les primeres passes del moviment obrer estaven marcades per l'anarquisme. L'anarquisme era majoritari, en els sectors obreristes, a Catalunya i també marcà les primeres accions a Menorca.

Després de l'intent democratitzador de La Gloriosa, es va produir el cop d'estat que proclamà Alfons XII rei d'Espanya. L'incipient moviment obrer va passar a la il·legalitat i els seus líders i afiliats van ser perseguits abans de consolidar-se i organitzar-se sòlidament. A les darreries del segle XIX es produïren actes terroristes acompanyats de repressions indiscriminades i afusellaments d'anarquistes.

Menorca restà al marge de les accions terroristes, però anava sorgint un sentiment contra les autoritats que es manifestà en actes com la primera vaga de

El mestre Duran i els seus alumnes de l'escola laica d'Alaior.

sabaters a Ciutadella el 1896. Els sectors anarquistes s'anaven organitzant, tot i que l'obrerisme menorquí s'acollí als sectors republicans de la petita burgesia local, amb la qual mantenia un cert estira i arronsa. El moviment obrer menorquí, bàsicament anarquista, es declarava obertament anticlerical i antimilitarista.

El 1898, un grup d'anarquistes va adquirir el butlletí *El Porvenir del Obrero* i el van convertir en un òrgan per a la difusió del pensament anarquista. Joan Mir i Mir, personatge realment singular, destacà com a propietari, director i més important redactor. El butlletí publicava escrits de diversos pensadors àcrates i intentava donar a conèixer els actes que l'obrerisme organitzava. El butlletí va promoure la creació d'escoles "racionalistes" seguint el model de La Escuela Moderna de Ferrer i Guàrdia.

El 1901 es va crear el primer sindicat d'ofici de Menorca, anomenat La Primera Semilla, as Castell, i poc temps després es creà a Alaior, amb el mateix nom i amb característiques paregudes. Agrupava i protegia els sabaters

que treballaven a les indústries d'ambdues poblacions. El moviment sindicalista s'anava consolidant i Joan Mir i Mir es va desplaçar a Barcelona i va establir contactes amb anarquistes i socialistes i amb Francesc Ferrer i Guàrdia. Aquest contacte fou decisiu per a la creació de les escoles racionalistes de Maó, de Sant Lluís i d'Alaior. *El Porvenir del Obrero* començà a divulgar la importància de l'educació per aconseguir l'alliberament de la societat de classes i la instauració d'un nou model de relacions entre les persones.

Els diferents sindicats es van agrupar en la Federación de Obreros de Menorca i van realitzar diferents accions sindicalistes, com la primera vaga de platers a nivell insular.

Poc a poc, el sindicalisme anarquista va anar minvant. Es produeix la fallida dels set petits bancs locals que arrosseguen amb ells algunes empreses importants. Aquests fets provoquen una emigració de prop de 800 persones. Les fàbriques de calçat i de portamonedes segueixen produint entre èpoques d'expansió i èpoques de crisi. Es creen alguns sindicats catòlics com els Sindicatos catolicoagrarios. El 1915 desapareix *El Porvenir del Obrero*, i s'organitzen els obrers socialistes. Tot i això, el sindicalisme menorquí (La Federación Obrera de Menorca) és proper a la CNT, sindicat anarquista d'implantació nacional.

El 1919 es funda a Maó la primera agrupació socialista. El moviment anarquista va minvant, tot i que van ser els capdavanters del moviment sindical menorquí. Les escoles laiques que es van creant a diferents pobles de l'illa tenen poca implantació, exceptuant la d'Alaior, i es veuen sotmeses a tancaments, a canvis d'orientació pedagògica i política i a manca de recursos. Les experiències, en aquest marc, tenen poca durada.

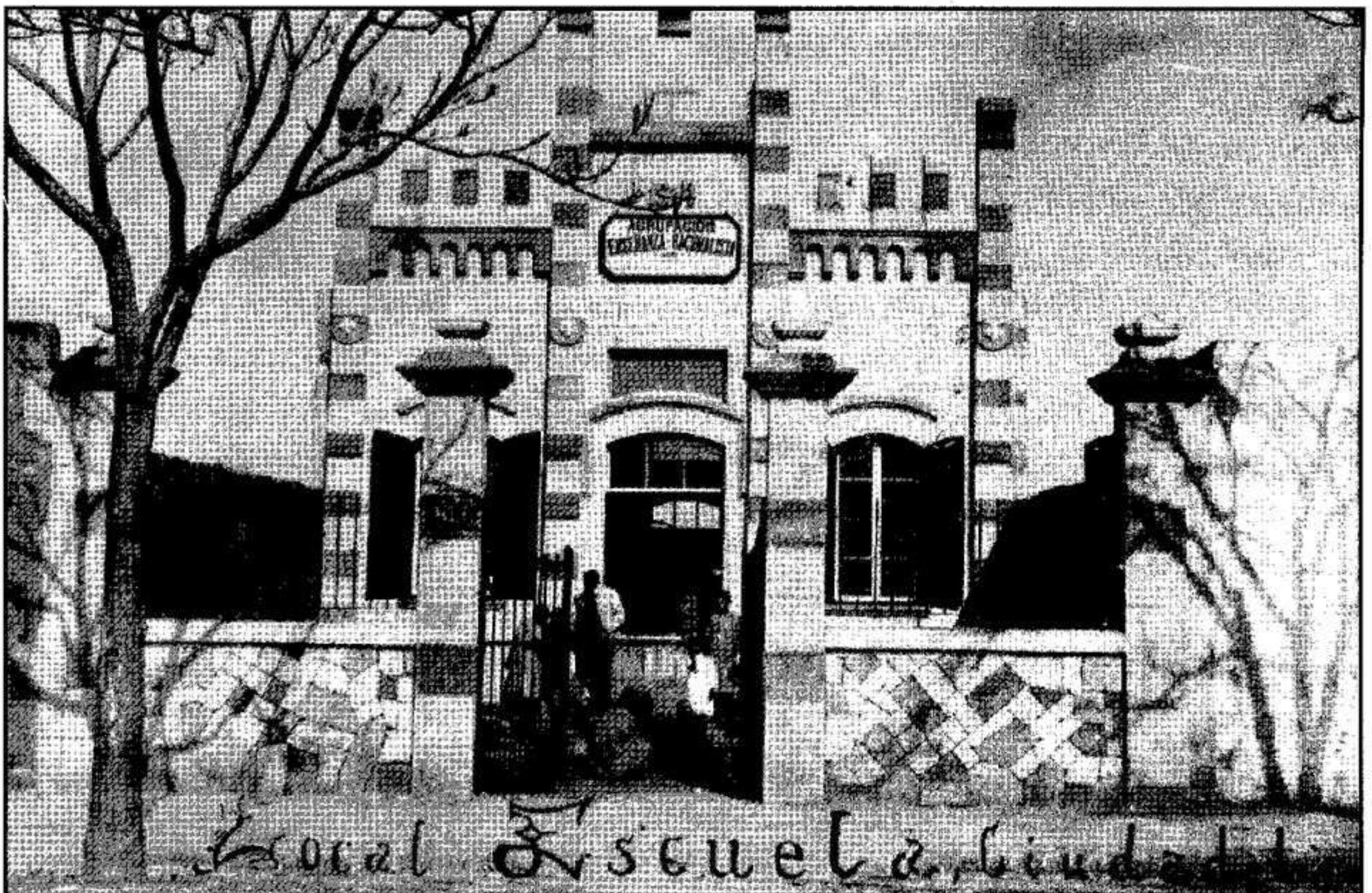
La dictadura de Primo de Rivera suposa un parèntesi en les activitats de tipus sindical i polític. A partir dels anys 30 es produeix una reorientació del sindicalisme menorquí. La Federación Obrera s'adhereix a la UGT, la qual cosa provoca la separació dels obrers anarquistes, que han quedat en minoria i resten fidels a la CNT.

La divisió obrera provoca un joc de majories i minories a les diferents poblacions de l'illa: Ciutadella va ser de majoria ugetista (els anarquistes eren pràcticament inexistents). A Alaior i a Castell la majoria era cenetista i a Maó i a Sant Lluís predominà l'orientació ugetista, tot i que existien nuclis àcrates.

Aquesta breu ressenya històrica ens proporciona el marc on situar les escoles, el seu abast, la seva durada i les seves limitacions. Igualment, ens resitua algunes opinions sobre els moviments de l'esquerra menorquina, el seu abast i la seva influència, i ens condueix cap a una versió més realista i no tan idealitzada d'una suposada Menorca amb marcades tendències progressistes.

LES EXPERIÈNCIES PEDAGÒGIQUES OBRERES A MENORCA: LA CREACIÓ D'ESCOLES RACIONALISTES

És difícil, en una breu xerrada, detallar els fets i la història de totes i cadascuna de les escoles anomenades racionalistes que es crearen a Menorca. Intentaré, en tot cas, fer una aproximació i destacar els fets més rellevants a partir de tres exemples.

L'escola racionalista de Ciutadella situada en el passeig de Sant Nicolau.

L'escola racionalista de Ciutadella

L'escola racionalista de Ciutadella començà a funcionar l'any 1913, creada i sostinguda pel Casino Republicà i una associació anomenada Agrupació d'ensenyament racionalista. Ambdues entitats agrupen sectors progressistes, la petita burgesia local, els obrers, els sectors republicans i alguns anarquistes. El nucli originari, per tant, és divers. L'associació compra uns terrenys i assumeix, amb moltes dificultats, la construcció d'un edifici escolar seguint els criteris de la moral racionalista i dels conceptes higiènics de l'època (criteris, per cert, ja defensats per Josep Miquel Guàrdia). Es busquen els ajuts econòmics pertinents i, com en el cas d'Alaior, alguns ciutadellencs emigrats a l'Argentina envien les seves donacions pel sosteniment econòmic de l'escola. Començà les seves activitats, però va haver de tancar un parell d'anys més tard com a conseqüència de múltiples factors.

L'any 1924, per iniciativa de Josep Pons Menéndez, l'escola reinicià les seves activitats. El nou plantejament de l'escola era simple: no impartir classes de religió. L'experiència durà poc temps.

La línia metodològica de l'escola no estava definida: racionalista, obrera, anarquista, socialista... De fet, puc afirmar que depenia del professor de torn i de les seves habilitats com a professional de l'educació. Alguns exalumnes aporten dades interessants que reflecteixen les contradiccions entre la suposada pedagogia racionalista i els mètodes i tècniques que s'utilitzaven quotidianament. En alguns moments es van impartir classes de gimnàstica amb la intenció d'educar el cos i la ment. Era el pensament de l'època compartit per múltiples pedagogs, entre els quals destacava Joan Benejam.

Puc afirmar, a partir de les dades, que l'escola racionalista de Ciutadella va ser una experiència amb poques repercussions i contradictòria en els plantejaments pedagògics.

La escuela libre del barrio 15. L'escola laica de Maó

Aquesta escola fou creada a principis de segle per Joan Mir i Mir, destacada personalitat del pensament anarquista a Menorca.

L'escola, amb horari de matí i vespre, intentava oferir una línia pedagògica més o manco coherent, ja que Joan Mir i Mir intentarà mantenir la continuïtat i ser fidel a les idees pedagògiques de Ferrer i Guàrdia.

El professorat era seleccionat entre els diferents grups progressistes de la ciutat. Pere Pons Sitges, batlle de la ciutat de Maó, Joan Manent i Esteve Guarro van exercir de professors a l'escola. Esteve Guarro procedia de la Escuela Moderna de Barcelona.

L'orientació pedagògica, malgrat els esforços de Joan Mir i Mir, no va anar més enllà de consolidar una ideologia anticlerical, en alguns moments antimilitarista i bàsicament republicana, tot i les proclames racionalistes publicades al *Porvenir del Obrero*.

L'escola no va arribar a consolidar-se. Prest fou tancada i l'experiència acabà abans de ser fructífera. La progressiva pèrdua d'implantació del moviment anarquista, les accions repressives de les autoritats contra aquestes escoles i les delicades situacions econòmiques de les entitats que donaven suport a aquestes iniciatives varen provocar la ruptura dels projectes pedagògics renovadors.

L'escola laica d'Alaior

Inspirada per Joan Mir i Mir, l'escola laica d'Alaior fou l'experiència més significativa en aquest camp. La presència predominant d'obriers anarquistes amb l'ajut dels cercles republicans va aconseguir eixir i mantenir l'activitat de l'escola des de l'any 1906 fins el 1939, passant per èpoques en què fou tancada i la seva activitat continuà de forma clandestina de casa en casa.

S'intentà aclarir la línia pedagògica del centre imitant les idees pedagògiques de Ferrer i Guàrdia, diluïdes amb plantejaments republicans i progressistes. La línia es consolidà amb l'arribada d'un mestre que deixà un gran record entre els alumnes i entre moltes persones progressistes de l'illa. Parlem de Joan Duran i Pineda. La seva personalitat va marcar molts alaiorencs, tot i que puc aventurar-me a afirmar que existí, en un determinat sector de la població, un projecte de persona i una moral laica que contribuí a formar determinades personalitats.

L'escola laica practicà algunes de les teories de Ferrer i Guàrdia: una educació integral, la coeducació de sexes, la pràctica d'una moral ferma fonamentada en la utopia, la salut física i mental, el laïcisme i l'antimilitarisme.

En una primera època, l'escola pertanyia conjuntament a republicans i anarquistes fins que es va produir la Vaga dels Set Vellons, que distancià les postures i provocà el trencament entre la petita burgesia i els obrers anarquistes.

L'escola restà a mans dels anarquistes i seguí desenvolupant la seva tasca fins a la confiscació dels seus locals, una vegada acabada la guerra.

Com hem detallat, també van existir iniciatives de crear escoles laiques a Sant Lluís i As Castell, de poca durada i d'escassa implantació social.

LES IDEES PEDAGÒGIQUES: APORTACIONS AL DEBAT PEDAGÒGIC

Les idees de Ferrer i Guàrdia van significar una aportació singular al món de la pedagogia? Les escoles laiques de Menorca van aportar algun plantejament nou al debat pedagògic de l'època? Quina influència van exercir aquests centres escolars sobre els seus alumnes?

Aquest interrogatori previ ens fa aterrar a la realitat i ens permet valorar les aportacions educatives d'aquest moviment.

La majoria de les idees pedagògiques de La Escuela Moderna de Ferrer i Guàrdia es respiraven i es treballaven a molts països europeus abans, durant i després de Ferrer i Guàrdia. De fet, l'anomenat mestre i pedagog va recollir el debat escolar del moment i intentà materialitzar-lo tenyit d'una ideologia política concreta: l'anticlericalisme, l'antimilitarisme i el rebuig a l'autoritarisme.

Eren molts els sectors educatius de l'època que treballaven per una nova pedagogia:

1. La Institució Lliure d'Ensenyança, encapçalada per Giner de los Ríos.
2. Els moviments anomenats Escola Nova.
3. Els ideals de l'anarquisme i la concreció d'aquests ideals a l'escola, amb la intenció de formar lliurepensadors crítics i revolucionaris.
4. La influència de les escoles socialistes, que defensaven l'estatització del sistema educatiu.
5. Les influències ideològiques del republicanisme.
6. Les aportacions dels pedagogs de l'època (a Menorca podem anomenar Joan Benejam i Gabriel Comes i Ribes).
7. Les influències de grans pensadors i filòsofs (Rousseau, per exemple).

Ferrer i Guàrdia, de fet, va repensar la pedagogia del moment i la concretà a partir de la creació d'escoles racionalistes. Era un bon mestre, però no era un gran pedagog.

Les seves idees es concreten a partir d'un conjunt de principis:

1. S'havia de reformar el sistema educatiu (responsable de tots els vicis) i substituir-lo per un altre radicalment nou: un ensenyament modern, racional i científic contraposat a un sistema clerical, estatista i autoritari.
2. Una de les principals funcions de l'escola era aconseguir l'emancipació: obrir els ulls a les desigualtats socials, demostrar científicament la falsedat de totes les religions, evitar l'autoritarisme, ensenyar la necessitat de reformar la família i arribar a la vertadera llibertat.
3. L'escola havia de ser moderna, racional i científica. Moderna amb l'aplicació dels mètodes més avançats del moment. Racional a partir de la utilització del mètode intuïtiu i el raonament. Científica perquè demostrarà amb fets esdeveniments de tot tipus a partir de l'aplicació del mètode científic.
4. S'havien d'incorporar a l'escola les conclusions dels savis sobre com és i com evoluciona el filllet al llarg de l'escolaritat.
5. L'alumnat havia d'anar fent, en un marc de llibertat i d'espontaneïtat.
6. L'alumnat havia de ser crític amb la societat per poder canviar-la.
7. En els seus escrits apareix el corrent naturalista de Rousseau: deixar fer, l'escola i la societat fan malbé el filllet.
8. En el pla més pràctic proposa la coeducació de sexes i de classes socials, la preocupació per la higiene escolar, l'abolició dels exàmens, premis i càstigs, la instrucció popular (Educació d'Adults) i les sortides a la natura.

El pensament pedagògic de Ferrer i Guàrdia era un heterogeni mosaic d'idees procedents del naturalisme, del positivisme, de l'il·luminisme (llum com a símbol de raó), de l'anarquisme i dels corrents pedagògics del seu temps. De fet, no aconseguí elaborar un sistema coherent de doctrina pedagògica, tot i que les seves aportacions van ser interessants i noves en el marc d'un sistema educatiu tradicional i autoritari.

Moltes de les seves idees no són originals i abunden les contradiccions entre els principis exposats i la pràctica a les aules.

CONCLUSIONS

Les tesis defensades anteriorment es poden traslladar a les experiències d'escoles laiques o racionalistes a Menorca.

1. En primer lloc, no existí un moviment escolar i pedagògic que donés forma a la pràctica docent. Tampoc es produí una coordinació entre els diferents centres educatius anomenats racionalistes, entre altres questions perquè les iniciatives eren diverses i les pràctiques, contradictòries.
2. El mètode aplicat a les diferents escoles depenia del professor de torn, del seu tarannà, de la seva formació i de les condicions de cada escola. Tot i la relació amb les escoles racionalistes catalanes, les pràctiques eren molt variades.
3. La influència i l'abast de les anomenades escoles va ser més bé migrada, pobre, exceptuant el cas d'Alaior, lligat especialment a una persona concreta i a una determinada situació del moviment obrer (Joan Duran i l'obrerisme anarquista).
4. Les idees divulgades a través de la premsa i dels actes que realitzaven entorn de les escoles van servir, de totes maneres, d'esperó, de punta de llança que ajudà a obrir els ulls a professionals de l'educació preocupats pels mètodes d'ensenyament.
5. Les escoles racionalistes van ajudar a formar, especialment a Alaior, persones de moral laica ferma, però cal dir que, de fet, van ser producte de l'època i del projecte de vida que compartien no només a l'escola, sinó també amb la família i en els cercles on es movien. Seria perillós pensar que un determinat plantejament educatiu pot formar persones iguals amb característiques paregudes.
6. Les escoles racionalistes van significar una experiència singular molt limitada i condicionada per una societat contradictòria, potser com totes, ubicada en un espai reduït i influenciada pels corrents polítics, culturals i pedagògics del moment.

Alumnes de l'escola de l'Ateneu de Es Castell. L'Ateneu organitzava classes nocturnes fins que un grup d'anarcosindicalistes va intentar fundar una escola laica en uns locals de l'Ateneu.

7. Tot i això, van aportar idees noves en una societat majoritàriament conservadora i que va viure amb passió tot aquest conjunt de fets.

Però ara, per acabar, ens resta una mirada al futur. L'escola va a remolc de la societat. El sistema educatiu no respon a les necessitats i aspiracions d'un conjunt de joves que es planteja nous horitzons. L'experiència de les escoles racionalistes ens ha de fer repensar la pedagogia i els mètodes actuals amb la intenció de relançar un nou projecte educatiu que ens porti més enllà de la nostra mirada i de les nostres preocupacions actuals i proposi sense por un nou projecte de persona. De fet, us proposo repensar la utopia i traçar nous camins.

BIBLIOGRAFIA SOBRE L'OBRRERISME A LES BALEARS

- AADD. *Dones a les Illes, treball, esplai i ensenyament (1895-1945)*. Palma: Govern Balear, Imp. Politècnica, 1997.
- ABRINES, B. "La Unió Obrera Balear (1881-1896)". *Moviment obrer i educació popular. Actes de les VIII Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Menorca; Palma, 1986.
- ALZINA, P. "La escuela libre de Alaior (1906-1939)". *Publicación del Seminario Didáctico de Geografía e Historia*. [Maó: Insituto Nacional de Bachillerato], núm. 1 (1980).
- AMENGUAL, C.M.; BALLESTER, A. "L'Escola Metodista de Capdepera". *Educació i Cultura*. [Palma: UIB], núm. 7 (1989), p. 141-156.
- CASTANYER, J. "La Junta Local de Reformes Socials i l'evolució del moviment obrer a Sóller (1900-1923)". *Randa*, núm. 20 (1986).
- COLOM, A. J. "Notes sobre els inicis de la pedagogia obrerista d'esquerres a Mallorca". *Educació i Cultura*, núm. 3 (1982), p. 159-167.
- *Assaig d'història de l'educació a la Mallorca contemporània*. Palma de Mallorca: Servei de Publicacions i Intercanvi Científic de la Universitat de les Illes Balears, 1991.
- FULLANA, P. "El catolicisme social a Mallorca (1875-1900)". *Mayurqa*, núm. 21 (1985), p. 259-278.
- *El Catolicisme social a Mallorca 1877-1902*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.
- GABRIEL, P. *El moviment obrer a Mallorca*. Barcelona: Curial-Lavinia, 1973.
- "Entorn del moviment obrer a Mallorca el segle XIX". *Randa*, núm. 1-2 (1975).
- JANER, G. "La reacció mallorquina contra l'Escola Laica després de la Setmana Tràgica". *Actes de les I Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Barcelona: 1977.
- "Les missions Pedagògiques a la Mallorca de la Segona República". *Actes de les II Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Palma de Mallorca: Departament de Pedagogia, 1978, p. 70-73.
- "Catolicisme social i educació obrera en la Mallorca de la Restauració. Les escoles nocturnes de Sant Josep". *Moviment obrer i educació popu-*

- lar. *Actes de les VIII Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Menorca; Palma: ICE, UIB, 1986, pàg. 43-47.
- LLINARES, J. "El valor pedagògic de l'obra de Jeroni Bibiloni: Socialisme Utòpic i Pedagogia a la Mallorca progressista del segle XIX". *Escola i Estat. Actes de les VII Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Vic: Eumo, 1985, p. 437-444.
- MIRALLES, P. G. "Premsa anarco-sindicalista a Mallorca: El Rayo (1912-1914)". *Randa*, núm. 32 (1993).
- OLIVER, J. *Joan Montserrat i Parets i l'Escola Soscialista. La polèmica amb Frances Mulet*. Lluçmajor de Pinta Ample, 1983.
- "El pensament socialista d'Andreu Pont. Entre l'educació popular i l'higienisme". *Miscel·lània d'homenatge a Sebastià Cardell i Tomàs*. [Lluçmajor de Pinta Ample] núm. 3 (1992), p. 135-159.
- PEÑARRUBIA, I. *Els partits polítics davant el caciquisme i la qüestió nacional a Mallorca (1917-1923)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.
- PEREZ, M.P. "Aproximació a una moral socialista mallorquina a partir de El obrero Balear: 1900-1919". *Estudis Baleàrics*, núm. 4 (març-agost 1992).
- QUINTANA, J. M. "La Escuela Nueva de Alaior, fita important de la pedagogia racionalista". *Lluc*, núm. 662 (1976), p. 22-24.
- *Menorca, segle XX. De la monarquia a la república*. Palma: Moll, 1976.
- ROSSELLÓ, M. R. "El paper socio-educatiu del Centre d'Obrers Catòlics de Palma (1877-1898)". *Educació i Cultura*, núm. 5-6 (1986), p. 115-126.
- SUREDA, B. et ali. *L'educació a Mallorca. Aproximació històrica*. Palma de Mallorca: Moll, 1977.

BIBLIOGRAFIA SOBRE LES ESCOLES RACIONALISTES

- ALBAREDA, J. "L'escola laica a la plana de Vic a principis del segle XX". *Actes de les V Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Vic: Eumo, 1982.
- BUENAVENTURA, D. *La escuela Moderna de Ferrer i Guàrdia*. Barcelona: CEAC, 1979.

- COMES, A. "Principis pedagògics de Ferrer i Guàrdia a Sembrando flores". *Actes de les V Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Vic: Eumo, 1982.
- CORNELLÀ, P. "L'escola racionalista de Salt 1933-1936". *Actes de les III Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Girona: Escola Universitària de Formació de Professorat d'EGB i Delegació ICE de la UAB, 1979.
- FEBRER, F. *La escuela Moderna. Póstuma explicación y alcance de la enseñanza racionalista*. Barcelona: Tusquets, 1977. Reed.
- MAYOL, A. [Ed.]. *Boletín de la Escuela Moderna*. Barcelona: Tusquets, 1977.
- MEDINA, E. *Educación y sociedad. La lucha por la educación en España, 1770-1970*. Madrid: Ayuso, 1977.
- MONÈS, J. *El pensament escolar i la renovació pedagògica a Catalunya (1833-1938)*. Barcelona: La Magrana, 1977.
- MONÈS, J.; SOLÀ, P.; LÁZARO, L. M. *Ferrer Guàrdia y la pedagogía libertaria*. Barcelona: Icaria, 1977.
- ROSSELL, A. "Cròniques del meu pare: Albà Rossell" *Actes de les VII Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans. Escola i Estat*. Perpinyà: Eumo, 1985.
- SOLÀ, P. *Las escuelas racionalistas en Cataluña (1900-1939)*. Barcelona: Tusquets, 1976.
- *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna*. Barcelona: Curial, 1978.
- *Educació i moviment llibertari a Catalunya (1901- 1939)*. Barcelona: Edicions 62, 1980.

**BIBLIOGRAFIA HISTORIOGRÀFICA DE MENORCA,
RELACIONADA AMB TEMES EDUCATIUS,
CULTURALS I OBRERISTES**

- CARRIÓ, B. "El nacionalisme a les Balears (1898-1936)". *Quaderns d'història contemporània de les Balears*. [Palma de Mallorca: Documenta Balear], núm. 15 (1999).
- CASASNOVAS, M. A. "L'economia menorquina en el segle XIX (1802-

- 1941)". *Quaderns d'història contemporània de les Balears*. [Palma de Mallorca: Documenta Balear], núm. 11 (1998).
- *Història de les Illes Balears*. Palma de Mallorca: Moll, 1998.
- GABRIEL, P. "El moviment obrer a les Balears (1869-1936)". *Quaderns d'història contemporània de les Balears*. [Palma de Mallorca: Documenta Balear], núm. 2 (1996).
- HERNÁNDEZ, F. *Cultura i societat a Menorca*. Ferreries: Gràfiques Rotger, 1987. [Reed]
- MACIÁN, V. *El instituto de Mahón, conquista de una sociedad*. Maó: Menorca i IME, 1999.
- *Industrials i artesans de Menorca. El cas d'Alaior (1852-1936)*. Palma de Mallorca: El Tall, 1993.
- MARQUÈS, M. *L'olor del cerol. Cent anys de vida i cultura a Alaior*. Palma de Mallorca: Leonard Muntaner editor, 1995.
- MERCADAL, D. *Datos para la historia de los movimientos obrero y político en Menorca*. Maó: Menorca, 1979.
- PALLISER, E. "La construcció d'escoles a Ferreries". *Separata de la Revista de Ferreries i de l'Institut Menorquí d'Estudis*. Ferreries, 1999.
- PONS, G. *Sant Lluís: 35 años de historia*. Maó: Menorca, 1995
- PORTELLA, J. *La crisi de 1898. La vivència menorquina de la desfeta*. Menorca: Segle XX, 1998.
- *Regionalisme i cultura catalana a Menorca (1888-1936)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Serra d'Or, 1998.
- QUINTANA, J.M. "La restauració a Menorca (1874-1923)". *Quaderns d'història contemporània de les Balears*. [Palma de Mallorca: Documenta Balear], núm. 16 (1999).
- ROSSELLÓ, P. "Els moviments literaris a les Balears (1840-1990)". *Quaderns d'història contemporània de les Balears*, [Palma de Mallorca: Documenta Balear], núm. 4 (1997).
- SANLLORENTE, F. "La maçoneria a les Balears (1836-1936)". *Quaderns d'història contemporània de les Balears*, [Palma de Mallorca: Documenta Balear], núm. 9 (1998).
- SUREDA, B. "L'educació a les Balears en el segle XIX". *Quaderns d'història contemporània de les Balears*, [Palma de Mallorca: Documenta Balear], núm. 13 (1998).

ARTICLES SOBRE EDUCACIÓ CONSULTATS DE LA REVISTA DE MENORCA

- COLOM, A. "Les idees pedagògiques de Joan Benejam". *Revista de Menorca* (1996), p. 29-42.
- COTRINA, J. "Datos sobre la instrucción pública en Menorca en el siglo XVIII". *Revista de Menorca* (1929), p. 165-168.
- FAJARNÈS, E. "La enseñanza no católica en Menorca". *Revista de Menorca* (1889), p. 193-195.
- FERRER, J. "Menorca en la segunda década del siglo XX: Instrucción Pública". *Revista de Menorca* (1921), p. 17-26.
- GUTIÉRREZ, J. "Notas acerca de la enseñanza en la isla de Menorca y particularmente en Mahón". *Revista de Menorca* (1969), p. 251-259.
- PÉREZ, J. "El analfabetismo en Menorca". *Revista de Menorca* (1910), p. 330-349.
- "Menorca en la primera década del siglo XX. Institución Pública". *Revista de Menorca* (1911), p. 24-28.
- PORTELLA, J. "Joan Mir i Mir. Obra anarquista 1898-1915". *Revista de Menorca* (1988), p. 99-244.
- REDACCIÓN. "Datos estadísticos referentes a Menorca". *Revista de Menorca* (1934), p. 180-182.
- ROCA DE TOGORES, J. "Cuadro sinóptico, estadístico y administrativo de la isla de Menorca". *Revista de Menorca* (1912), p. 226-227.
- SEGUÍ, J. "Instrucción Pública en Baleares". *Revista de Menorca* (1888), p. 28.
- "Datos para la historia de la instrucción pública en Mahón. Segunda enseñanza (1864-1889)". *Revista de Menorca* (1889), . 246-247.

**CRONOLOGIA DELS FETS EDUCATIUS MÉS RELLEVANTS
RELACIONATS AMB LES PRIMERES DADES DE L'ESTUDI
SOBRE LES ESCOLES OBRERISTES DE MENORCA**

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1846			Primera escola pública de nins a Eivissa.	
1848			Fundació a Barcelona de l'Institut Industrial. Primer ferrocarril espanyol: Barcelona - Mataró.	Revolució a Europa. Manifest comunista de Marx i Engels. Reial Decret (13-X) perquè a cada província hi hagi una Escola Normal.
1849			Jeroni Bibiloni publica <i>Cristianos Socialistas</i> , i crea un centre privat d'ensenyament.	
1850				Pla d'estudis de magisteri.

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1851				Se signa el concordat Estat espanyol i Església.
1852				Napoleó III, emperador de l'Estat francès.
1854		Constitució de la societat Mahonesa de Vapores.	Març-abril: vaga general a Barcelona.	El partit progressista assoleix el poder. Comença el Bienni Progressista.
1855			Gran rebel·lió a Barcelona. Forta repressió. Alçaments a tot el Principat.	S'acaba el Bienni Progressista. Projecte (19-X) d'Alonso Martínez sobre la reforma general de l'ensenyament.
1856		Constitució d'Indústria Mahonesa, la primera gran empresa fabril de les Balears.		Creació del Banc d'Espanya.

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1857				Narváez aboleix totes les associacions obreres. Llei Moyano.
1858				Vaga a l'Espanya Industrial. Gran repressió.
1859		Fundació de la lògia Els Amics de la Humanitat a Maó.	Neix a Barcelona la revista pedagògica <i>El monitor de Primera Enseñanza</i> .	Octubre: guerra de l'Àfrica.
1860		Jeroni Cabrisses i Caimaris posa les bases de la indústria sabatera obrint el mercat cubà.		
1861				Comença la Guerra de Secessió als Estats Units.

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1862			Fundació de l'Ateneu Català de la Classe Obrera. *	
1864			L'Ateneu Balear convoca un concurs sobre educació d'adults. Centres d'ensenyament secundari a Maó i a Eivissa.	Creació a Londres de la Primera Internacional.
1865				
1866			Comença a sortir a Barcelona el setmanari <i>El Clamor del Magisterio</i> . *	Pronunciament fracassat del general Prim. Setembre: Primera Internacional a Ginebra. Reial Decret de caire clerical (1-8). Decret que limita la llibertat de càtedra.

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1867				Reial Decret (27-I) que obliga els catedràtics a jurar fidelitat a la corona i a la religió.
1868		<p>La Junta Revolucionària de Menorca declara francs els ports de l'illa. La mesura fracassa davant l'oposició de Mallorca i del Govern Provisional.</p> <p>Constitució del Partit Liberal Monàrquic a Menorca.</p>	<p>Es declara l'estat de guerra al Principat.</p> <p>Revolta a Barcelona.</p>	<p>Revolució de setembre.</p> <p>Enderrocament de la monarquia borbònica d'Isabel II.</p> <p>Reforma monetària que estableix la pesseta com a unitat monetària.</p> <p>S'inicia l'expansió de la maçoneria a Espanya.</p> <p>Llibertat d'ensenyament.</p>
1869		<p>Rafael Prieto i Caules és elegit diputat a les Corts Constituents per Menorca i Eivissa.</p> <p>Joan Benejam crea a Ciutadella el Colegio Ciudadelano.</p>	<p>Publicació a Palma de <i>El Obrero</i> i constitució d'un Centre Federal de Societats Obreres.</p> <p>Escoles de l'Ateneo</p>	<p>Nova Constitució de caire liberal.</p> <p>Intent descentralitzador; reforçament de les corporacions locals i provincials.</p>

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
			<p>Catalán de la Clase Obrera.</p> <p>Es crea a Palma l'Escola Democràtica Republicana.</p>	
1870		Fundació de la lògia Germans de la Humanitat a Maó.		<p>Primer Congrés Obrer Espanyol, celebrat a Barcelona.</p> <p>S'acaba el Concili Vaticà I. Condemna del liberalisme.</p> <p>Assassinat del general Prim.</p> <p>Decret que ordena l'ensenyament de la Constitució a les escoles.</p>
1871		<p>Creació de Centres Obrers a Maó i a Ciutadella.</p> <p>Reelecció de Prieto i Caules.</p>	Constitució a Palma d'un Cercle Internacional de Treballadors internacionalista i bakunista.	<p>La Comuna de París crea escoles públiques independents de l'Església i de l'Estat.</p> <p>Se celebra a Saragossa el II Congrés Obrer Espanyol.</p>

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1872		Fundació de la lògia Fills de la Pàtria a Ciutadella.	Fundació a Palma de l'Escola Normal femenina, sota la direcció de Alberta Giménez. Es crea l'Associació de Mestres de Balears.	Trinidad Soriano presenta un pla d'ensenyament integral al Congrés Obrer de Saragossa. *
1873		Vaga obrera a Indústria Mahonesa. Teodor Làdico és elegit diputat i nomenat ministre d'Hisenda.	Intents per proclamar l'Estat català. Neix l'Escola Industrial i Mercantil de Sabadell sota la dependència de l'Ajuntament.	Proclamació de la Primera República. Projecte de Constitució federal.
1874		Rafael Oleo Quadrado publica <i>Història de Menorca</i> .	Creació de l'Escola Provincial d'Arts i Oficis de Barcelona.	Cop d'estat de Pavía. Molta resistència en el Principat. Pronunciament de Martínez Campos a Sagunt.

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1875		Escola per a dones obreres de Sant Vicent de Paül a Maó.		<p>Restauració borbònica: Alfons XII desembarca a Barcelona.</p> <p>Decret Orovio (26-II). Moviment de protesta dels catedràtics d'ensenyament mitjà i universitari per l'atemptat a la llibertat de càtedra.</p>
1876			S'inicia al Principat una gran expansió dels ordes ensenyants, especialment femenins.	<p>Nova Constitució.</p> <p>Es crea una càtedra Froebel a l'Escola Normal Central (3-III).</p> <p>Decret de creació de la Institución Libre de Enseñanza (16-VIII).</p>
1877			<p>Els jesuïtes es reinstal·len a Barcelona.</p> <p>Inauguració del Cercle d'Obrers Catòlics de Palma.</p> <p>L'Ajuntament de Barcelona té al seu càrrec 50 escoles.</p> <p style="text-align: center;">*</p>	

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1878		Joan Benejam és premiat a Granada per una memòria sobre l'educació d'adults.		
1879			<p>Constitució a Barcelona del primer grup socialista.</p> <p>Cifre crea la Institució Lliure de Pollença.</p> <p>Es crea l'Associació d'Escoles de Sant Josep.</p>	
1880			<p>Primer Congrés Catalanista.</p> <p>Gran expansió del moviment escolar laic al Principat.</p> <p>Escola Mercantil a Palma.</p>	

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1881			<p>Se celebra a Barcelona un Congrés Obrer.</p> <p>Constitució de la Unió Obrera Balear.</p> <p>Fundació a Barcelona de les revistes <i>El eco de la Enseñanza Laica</i> i <i>La Tronada Anticlerical</i>.</p>	
1882		Constitució del Banco de Mahón.		<p>Llei de relacions comercials amb les Antilles.</p> <p>Creació del Museo Pedagógico Nacional (6-III).</p> <p>Primer Congreso Pedagógico Nacional a Madrid.</p>

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1883			Fundació a València d'una escola femenina de comerç que el 1888 s'adscriurà als postulats de la ILE.	Projecte de Constitució federal de Pi i Margall. *
1884				Conferència de Berlin. Repartiment d'Àfrica. Manuel B. Cossio és nomenat director del Museo Pedagógico Nacional. Decret Pidal (18-VIII): avantatges a l'escola privada religiosa. Creació d'un cos d'inspectors d'ensenyament primari (21-VIII).
1885		Fundació de les lògies El Mallete i La Creació a Maó.		Mor Alfons XII i regència de Maria Cristina.

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1886			<p>Congreso Pedagógico Regional a València organitzat per l'Associació de Mestres.</p> <p>Fundació de l'Ateneu Sabadellenc que constituirà una universitat obrera en petit.</p> <p>Flos i Calçat escriu una memòria sobre l'estat de l'ensenyament.</p>	<p>Les escoles normals passen a dependre econòmicament de l'Estat.</p>
1887				<p>Llei d'associacions. Fundació de la Lliga Regionalista. S'autoritzen els sindicats obrers.</p> <p>Els instituts de segon ensenyament passen a dependre econòmicament de l'Estat.</p>
1888			<p>Se celebra a Barcelona un Congreso Pedagógico Regional</p>	<p>Congrés fundacional del PSOE.</p> <p style="text-align: center;">*</p>

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
			Se celebra a Barcelona un Congrés de l'Ensenyança Laica. *	
1889		Fundació de la lògia Kadmon as Castell.		Constitució del PSOE. Establiment de la Segona Internacional. Fundació del Gran Orient Espanyol.
1890		Es crea La Maquinista Naval a Maó.	Se celebra a Palma per primera vegada la Jornada del Treball.	Llei de sufragi universal masculí. Vagues i manifestacions al Principat, al País Valencià i a les Illes.
1891			Miquel Porcel ocupa la plaça de regent de l'escola de pràctiques de Palma.	Aranzel proteccionista.
1892		Constitució d'Elèctrica Mahonesa. Funciona a Maó la primera central elèctrica de les Balears.	Formació de l'Agrupació Socialista de Palma, adscrita al PSOE.	A Madrid se celebra el primer Congreso Pedagógico Hispano Americano.

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
		Fundació de la lògia Karma a Maó. *		
1893		Fundació de la lògia Torre de Babel a Ciutadella. S'instal·la a Maó la primera central telefònica.	Constitució de la Federació Local de Societats Obreres de Palma. Primera colònia escolar al Port de Soller.	Nombrosos atemptats socials, repressió indiscriminada contra la classe obrera.
1894		Fundació de la lògia Asela a Maó. Gabriel Comas aplica la graduació a la seva escola d'Alaior.	Sis execucions a Montjuïc.	Gran devastació de la fil·loxera; emigració cap a Amèrica.
1895		Greu crisi de la indústria sabatera menorquina.	Es crea a Sabadell una escola dependent de la ILE, la 'nica del Principat. S'inicia una gran expansió de l'ensenyament laic en aquesta ciutat.	Insurrecció independentista a Cuba. Inici de la guerra colonial.

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1896			<p>Processos de Montjuïc: cinc condemnats a mort.</p> <p>Es crea a Sabadell la primera escola realment municipal</p>	<p>La maçoneria és acusada de col·laborar amb els insurrectes cubans i filipins.</p>
1897		<p>Primera exhibició pública de cinema a Maó.</p> <p>S'inicia a Menorca el moviment societatari i obrerista.</p>		<p>Assassinat de Cánovas del Castillo.</p>
1898		<p>Lenta recuperació de la indústria sabatera.</p> <p>Rafael Prieto i Caules, del partit republicà, guanya les eleccions a diputat.</p>	<p>Flos i Calcat funda la primera escola bilingüe.</p> <p>Fundació de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana.</p>	<p>Guerra contra els Estats Units.</p> <p>Independència de Cuba i les Filipines.</p> <p>Nou pla de batxillerat (13-IX).</p>
1899		<p>Constitució a Ciutadella de la societat de socors La Obrera.</p>	<p>Estat de guerra a la província de Barcelona.</p>	

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1900			<p>Comença a Palma l'òrgan socialista El Obrero Balear.</p> <p>Neix l'Associació Escolar Republicana (Companys i Layret).</p>	<p>Creació del ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts (18-IV).</p>
1901		<p>Creació a Maó de La Primera Semilla, societat obrera que comptava amb 70 treballadors afiliats.</p>	<p>Lerroux a Catalunya.</p> <p>Primera celebració de la diada nacional de Catalunya.</p> <p>Creació de les Escoles Normals femenines de Castelló, Lleida i Ciutat de Mallorca.</p> <p>Inauguració de la Escuela Moderna de Ferrer i Guàrdia.</p>	<p>Creació de la Lliga Regionalista.</p> <p>Els mestres comencen a cobrar de l'Estat.</p>

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1902			<p>Vaga general a Barcelona.</p> <p>S'inicia a la Universitat de Barcelona el moviment Extensió Universitaria que durà fins el 1905.</p> <p>Els republicans funden a València una universitat popular.</p>	<p>Comença el regnat d'Alfons XIII.</p> <p>Decret de Romanones pel qual s'obliga a ensenyar el catecisme en castellà (21-X).</p>
1903			<p>Constitució a Palma de la Federació de Societats Obreres de les Balears.</p> <p>Victòria republicana a les eleccions de diputats provincials.</p>	Nou pla de batxillerat.
1904	Es crea l'Escuela Libre a Maó. Primer professor: Esteve Guarro, procedent de l'Escola Moderna de Barcelona.		Francesc Cambó exposa al rei alguns aspectes de les reivindicacions nacionals catalanes.	Nou Decret sobre l'ensenyament de la llengua castellana a les zones de l'Estat on es parla una altra llengua (19-XII).

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1905		Fundació de l'Ateneu de Maó.	<p>Projecte de l'Ajuntament de Barcelona per crear 25 grups escolars.</p> <p>Primeres colònies escolars de l'Ajuntament de Barcelona.</p> <p>Fundació de l'Escola Horaciana (Pau Vila).</p> <p>Fundació de l'Escola Integral de Sabadell (Albà Rossell).</p>	Primera Revolució Russa, en acabar la guerra russojaponesa.
1906	Tanca per ordre governativa l'escola laica de Maó.	Fundació de la Cambra de Comerç i Indústria de Menorca.	<p>Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana.</p> <p>Fundació de l'Escola de Mestres Joan Bardina.</p> <p>Detenció de Ferrer i Guàrdia. És clausurada la Escuela Moderna.</p>	<p>Nou aranzel proteccionista.</p> <p>Morral atempta contra la vida del rei.</p>

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1907			Fundació de l'Institut d'Estudis Catalans.	Creació de la Junta para ampliación de estudios (11-I). Decret sobre inspecció que, en el fons, persegueix la supressió de les escoles laiques.
1908	Creació de les escoles lliures d'Alaior i Sant Lluís. Primer mestre a Alaior: Joan Mir i Mir. Primer mestre i fundador a Sant Lluís: Pere Gornés.	Publicació del <i>Compendio de Geografía e Historia</i> de Francisco Hernández Sanz.	Ferrer i Guàrdia funda la LIERI (Liga Internacional de Educació Racionalista de la Infancia). Fundació de la Federació de Mestres Nacionals de Catalunya.	
1909	Tanquen l'escola laica de Sant Lluís pels incidents de la Setmana Tràgica de Barcelona.		Setmana Tràgica a Barcelona. Execució de Ferrer i Guàrdia. Surt <i>Revista Catalana d'Educació</i> de Joan Bardina. Celebració a Barcelona del Congreso de Primera Enseñanza.	Dimissió de Maura. L'ensenyament obligatori esdevé teòricament obligatori dels sis als dotze anys. La Llei Moyano només fitxava dels sis als nou anys. Document metropolità "Contra la existencia de las escuelas laicas".

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1910		Fallida de la Fabril Mahonesa.		Constitució de l'embrió de la CNT. Reial Decret sobre graduació escolar (8-VI). *
1911		Fallida del Banco de Mahón i Anglo-Española de Motores. Greu crisi financera a Menorca. Constitució del Banco de Menorca. Frederic Llansó és elegit diputat pel Partit Republicà de Menorca.	Surt <i>Revista de Educació</i> de Joan Bardina i Eladi Homs. Bardina crea la Institució Pedagògica Spencer.	Primer intent de vaga general a tota Espanya. Creació de les Direccions Generals d'Ensenyament.
1912		Frederic Llansó presenta el Projecte de descentralització administrativa de Menorca.	S'inicia la publicació del periòdic anarcosindicalista <i>El Rayo</i> .	Assassinat de Canalejas.

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
			Constitució de la Federació Socialista Balear.	
1913	Creació de l'escola racionalista de Ciutadella.		<p>Decret que concedeix la Mancomunitat de Catalunya.</p> <p>Primers assaigs del mètode Montessori a l'Escola de la Maternitat de la Diputació i al nou col·legi Mont d'Or. *Primeres colònies escolars a Sabadell.</p>	Es declara voluntari l'ensenyament del catecisme a les "escuelas nacionales".
1914	<p>Es tanca l'escola laica d'Alaior per ordre governativa.</p> <p>S'inaugura el nou edifici de l'escola racionalista de Ciutadella al passeig de Sant Nicolau.</p>	<p>Dificultats econòmiques a Menorca arran del conflicte, principalment en el sector industrial.</p> <p>Gabriel Esquella Rossinyol és elegit diputat per Menorca pel Partit Conservador.</p>	<p>Comença l'activitat pedagògica l'Escola del Bosc de l'Ajuntament de Barcelona. Directora: Rosa Sensat.</p> <p>La Diputació i l'Ajuntament subvencionen sis mestresses per assistir al 2n Congrés Internacional</p>	<p>Comença la Primera Guerra Mundial. Espanya neutral. *Es constitueix una Associació Catòlica de Mestres Oficials.</p>

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
		S'inicia la crisi de la indústria de moneders de malla de plata.	Montessori celebrat a Roma. Primer curs de l'Escola d'Estiu de la Diputació i la Mancomunitat	
1915	Torna a obrir les portes l'escola laica d'Alaior en un nou local al carrer es Banyer.		Agitació agrària a Eivissa; topades amb la guàrdia civil. Creació de l'Escola Montessori de la Diputació.	
1916			Projecte per a la creació d'escoles municipals a Barcelona. Se celebra a Barcelona el III Curs Internacional Montessori organitzat per la Mancomunitat Comencen a publicar-se els textos escolars	

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
			de la Col·lecció Minerva patrocinada per la Mancomunitat	
1917	Albà Rossell imparteix classes a l'escola laica d'Alaior després de tornar d'Amèrica.	El moviment obrer fa grans esforços per organitzar-se. *El Partit Republicà de Menorca inicia una reestructuració.	Vagues revolucionàries a Barcelona i a València. Intent de creació a Barcelona d'una associació escolar racionalista. *Fundació de l'escola racionalista Farigola. Responsable: Joan Puig i Elias. Fundació de l'escola racionalista Luz. Responsable Joan Roigé.	Revolucions de febrer i d'octubre a Rússia.
1918		Congrés constitutiu de la Federació Obrera de Menorca (FOM). Creació de l'Agrupació	Es declara a la província de Barcelona l'estat de guerra.	Revoltes populars i obreres a tota Europa. Signatura de la Pau de Brest-Litousk. Signatura de l'armistici francoalemany.

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
		Socialista Menorquina.		Creació del Instituto Escuela de Madrid. Decret Alba sobre graduació d'escoles.
1919	Pere Gomila es fa càrrec de l'escola laica d'Alaior. Es tanca l'escola racionalista de Ciutadella per pressions de l'Església.	El Decret del ministre Carlos Cañal provoca una greu crisi a la indústria sabatera menorquina.	Avalots a Palma. Creació de la Federació de Societats Obreres de la Cada del Poble de Palma. Comença a funcionar l'Escola del Patronat Domènec de l'Ajuntament. Director: Artur Martorell. Edouard Claparède imparteix un curs a l'Escola d'Estiu. Creació de l'Agrupació Comunista de Palma.	Conferència de Versalles que fixa un nou mapa d'estats d'Europa. Creació a Moscou de la III Internacional.
1920	Torna el mestre Duran per regentar l'escola laica d'Alaior.	El Partit Conservador guanya l'escó al Congrés per Menorca.		Fundació del PCE. La UGT rebutja la III Internacional.

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1921		Alejandro Lerroux visita Menorca. El Partit Republicà accepta la seva cabdalia.		Assassinat del president del Consell de Ministres, Eduardo Dato. Fundació a Madrid de la <i>Revista de Pedagogía</i> . Director: Alberto Luzuriaga.
1922	Creació de l'escola laica des Castell.	Els anarcosindicalistes ocupen la direcció de la FOM i decideixen l'afiliació a la CNT.	Es constitueix la Confederació Regional del Treball de les Balears adherida a la CNT. Surt el <i>Butlletí dels Mestres</i> . Se celebra a Barcelona el 2n Congrés Internacional de Psicotècnia.	Marxa sobre Roma dels feixistes italians que duu Mussolini al poder. Creació de la Comisión central contra el analfabetismo, organisme totalment burocràtic.
1923		García Parreño és novament elegit diputat al Congrés pels conservadors.		Cop d'estat de Primo de Rivera. Institució del Certificado de Estudios Primarios necessari, almenys en teoria, per poder treballar. Setembre: prohibició de l'ensenyament del català a tots els graus.

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1924	Comença de nou l'activitat de l'escola racionalista de Ciutadella. Nou equip de professors: Àngel Muerza i família.		Destitució de més de cent mestres de l'Escola Industrial de Barcelona. *Els pares dels alumnes de l'Escola Montessori de la Diputació funden la Mútua Escolar Blanquerna. Director: Alexandre Galí.	Reial Decret (12-II) sobre la inspecció d'ensenyament primari; es referma el control ideològic a les escoles públiques i privades.
1925		Antoni Victory Taltavull és designat batlle de Maó per la Dictadura.	Es constitueix la Unió General de Treballadors de Balears. Suspensió d'activitats de moltes entitats culturals i esportives.	Reial Decret (13-IX) per sancionar els mestres que atempten contra la "Sacrosanta unitat de la patria". *Es convoquen oposicions que provoquen moltes protestes a causa dels qüestionaris anacrònics i reaccionaris.

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1926	<p>Mor el mestre Duran, professor de l'escola laica d'Alaior.</p> <p>Arriba Josep Alberola, professor racionalista català, per impartir classes a l'escola laica d'Alaior.</p>			<p>Són desterrats diversos ensenyants per qüestions polítiques.</p>
1927		<p>La FOM recupera la neutralitat.</p>	<p>L'Escola del Mar de l'Ajuntament de Barcelona organitza un homenatge a Pestalozzi amb motiu del centenari de la seva mort.</p>	<p>L'ala més extremista de l'anarquisme funda a València la FAI.</p> <p>Creació al ministeri d'Instrucció Pública d'una Secció de Construccions Escolars.</p>
1928			<p>Fundació del Partit Comunista Català.</p>	

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
1929			Exposició Internacional de Barcelona. Vagues universitàries a Barcelona.	Setembre: crisi de la borsa de Nova York. Vagues universitàries per l'intent de donar validesa oficial als estudis cursats als centres d'ensenyament superior de l'Església. Suspensió de la vida acadèmica. Fundació de la Confederació Catòlica de Pares de Família, de caire ultraconservador
1930	L'escola laica d'Alaior se separa del Centre Democràtic i Republicà a causa de la vaga de Ses Set Setmanes.	La FOM ingressa a la UGT. Es constitueix la Unió Socialista Menorquina.	Vaga general a Barcelona. Comença a funcionar el Seminari de Pedagogia de la UB. Es funda a Lleida una Cooperativa Freinet.	Primo de Rivera dimiteix i és substituït pel general Berenguer. Agost: Pacte de Sant Sebastià.
1931	Josep Alberola deixa l'escola laica d'Alaior. Arriba un jove	El Partit Republicà obté la majoria a tots els municipis de	Els socialistes Alexandre Jaume i Gabriel Alomar, dipu-	Proclamació de la Segona República. Desembre: s'aprova la Constitució

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
	mestre racionalista: Josep Xena.	Menorca excepte a Alaior i a Ferreries.	<p>tats a Corts.</p> <p>Fundació d'Esquerra Republicana de Catalunya.</p> <p>Restitució de l'antiga Generalitat de Catalunya.</p> <p>Inauguració de grups escolars del Patronat de l'Ajuntament de Barcelona.</p> <p>*</p>	<p>Republicana.</p> <p>Decret sobre bilingüisme (30-IV).</p> <p>Creació dels Consells Escolars.</p> <p>Creació de set mil escoles (23-VI).</p> <p>Creació de "Misiones Pedagógicas" (29-VI).</p> <p>Pla professional de Magisteri (29-IX)</p> <p>*</p>
1932	Francesc Sintes es fa càrrec de l'escola laica d'Alaior fins el seu tancament.		<p>Es constitueix la Federació Socialista Balear.</p> <p>Aixecaments anarquistes a l'Alt Llobregat.</p> <p>Roger Cousinet imparteix un curs a l'Escola Normal de la Generalitat.</p> <p>Al grup escolar Pere Vila s'assaja el <i>Project</i></p>	<p>Dissolució de la Companyia de Jesús.</p> <p>Fundació de la Federació Comunista Ibèrica.</p> <p>Pronunciament del general Sanjurjo.</p> <p>Creació de les facultats de pedagogia.</p> <p>*</p>

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
			<p><i>Mèthod</i> i el <i>Dalton Plan</i>.</p> <p>Se celebra a Barcelona el Congrés d'Educació General.</p> <p>Surt * <i>El Magisteri Català</i>.</p> <p>*</p>	
1933			<p>Vaga general a Palma.</p> <p>Congrés de la UGT de Balears dels partidaris de Largo Caballero.</p> <p>Té lloc a Barcelona el XIII Curs Internacional Montessori.</p> <p>A l'Escola d'Estiu imparteix una conferència Freinet i es discuteix el problema de l'educació moral i cívica a les escoles de la</p>	<p>Aixecaments anarquistes a Casas Viejas.</p> <p>Pujada al poder de Hitler a Alemanya. Eleccions generals que donen el triomf a la dreta, la CEDA.</p> <p>Fundació de la Falange Española.</p>

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
			República. Surt <i>La revista de Psicologia i Pedagogia.</i>	
1934			Intent de vaga general a Palma i altres poblacions de les Balears. A l'Escola d'Estiu s'enceta una discussió sobre el problema de l'escola unificada i els mitjans per establirla.	Vaga general revolucionària en protesta per l'entrada al govern de tres ministres de la CEDA. Aixecament de la Generalitat i revolta d'Astúries. Es prohibeix la coeducació a les escoles primàries (1-VIII).
1935			Congrés constitutiu de la Federació Provincial de Joventuts Socialistes. Campanyes contra l'escola laica i la coeducació a les escoles normals. La setmana final de l'Escola	Creació d'una Comissió per a la Reforma de l'ensenyament primari.

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
			d'Estiu és dedicada enterament a Decroly.	
1936			<p>Explosió d'una bomba a la Casa del Poble. Vaga general a Palma.</p> <p>* El general Goded declara l'estat de guerra a les Balears.</p> <p>Restabliment del Patronat Universitari i progressiva normalització de la UAB.</p> <p>Fundació del PSUC.</p> <p>Creació de la CENU (Consell de l'Escola Nova Unificada).</p> <p>Neix Escola Proletària, a la línia del PSUC.</p>	<p>Victòria electoral de l'esquerra unida dins el Front Popular.</p> <p>Sublevació majoritària de l'exèrcit. S'inicia així la Guerra Civil.</p> <p>Congrés de la CNT a Saragossa.</p> <p>Circular ministerial als mestres que advoca per una millora qualitativa de l'ensenyament.</p> <p>Jesús Hernández del PCE és nomenat ministre d'Instrucció Pública.</p>

Any	Escoles Obreres	Menorca	Illes Catalunya	Estat/ Europa
			Neix Escola Socialista, a la línia del POUM.	
1937			La Generalitat de Catalunya organitza la Setmana de l'Infant. Creació de l'Institut Obrer de Sabadell.	Nou Pla d'estudis primaris que segueix, en certa manera, les orientacions de la CENU.
1938			Henry Wallon fa una crida des de Ràdio Barcelona a tot els intel·lectuals antifeixistes a favor de la República.	Batalla de l'Ebre.
1939	Interrupció i confiscació dels bens de l'escola laica d'Alaior i de l'escola racionalista de Ciutadella.		Ocupació total del Principat.	Acabament de la Guerra Civil amb la derrota republicana.

ELS COMAS CAMPS: LA PEDAGOGIA FETA VIDA I TESTIMONI (*)

JAUME OLIVER I JAUME

“El meu sincer agraïment a Joan Comas i Camps per la seva amistat i per la tramesa de documentació, sens la qual no m’hauria estat possible la realització d’aquest treball.

La meva reconeixença a les germanes Anna, Maria i Conxa Comas i Camps, que han posat molt amablement al meu abast informació oral i documentació familiar.

La meva admiració envers Margarita Comas i Camps, catedràtica d’Escoles Normals i animadora de la renovació pedagògica a casa nostra, la qual, molt dissortadament per a mi, sols he pogut conèixer per les seves obres.

El meu record per a Gabriel Comas i Ribas, il·lustre pedagog mallorquí i pare de professionals de l’Educació, protagonistes d’una gran tasca i d’un llarg silenci.”

0.- ENCAPÇALAMENT

Senyores i senyors, amics i col·legues tots,

En primer lloc, permeteu-me felicitar l’Ateneu per aquesta iniciativa i agrair a l’organització l’encàrrec que varen tenir a bé fer-me. He cregut que el títol

(*) Conferència a l’Ateneu de Maó, 21 de febrer de 1997.

“Els Comas Camps: la pedagogia feta vida i testimoni” podia expressar alguna cosa més que un contingut acadèmic o històric, i això és el que intentaré d’aconseguir en la meva intervenció. La dedicatòria que ha constituït l’inici de la meva intervenció és la dedicatòria del meu llibre *Joan Comas i la política educativa de la Segona República (1936-1939)*, obra especialment estimada per a mi com més endavant justificaré. D’altra banda, no puc deixar de tenir presents ara les meves visites anteriors a Menorca l’any 1977 vaig entrevistar Joan Hernández Mora i Andreu Murillo per al meu llibre *Escola i Societat. L’ensenyament a les illes al segle XX*; l’any 1983 vaig entrevistar les germanes Conxa i Anna Comas Camps a Cala d’Alcaufar i l’any 1986 vaig presentar, precisament a l’Ajuntament d’Alaior, la publicació ja esmentada *Joan Comas i la política educativa de la Segona República*, que contenia aquella entrevista i la meva recerca sobre Joan Comas. Altrament, voldria agrair les nombroses relacions personals amb tants de menorquins i menorquines, de les quals sempre he pogut gaudir i que tant m’han enriquit des de la perspectiva personal i professional.

1.- INTRODUCCIÓ

Efectivament, he de reconèixer que la meva aportació a aquest cicle ha constituït per a mi una especial satisfacció. L’excel·lent família dels Comas, alguns dels membres de la qual vaig poder conèixer personalment, sempre m’ha impactat d’una forma especial i ha esdevingut per a mi un insubstituïble punt de referència. D’altra banda, algunes publicacions meves s’han referit a la seva obra i a la seva biografia, bé amb caràcter monogràfic o com a exponents de corrents pedagògics d’un alt interès. De forma especial, els germans Joan i Conxa Comas Camps foren interessantíssimes fonts d’informació oral que completaren o posaren al meu abast altres fonts documentals d’un extraordinari interès. Per això, el fet de recordar ara la seva biografia personal i professional, tot cercant en elles lliçons encara vàlides per als nostres dies i per a una reflexió seriosa sobre el futur de l’educació, em suposa una continuació en la tasca de coneixement de la seva obra, d’aprofundiment en les seves aportacions i de divulgació del seu mestratge. Voldria afegir, encara,

Gabriel Comas i Ribas, pare de la nissaga Comas.

dues consideracions prèvies: la primera, que gran part de la meva intervenció ja ha estat inclosa en diverses publicacions; la segona, que la meva reflexió no es podrà lliurar d'un cert apassionament per l'admiració que, com ha quedat dit i es podrà comprovar al llarg de les meves paraules, profés als Comas.

Certament, resulta totalment impossible separar les aportacions pedagògiques dels Comas del seu fil biogràfic i del context que visqueren: únicament aprofundint en aquests s'obtenen les claus per a la interpretació d'aquelles, del seu posicionament teòric i del conjunt de la seva praxi professional. A més, cal reconèixer d'entrada que ens trobam davant un cas excepcional i irrepetible, tant pel nombre d'educadors a la mateixa família com per l'altíssim nivell que assoliren les seves aportacions professionals.

2.- BIOGRAFIES DELS COMAS

Aquesta densa i benvolguda història comença a Esporles, vila mallorquina al bell mig de la Serra de Tramuntana, on nasqué Gabriel Comas i Ribas l'any 1864. Fill d'un mestre d'obres i d'una mestra d'escola sense títol. "Sa mestra Peracona", treballà en diversos oficis: constructor de marjades, terrissaire i dependent de Can Matons, comerç de teixits establert a Palma. Mentrestant, estudiava el batxiller i iniciava els estudis de mestre amb l'obtenció del títol de mestre elemental a l'Escola Normal de Palma l'any 1883 quan tenia dinou anys. Sembla que la seva mare influí en aquesta decisió que resultà totalment encertada per a Gabriel Comas, com reconeix al final del seu exercici professional"

*"De mí puedo decir que mi queridísima madre (q.e.p.d.) me adivinó el oficio. Jamás me han cansado los niños y ningún esfuerzo me cuesta aplicar todas mis aptitudes y mi tiempo a la escuela. Nunca sé la hora que es, sino para variar de ejercicio y cuando llega la de salida me parece siempre que sólo ha durado un momento la clase. ¡Qué feliz he sido entre mis queridos niños!..."*¹

¹ Citat a HERNÁNDEZ MORA, J. *El doctor Juan Comas Camps, investigador emérito de la Universidad de México. Noticia de su vida y de su obra*, Mahón: Cardona Tipoffset, 1976.

Joan Comas i Camps, pedagog i antropòleg.

Excercí com a mestre interí als pobles mallorquins de Campanet i Banyalbufar (1883-1885) i després, aprovada l'oposició, a Sant Climent - Menorca- (1886-1891) i a continuació a Alaior, on exercí fins el 1906. En aquesta vila es casà amb Rita Camps Mus i allà nasqueren Margarita, Anna, Maria i Joan. A Alaior Gabriel Comas ja es manifesta com a mestre inquiet i obert, interessat per l'educació com a factor de desenvolupament social. A més de la seva tasca escolar, es dedica a la promoció del mutualisme i segueix els estudis de mestre superior a l'Escola Normal de Madrid, on aconsegueix el títol l'any 1905 quan tenia quaranta-un anys. Durant els necessaris viatges a aquella capital es relaciona amb la Institució Lliure d'Ensenyança, de la qual beu els seus principis i arriba a esser amic íntim de Manuel Bartolomé Cossío. Al seu tarannà i ideologia liberal s'uneix profundament l'esperit institucionista. L'any 1906 és destinat a l'escola de Santa Catalina a Palma, on exercí fins l'any 1923 i on nasqué la filla menor, Conxa. En aquests anys es consolida el seu lideratge entre el magisteri, publica diversos articles i opuscles, dirigeix colònies escolars, dóna conferències, viatja, divulga nous mètodes entre els mestres i apareix sempre en qualsevol activitat o iniciativa de caire innovador. Es referma la seva amistat amb Miquel Porcel i Riera (padrí de fonts de Conxa), regent de l'escola Annexa de Pràctiques i extraordinari pedagog mallorquí; amb Bartomeu Terrades, director de l'escola Graduada de Llevant de Palma, director de colònies escolars i company en alguns viatges pedagògics; i amb Manuel Rueda, inspector en Cap d'Ensenyament Primari, antecessor de Joan Capó i Vallsdepadrinas. Gabriel Comas realitzà diversos viatges per Espanya i Europa (l'any 1911, de dos mesos de duració i becat per l'Ajuntament de Palma juntament amb Bartomeu Terrades, visiten Madrid, França, Bèlgica, Suïssa i Alemanya i dels quals informaren als mestres mallorquins el febrer de 1912; i l'any 1912, becat per la Junta de Ampliación de Estudios, a Suïssa i a Bèlgica, on fou acompanyat per les filles Anna i Margarita). Tot això que és exponent d'una inquietud professional exemplar va generar, lògicament, una intensa divulgació del moviment de l'Escola Nova a Mallorca, segons constata la següent referència del Prof. Antoni Colom:

A partir del 1914 la dinàmica manifesta d'alguns professors de l'illa, quant a la innovació educativa, adquireix encara un signifi-

*cat més gran en el sentit que s'escampen les idees noves i també s'inicien, encara que tímidament, pràctiques escolars realment innovadores. Cal destacar en aquest context el cicle de conferències que va impartir Gabriel Comas a l'Associació Provincial de Mestres, fruit dels seus viatges per la península i l'estranger. Aquesta vegada tractà els temes següents: organització i funcionament de l'Escola del Bosc de Barcelona, el grup escolar de Girona, el sanatori de Pedrosa a Santander, les colònies escolar de Bèlgica, l'educació de pàrvuls i els jardins de nins, l'ensenyament dels anormals i l'organització de les classes destinades a ells, l'obra del Dr. Decroly a Bruselas. A més d'això, ensenyà a cursets de caire pràctic les tècniques i mètodes següents: horaris i programes per als jardins de nins, el cant i la música, l'ensenyament del dibuix i els dons de Froebel."*²

L'any 1923 Gabriel Comas, als cinquanta-nou anys, es trasllada per concurs a l'escola unitària de nins de la Barceloneta, a Barcelona, sobretot per facilitar el desenvolupament professional de Conxa. Allà es va jubilar dia 15 de gener de 1936, als setanta-dos anys i quasi cinquanta d'exercici del magisteri. Entre les seves nombroses publicacions es troben: *Misión de la escuela* (1904), *Extensión Universitaria. Cultivo de la Inteligencia* (1904), *Extensión niversitaria. Educación Física* (1904), *Reformas urgentísimas en la Primera Enseñanza* (1907), *Notas pedagógicas. Apuntes de un viaje* (1912), *Memoria de la segunda colonia escolar llamada "De Bellver". Año 1911* (1012), *Educación* (1024) i diversos articles a "El Magisterio Balear" (1912-1916). Resulta molt interessant recordar, sols a tall d'exemple, alguns dels seus paràgrafs més significatius:

"Precisa, pues, variar de rumbo, y variar enseguida. Debemos interesar a los padres para que se enteren de lo que se enseña y cómo se enseña a sus hijos en las escuelas, y abolir la prehistórica

² COLOM, A. J. "Els inicis de l'Escola Nova a Mallorca" (1910-1920). *II Jornades d'Història de l'Educació en els Països Catalans*. Ciutat de Mallorca: Publicacions del Departament de Pedagogia, Facultat de Filosofia i Lletres, 1978, pàg. 36-41.

*organización de las mismas. Hasta hoy se han hecho cerebros-almacenes; necesitamos cerebros-fábricas. Debemos desterrar muchas cosas de nuestros centros de enseñanza: los libros de texto, las explicaciones seguidas, las lecciones puramente de memoria, los instructores, los carteles de lectura, etc., etc. Debemos introducir en ella muchas cosas nuevas: la conversación familiar, los resúmenes de la enseñanza y de cada lección, los ejercicios de intuición, las redacciones, las excursiones, los Museos, las Cajas de Ahorros, los juegos en el patio que debe tener toda escuela, los trabajos manuales, la enseñanza artística, etc. etc. Pero todo eso exige como condición esencial que el Maestro no tenga más de 40 niños de la misma edad y que se hallen, poco más o menos, a la misma altura de desarrollo y desenvolvimiento mental.”*³

La mort de Gabriel Comas esdevingué a Barcelona el dia 14 d'abril de 1942. L'any 1988 fou posat el seu nom a l'Escola Pública d'Esporles i l'any 1991 fou publicada per Rafel Bosch i Contestí, i patrocinada per l'Ajuntament d'Esporles, una monografia amb el títol *Gabriel Comas i Ribas. Un mestre del seu temps*,⁴ que vaig tenir l'honor de prologar.

De tots els seus fills, fou Joan Comas i Camps qui causà en mi un major impacte, tot i que sols vaig parlar amb ell una sola vegada. La seva vida i obra, en conjunt, era coneguda per a mi des d'abans del 1977. Però creia que, com la seva germana Margarita, que havia mort exiliada a Londres l'any 1973, ell ja havia acabat els seus dies a Mèxic. L'hivern del curs 1976-77 jo completava una recerca, documental i d'informació oral, que fou publicada amb el nom d'*Escola i Societat. L'ensenyament a les Illes en el segle XX*. Dia 15 de gener vaig viatjar a Menorca per tal d'entrevistar a la seva casa de Maó el Sr. Joan Hernández Mora, d'inesborrable record. Durant aquesta conversa em vaig assabentar que Joan Comas vivia i que sovint estiuejava aquí, a Menorca, o a Mallorca. El Sr. Hernández Mora, gran coneixedor i amic dels Comas, havia publicat feia poc temps una biografia seva, *El doctor Juan Comas Camps*,

³ *Reformas urgentísimas en la Primera Enseñanza*. Palma: Establecimiento Tipográfico de José Tous, 1907 pàg. 8-9.

⁴ Palma de Mallorca: Edició de l'Ajuntament d'Esporles.

Margarida Comas i Camps.

*investigador emérito de la Universidad de México. Noticia de su vida y de su obra,*⁵ i me'n dedicà un exemplar. El mes d'agost de 1977, assabentat per la premsa de la seva presència a aquell indret, vaig entrevistar-me amb Joan Comas i Camps a Cala Ratjada (Mallorca) i li vaig entregar un exemplar de la publicació del seu pare *Reformas urgentísimas de la enseñanza primaria*, que ell desconeixia. D'aquells primer i únic contacte presencial nasqué una especial relació entre nosaltres que durà fins al gener del 1979. M'escrigué al voltant d'una dotzena de cartes, a la darrera de les quals, amb data del 8 de gener de 1979, em deixa:

“En un intento por ordenar algo mi biblioteca y archivo epistolar me encontré con copias de una serie amplia de documentos oficiales (Leyes, decretos, reglamentos) acerca de la educación en la España republicana entre 1936 y 1939. Incluye además versiones en francés e inglés de muchos de tales documentos, porque hubo en cierto momento la idea de publicar un Folleto de propaganda internacional...

Tales copias a máquina están desordenadas, pero no creo difícil darles continuidad cronológica.

Yo no puedo ocuparme ya de este problema que, sin embargo, puede ser de interés para la persona o institución que quieran conocer la historia educativa de este periodo español. Por eso le anuncio el envío de dos paquetes certificados con toda la documentación. Para usted o para su Instituto. Simplemente acúseme recibo cuando lleguen los paquetes a su poder.”

La notícia de la seva mort, succeïda al seu lloc de treball a la Universitat de Mèxic per una trombosi fulminant dia 18 de gener, deu dies després d'escriure la carta, em deixà corprès. Però la rebuda dels dos paquets anunciats esdevinguda durant el mes de maig -quatre mesos més tard quan jo ja creia que no s'havia arribat a fer la seva tramesa- em produí una especial emoció, considerant aquella documentació com quasi un testament de Joan Comas que m'engrescà a un aprofundiment en la seva biografia i obra, sobretot durant el període bèl·lic i em possibilità l'any 1985 la publicació del llibre *Joan Comas*

⁵ Mahón: Cardona Tipoffset, 1976.

*i la política educativa de la Segona República (1036-1939)*⁶. Anem a repassar el seu fil biogràfic.

Joan Comas i Camps (Alaior, 1900 - Mèxic, 1979). Cursà el batxillerat a l'Institut Genrral i Tècnic de Palma (1917) i obtingué el títol de Mestre per l'Escola Normal de Palma (1917). Ingressà (1918) a l'Escola Superior de Magisteri de Madrid, centre de formació d'un altíssim nivell i d'inspiració institucionista, on cursà l'especialitat de Ciències i va pertànyer a la desena promoció (1918-1921), amb què fou condeixeble de Regina Lago García, la seva primera dona, i de Fernando Leal Crespo, Inspector de Primera Ensenyança de Balears (brutalment assassinat l'any 1936). Allà aconseguí el títol d'Inspector d'Ensenyament Primari (1921). Exercí a Girona (1921-1924), a Santa Cruz de Tenerife (1924-1927, on fundà un Museu Pedagògic), a Lugo (1927-1931, on fou elegit regidor d'aquell Ajuntament pel PSOE a les eleccions de 1931), a Segovia (1931-32) i finalment a Madrid (1932-1939). Fou becat (1921-1929) per la Junta de Ampliación de Estudios per a la realització d'estudis pedagògics i antropològics a França, Bèlgica i Suïssa. Fou secretari de la "Revista de Pedagogía" (1932-1936), circumstància que el relacionà més intensament amb pedagogs i científics estrangers. Durant el període bèl·lic tingué importants càrrecs a l'Administració: fou responsable per a la Infancia evacuada (1936-1937), Secretari General de la Direcció General d'Ensenyament Primari (1038), Agregat a la Subsecretaria de Propaganda del Ministeri d'Estat (1938-39). Dia 9 de febrer del 1939 passà la frontera amb França camí de l'exili: primer a Suïssa i després a Mèxic.

*"La vida del profesor Juan Comas es, como la de tantos exiliados, transterrados españoles, una vida partida en dos, en dos mitades, en dos patrias, a veces en dos actividades: de un lado, su nacimiento y juventud españolas, del otro, su madurez mexicana; antes del 1939, su actividad como político, ideólogo y pedagogo, después de esta fecha, su profesionalidad como antropólogo y su actividad como indigenista y bibliógrafo."*⁷

⁶ Servei de Publicacions de la Universitat de Palma de Mallorca, amb el copatrocini del Consell Insular de Menorca i de la Caixa de Pensions "La Caixa".

⁷ ALCINA FRANCH, J. "In Memoriam Juan Comas Camps (1900-1979)". Separata del vol. IX de la *Revista Española de Antropología Americana*, 1979, pàg .7.

Joan Comas obtingué el grau de Doctor en Ciències Naturals (Ginebra, 1942) i el títol d'Antropòleg físic (Mèxic, 1945), especialitat a la qual dedicà la seva vida professional a l'exili. Entre les seves publicacions cal destacar: *El sistema de Winnehta en la pràctica* (1930), *La pràctica de las pruebas mentales y de instrucción* (1934), *Manual del inspector de primera Enseñanza* (1935), *Escuela unificada: laicismo y moral* (1932), *Comedores y colonias escolares* (1935), *Aportaciones al estudio de la Prehistoria en Menorca* (1936), *Manual de Antropología Física* (1957), *Introducción a la Prehistoria General* (1962), a més de nombroses traduccions i col·laboracions a revistes d'àmbit internacional. Entre els càrrecs i distincions, es troben: Doctor honoris causa, Universitat del Cuzco, Perú (1949); Diploma de Catedràtic fundador de l'Escola Nacional d'Antropologia, Mèxic (1962); Doctor honoris causa, Universitat de San Marcos, Lima (1962); Vicepresident de *la Union Internacional des Sciences Anthropologiques* (UISAE) (1960-64 i 1964-68); Vicepresident del *Comité International pour la Standardisation des Mesures Anthorologiques* (des de 1960); Membre, en representació de Mèxic, del Consell Permanent dels Congressos Internacionals de Ciències Prehistòriques i Protohistòriques; President Honorari de l'*American Association of Phisycal Anthropologists*, (1963-1964); *Juan Comas Award*, premi anual establert l'any 1969 per iniciativa de la *Wenner-Gren Foundation* i l'*American Association of Physical Anthropologists* destinat a estudiants avançats; *Malinowski Award* 1978, concedit per *The Society for Applied Anthropology*; Doctor honoris causa, Universitat Complutense, Madrid (1977); Diploma d'Honor al Mèrit, Universitat Nacional de La Plata, Argentina (1977); Fill Il·lustre d'Alaior (1978). La "Revista Española de Antropología Americana" publicà (1979) la miscel·lània *In memoriam. Juan Comas Camps (1900-1979)*. El col·legi Públic d'Alaior porta el seu nom. Per acabar aquesta referència sintètica a Joan Comas faig ús, altra vegada, d'unes paraules del Dr. Alcina Franch".

"El pasado 29 de enero (1979) me iba a caer el honor y la satisfacción de pronunciar el elogio del profesor Juan Comas Camps en el solemne acto de investidura como doctor "Honoris Causa" por la Universidad Complutense de Madrid, para el que había sido pro-

A l'Escola Normal de Mestres de Balears a Palma es formaren moltes futures mestres menorquines. A la fotografia veiem Aina Comas i Camps amb les seves companyes i professors. Palma, 1915. (Col·lecció d'Ingrid Sintès i Comas).

puesto por la Junta de gobierno de la misma el curso anterior. Doce días antes, sin embargo, cuando se disponía a viajar a España con dicho motivo, fallecía inopinadamente en México, la tierra que le acogió como su segunda patria, frustrándose así sus propios deseos y los de quienes, con el Doctorado “Honoris Causa”, queríamos rendir un homenaje al sabio y pagar una deuda, siempre impagable, al exiliado, por cuarenta años de abandono y olvido. Mis palabras de hoy quieren ser, en parte, el elogio que no pudo ser y el recuerdo emocionado que es en verdad.”⁸

...
“Todo lo dicho, sin embargo, es un pálido reflejo de lo que fue Juan Comas en vida, porque tal actividad, tal entusiasmo, tal pasión en la variedad de vertientes que he tratado de sintetizar y resumir,

⁸ Ibidem (7)

*se hallaba envuelto en la mayor sencillez y humanidad, en la mejor cordialidad y buen humor. Por eso, Juan Comas será recordado no sólo por sus valores intelectuales, que fueron muchos, sino también, y quizá en primer lugar, por sus valores humanos, los que derrochó a manos llenas”*⁹

El meu interès per Margarita es nodrí, inicialment, de l'estudi de la interessantíssima i qualificada tradició en la formació dels mestres que hi hagué al nostre país. Pel meu treball a l'Escola Normal de Palma i per l'estudi de diversa documentació, vaig conèixer les aportacions del professorat de les Escoles Normals al moviment de renovació educativa. Entre tots ells, sobresortia Margarita Comas i Camps (Alaior, Menorca, 1897 - Exeter, Anglaterra, 1973), esposa (1931) del fotògraf i pintor pollencí Guillem Bestard i Cànaves (Pollença, 1881 - Exeter Anglaterra 1969) i Catedràtica d'Escoles Normals (Tarragona i de la Universitat Autònoma de Barcelona -fins el 1936- d'on fou sotsdirectora). Estudià a l'Escola Normal de Palma, a Brussel·les i a Madrid, on havia estat alumna de l'Escola Superior de Magisteri, centre de formació pedagògica de caire institucionista, i on s'integrà a la quarta promoció (1912-1915), especialitat Ciències, en què fou condeixeble de Gabriel Viñas Morant, Felipe Saiz Salvart i Modest Bargalló Ardèvol. Es doctorà en Ciències Naturals a la Universitat de Madrid.

*“Margarida Comas, que exercia també a la Universitat Autònoma la càtedra de Biologia, s'havia format un bon temps a Anglaterra, on havia assimilat i readaptat al nostre país els mètodes de projectes, el treball en equip i tot allò que estigués en relació amb la didàctica i la metodologia de les Ciències Naturals. Figurava al Consell de Redacció de la “Revista de Pedagogía”, on col·laborava assíduament. Abans d'integrar-se a Barcelona ocupava la Direcció a la Normal de Tarragona.”*¹⁰

⁹ Ibidem (10)

¹⁰ CARBONELL, J. *L'Escola Normal de la Generalitat (1931-1939)*. Barcelona: Edicions 62, 1977, pàg. 227.

A aquesta Escola Normal de la Generalitat de Catalunya fou companya de claustre, entre d'altres, de Joaquim Xirau, Emili Mira López, August Pi i Sunyer, Jesús Bellido, Miquel Santaló, Pau Martínez de Salinas, Joan Roura i Parella i Hermini Almendros. L'any 1933 Margarida Comas escrivia el següent sobre l'estil d'aquest centre:

“ La meva experiència dels establiments oficials espanyols (aleshores no s'havia creat l'Institut-Escola) i encara dels francesos, ara totalment diferent i allò em semblava un somni irrealitzable entre nosaltres. Amb tot, gràcies a l'esforç d'una minoria selecta, al cap de ben pocs anys, tenim a Barcelona centres que corresponen a aquella concepció, més o menys adaptada a les nostres característiques especials i en la nostra Normal el somni s'està tornant realitat: ens manca, sense cap mena de dubte, perfeccionar alguns detalls, la base, però, és bona i a poc a poc anirem primfilant cada dia més. Per de prompte, les assignatures només són ja una part de la tasca de l'Escola i, per altra part, la mera informació té en elles un valor molt secundari, supeditat a la veritable formació. La biblioteca i els laboratoris són cada vegada més la base de l'actividad escolar i les “sales de treball” ocupen molta part de temps dels alumnes majors. La Normal, a més, ja comença a esser la casa de tots nosaltres i la majoria ens sentim descentrats bon xic quan no hi ha classe, i així, s'ha convingut que, almenys en vacances, funcioni la Biblioteca i hi hagin professors encarregats del camp de jocs; en aquest sentit es remarca respecte l'any passat un progrés, bé que aleshores l'esperit era ja excel·lent.”¹¹

A l'inici de la guerra residí a Bilbao, passant per Irún cap a França, on col·laborà amb els quàquers amb l'atenció a la infància desvalguda. Exiliada a Anglaterra (1937), fou professora de Biologia a Foxhole i a Darlington Hall. Publicà *Las escuelas nuevas inglesas* (1930), *El método MacKinder* (1930), *La coeducación de los sexos* (1931), *El método de proyectos en las*

¹¹ *Escola Normal* (Butlletí de l'Escola Normal de la Generalitat), febrer de 1933, núm. 2.

escuelas urbanas (1931). Morí a Exeter l'any 1973¹² i està enterrada allà juntament amb el seu espòs Guillem Bestard.

Les altres tres germanes, Maria, Anna i Conxa, seguiren els estudis de magisteri a l'Escola Normal de Palma i exerciren a diversos indrets. Maria fou mestra estatal tota la vida (es trobava a Capdepera, Mallorca, l'any 1936); Anna fou mestra a l'Escola de Colonya, a Pollença, a l'Instituto-Escuela, a Madrid, on era directora María de Maeztu, i després fou mestra estatal, per exemple a Maó i a Alaior; Conxa fou mestra a les Escoles Municipals de Barcelona. També elles assoliren un altíssim nivell professional i amb tota justícia mereixen un lloc ben destacat en la història de l'educació a casa nostra.

Voldria fer una referència, abans d'acabar, a una circumstància que els uní a tots ells, ben dissortadament i ben injustament com en tants d'altres casos: la depuració professional. Gabriel Comas i Ribas ja era jubilat, però en Joan i na Margarida hagueren d'exiliar-se i, lògicament, perderen els seus destins; n'Anna, na Maria i na Conxa foren expedientades. Els anys de la guerra, els passaren tots (menys en Joan i na Margarida) a una casa de Pollença ajudats pel marit de na Margarida, el pintor i fotògraf pollencí Guillem Bestard i Cànaves.

3.- SÍNTESI I CLOENDA

A l'hora d'identificar i sintetitzar els corrents ideològics i pedagògics dels quals participaren i les aportacions que els Comas protagonitzaren, caldria recórrer als centres on es formaren, l'entorn historicopedagògic que els envoltà, les obres que escrigueren o divulgaren i les seves pròpies iniciatives, actuacions o projectes. Malgrat no siguin coincidents d'una forma absoluta, els Comas representen clarament dues generacions de professionals de l'educació associables a dos moments històrics.

¹² Per conèixer millor la biografia i l'obra de Margarita Comas, vegeu: CANUT I RUIX, M. LL. "Margarita Comas i Camps". *Dones a les Illes. Treball, Esplai i Ensenyament (1895-1945)*. Govern Balear, 1997, pàg. 143-144. Facultat de Pedagogia, Universitat de Barcelona. *Margarida Comas, pedagoga. Homenatge a la nostra primera professora*. Barcelona 1998.

El primer, finals del segle XIX i inicis del segle XX, representat per Gabriel Comas i Ribas i corresponent al primer institucionisme i als primers anys de la teorització sobre activisme escolar i les seves manifestacions: recordem els viatges de Comas per Europa amb Bartomeu Terrades, director de l'Escola Graduada (Palma). Coincideix amb el perfil i el moment de Miquel Porcel i Riera i es caracteritza pel pensament liberal, per l'higienisme i biologisme (pensem en les colònies escolars, la gimnàstica, els treballs manual, el dibuix,...), per la graduació escolar i el mètode cíclic. Com a bon institucionista, Comas divulga i fomenta, a més, el mutualisme escolar i general (recordi's també la creació de la Caixa de Colonya per Guillem Cifre de Colonya -Pollença- i la Caixa d'Estalvis Sa Nostra per iniciativa d'Alexandre Rosselló, ben imbuït pels principis institucionistes).

El segon correspon a l'època de la maduresa de l'Escola Nova, que aprofundeix en el biologisme, es fonamenta en la psicologia i floreix en múltiples manifestacions metodològiques que cerquen la individualització de l'ensenyament i, al mateix temps, la formació moral i social: d'ell participen, en diversa mesura, els germans Comas Camps. La formació rebuda a l'Escola Normal de Palma i a l'Escola Superior de Magisteri seguia la línia institucionista i connectava intensament amb les idees de l'Escola Nova i de l'Escola de Ginebra. Els germans Comas Camps viuen, a nivell professional i personal, el context històric que trencà un fil científic i pedagògic mai més no igualat. Les publicacions dels anys vint i trenta que escrigueren, que hem esmentat, i llegiren, i les iniciatives en què participaren constituïren el testimoni més clar de la millor època per a l'Educació a casa nostra. L'exili, físic o interior, fou l'exagerat preu a pagar a partir del 1936 per la militància política o cívica, sempre exemplar i plena de valors ètics. Per a la seva generació, l'escola laica era sinònim de formació integral i cívica.

A l'hora de concloure les meves paraules, voldria tornar a repetir el títol de la meva aportació: “una tasca professional educadora feta vida i testimoni”. Aquesta és la lliçó més important dels Comas.

Quan el futur dels sistemes educatius -tant de la reflexió teòrica com de la praxi- passa per les noves tecnologies, per l'anàlisi de nous espais educatius, per l'educació permanent, per la valoració de les estratègies d'autoaprenentatge i per tants d'interrogants oberts que ens obliguen a demanar-nos on ens

portarà la postmodernitat i els primers decennis del segle XXI, els Comas seran sempre un punt de referència vàlid i exemplar. Enmig de qualsevol plantejament teòric o estratègia operativa sabrem, mitjançant el seu testimoni, que els professionals de l'educació constituïran per sempre els pilars necessaris per bastir l'edifici pedagògic i social que les noves generacions ens exigiran.

Moltes gràcies.

JOAN BENEJAM I VIVES. VIDA, IDEOLOGIA PEDAGÒGICA I PERSONALITAT

ANTONI J. COLOM CAÑELLAS

Hom sap que la història no és tant sols una reconstrucció del passat, sinó també una autoreconstrucció, un exercici en el qual s'implica no sols l'autor –l'historiador–, sinó també tota la seva època. Per això encara hi ha història, perquè, tammateix, cada generació té necessitat d'escriure la seva. Cada època, en escriure-la, aporta perspectives, desitjos i frustracions diferents que permeten diverses perspectives i matisos potser mai evidenciats fins aleshores. Fer història és, si més no, escriure's un mateix.

La visió que hom té de Joan Benejam a finals del segle XX i la valoració que en pot fer des de fora de Menorca qualcú no directament implicat en la menorquinitat seran dos dels objectius més importants de la nostra aportació, independentment d'uns altres més concrets que, com indica el títol, es reflectiran sobre la vida, la pedagogia i la personalitat del mestre ciutadellenc. Donar resposta a aquestes qüestions serà, aleshores, la nostra proposta.

1. VIDA

M'agrada una vida ampla;
Fumar puros, no ser esclau

O ficat com un babau
 Sempre al costat de s'al·lota
 Anar al casino, jugar
 Festejar-ne moltes, moltes...¹

Joan Benejam i Vives va nèixer a Ciutadella (Menorca) el 27 de març de 1846 a una casa –la número vint– de la plaça del Born –era un habitacle dels baixos del palau dels comtes de Torre Saura– que feia cantonada amb l'antic carrer Miramar i que després, sortosament, es va dedicar al nostre home². Al seu pare, li deien de mal nom *es patró Batzola*; es tractava de Joan Benejam Mezquida, mariner de bastant mala sort a la vida, ja que va perdre la seva embarcació diverses vegades fins al punt que, decebut, va acabar fent de pagès. La seva mare, mestressa de casa, fou Maria Vives Pons i tingué tres fills: en Bartomeu, na Margarida i en Joan, el més petit.

La vida dels pares del mestre Benejam sempre estigué caracteritzada per la manca de recursos econòmics fins al punt que, de fet, en Joan, el fill més petit, estava gairebé a cura de les seves ties Joana, Margarida i Àngela, que cuidaven el palau del Srs. Vigo a la mateixa plaça del Born. La seva infància serà anys de jocs, feines i escola, tal com la de gairebé tots els nens de la mateixa extracció social que en Joan. Va anar a l'escola pública de Ciutadella, ubicada aleshores als baixos del Seminari i que estava a càrrec del mestre Josep Moll, el qual ben prest descobrí els dots i les possibilitats intel·lectuals del seu alumne.

¹ Vegi's BENEJAM, J. *Foc i fum, quadro de costums amb tres actes i en vers*. Com hom sap es tracta d'una obra costumista que encara es representa per les festes de Sant Joan a Ciutadella, Obrim el nostre estudi amb aquesta citació llunyana a la qüestió educativa perquè, tanmateix, l'ús del populisme i de la llengua catalana ens donaran peu per definir i determinar la personalitat de Benejam, així com les implicacions d'aquestes variables en el si de la seva personalitat.

² Fonamentalment, la biografia que es presenta en aquest apartat està inspirada en els següents materials: SOLSONA, J. CASASNOVES, A. "Recordando al pedagogo Juan Benejam Vives"; MESQUIDA, A. "Juan Benejam Vives, insigne pedagogo"; CAVALLER, J. *Pedagogo ilustres*; VENTURA, F. "El mestre Joan Benejam Vives, menorquinista precursor (I): L'home i la vida"; MARÍ, J. "Una personalidad pedagógica: Juan Benejam Vives". Sèrie de dos articles publicats a *Baleares*, [Palma de Mallorca] (27 i 28 d'abril de 1972); *Memoria de la Secretaría Municipal*. 1976, publicación del Ayuntamiento de Ciutadella, 1978).

De la seva infantesa, en sabem, a més, que ingressà a la Congregació de Sant Lluís Gonzaga, que havia estat fundada per aquell temps pel pare Tomàs Rullan a la parròquia de Sant Francesc. En acabar els estudis, i malgrat les recomanacions del mestre Moll perquè el petit Joan continuàs estudiant, el trobam ja fent feina tot seguint la tradició familiar; en efecte, Joan Benejam s'enrolà de mariner als tretze anys amb tanta mala sort que la seva primera travessia, a més de llarga –anaren a Cartagena–, fou pel que fa al temps i al marig, d'aquelles que fan feresta. Conscient, doncs, que no servia per tal ofici, en arribar el baratà pel de fuster i s'inicià de mosso a un taller de fusteria ubicat a prop de casa seva.

Mentrestant, el secretari de bisbe Mateu Jaume, coneixedor de les ties i del propi Joan –ens referim al canonge Dr. Guillem Puig– també aconsellà a la família que el nostre home continuàs estudiant vistos els seus dots i capacitats, cosa que a la fi va esser possible amb el sacrifici de les ties, dels pares i també amb l'ajut del canonge Puig. Com hom comprendrà, triaren la carrera menys onerosa econòmicament i, per tant, la més curta ja que no es necessitava el batxillerat i sols constava de tres anys d'estudi. Efectivament, als disset anys Joan Benejam es traslladava a Barcelona a estudiar magisteri.

Corria l'any 1864 i Barcelona es trobava en plena efervescència revolucionària³. A la Ciutat Comtal és hoste d'un progressista liberal que l'imbueix de les seves mateixes idees fins a tal punt que el trobam donant conferències als centres obrers o com a participant de la tertúlia progressista, que gaudia de justificada fama entre els elements més esquerrans de la ciutat. De tot manera, aquesta participació en cenacles de caire polític li donarà l'oportunitat de conèixer Anselm Clavé⁴, el famós creador de les corals obreres,

³ Recordi el lector que, efectivament, pocs anys després, el mes de setembre de 1868, es donarà el cop d'Estat per part dels militars liberals amb el general Martínez Pavia al front, que serà conegut a la història de Espanya com "La Gloriosa", les conseqüències del qual seran la implantació d'un règim constitucional, la monarquia d'Amadeus I de Savoia, la Primera República espanyola i la intervenció del general Prim, que forçarà un pacte amb els partits polítics per tal de retornar la corona d'Espanya als Borbons, Aquest regrés es produirà en la figura d'Alfons XII i amb el qual s'inicia, el 1874, el període conegut a la nostra història com la Restauración. Per a un estudi més acurat i en relació a les Illes, es pot consultar DURAN, M. *Aspectos del XIX en Mallorca y Menorca*, i també MARTÍ, F. *Iniciació a la història de Menorca*.

⁴ Aquesta informació ha estat trobada a la publicació de l'Ajuntament de Ciutadella. *Col·legi Públic Joan Benejam. Butlletí informatiu*. Febrer 1984, pàg. 3.

i el poeta i dramaturg Víctor Balaguer. També en una ocasió coneixerà Emilio Castelar, la lectura del qual el convertirà per sempre a les idees democràtiques. És, doncs, natural que, participant d'aquest ambient, quan a la fi esclata la Revolució de Setembre, es declari republicà, model ideològic al qual ja es mantindrà fidel tota la seva vida.

Als vint-i-un anys el trobam treballant en un periòdic anomenat *La Legalidad, semanario literario, científico e industrial*, amb la qual cosa comença una tradició continuada fruit, indubtablement, d'una actitud vocacional fora de tot dubte en el món del periodisme. Efectivament, Benejam no sols fou mestre, fou també, i gairebé amb la mateixa rellevància, un bon periodista, polèmic i valent quan calia, respectuós sempre, formador de consciències i, en definitiva, educador social mitjançant el treball d'escriure en els diaris. A Barcelona creà amb altres companys un setmanari humorístic –*El tío Camueso*– i essent mestre a Blanes, ja el 1868, fundà un nou periòdic –*El Blandese*– on ja apunta el periodista pedagog, l'escriptor que aprofita un mitjà de comunicació per promoure una tasca moralitzadora de la societat, un veritable rearmament moral molt propi del homes regeneracionistes del moment⁵.

Com es pot desprende del que hem dit, el primer destí de Benejam com a mestre fou la vila marítima de Blanes, però sols hi romandrà un curs. El nostre home es trobà sol i, sobretot, enyorava el seu país. Té vint-i-tres anys i al seu llibre de poemes *Hoja caidas* reflecteix aquest sentiment, sempre perenne en ell, d'estima a la terra:

⁵ La tasca pedagògica del mestre Benejam és realment impressionant, fins a tal punt que mai no es podrà conèixer seriosament el nostre home sense una recopilació i estudi posterior de la seva ingent obra periodística. Benejam fou, indubtablement, mestre i periodista a la vegada i, per a ell, escola i ploma obeïen a una mateixa raó i objectiu: educar el nen a l'escola i l'adult a la societat mitjançant el periodisme; d'aquí, per tant, la necessitat urgent de conèixer la seva tasca en aquest camp. Sols com a mostra, a ben segur incompleta, direm que, a més de la seva dedicació als periòdics referits en el text, el mestre Benejam, com a mínim, desenvolupà la següent activitat periodística: corresponsal a Ciutadella de *El menorquín* de Maó, que era l'òrgan del partit republicà federal; director de *El Porvenir* el 1873; a l'any vinent el trobam dirigint *El eco de la patria*, continuador de l'anterior diari. De 1881 al 1883 és director *El diario de Ciudadela* i del 1886 al 1892 dirigeix *El País*. En el pla escolar o estrictament pedagògic també considerà sempre la premsa com una eina important, prova d'això és que treurà a la llum les següents publicacions: *La escuela educativa*, entre 1883 i 1884 i *La enseñanza racional*, entre 1888 i 1891, ambdues dedicades al magisteri. *La escuela práctica*, entre 1894 i 1905, dedicada a l'ensenyament dels adults; la revista infantil *El buen amigo*, entre 1900 i 1904, i ja a la darrera part de la seva vida "La escuela y el hogar" (1906-1910), "Alma e maestro" (1915-1916) i la enseñanza de la vida" (1919).

“Yo adoro esta nación tranquila y bella
y porque con el alma así la adoro
al verme separado y lejos de ella,
a solas ¿qué queréis? soy hombre y lloro...”⁶

El 1869 el trobam de bell nou a Ciutadella, on obrirà un col·legi –l’anomenat Colegio Ciudadelano– que en un primer moment estarà ubicat a la plaça d’Abastos i que, a causa de l’èxit i, per tant, al consegüent augment de matrícula, es veurà en la necessitat de traslladar a uns locals més amples, ara situats al carrer de Sant Cristòfol núm. 15. D’aquesta experiència com a mestre privat sorgeix un dels aspectes menys coneguts de mestre Benejam: el seu interès pel teatre com a eina o mètode educatiu. Ben influenciat per la cultura dels Cercles d’Obrers de Catalunya, on s’emprava el teatre com a element difusor d’idees, el mestre Benejam aplicà el mateix plantejament a nivell escolar i va donar, així a teatre representat per als infants un veritable valor pedagògic. D’aquesta època és, doncs, l’amistat amb Ramon Cavaller⁷, afeccionat al teatre que l’ajudarà a dur endavant els seus projectes escènics.

Fruit dels seus plantejaments pedagògico-teatralseran les obres *El Lazarillo*, *Amor i Justicia*, *La pastorcilla*, *Heridas del alma*, *El país de la gramática*, *Contra la envida caridad...*, però cal dir que molts de pics el sentit didàctic que vol incloure Benejam fa que aquestes obres siguin a vegades veritablement antipedagògiques⁸.

⁶ Aquests versos corresponen al poema *Desde el hogar* que forma part del seu recull poètic *Hojas caídas*. Vegi’s l’edició d’aquest llibre publicat a la impremta de Salvador Fàbregues a Ciutadella el 1883. Pel que fa als versos citats, consulti’s la pàgina 32. No s’ha de sorprendre el lector d’aquesta mostra poètica del mestre Benejam; efectivament, si el nostre home fou un esplèndid educador i un bon periodista, en veritat cal dir que la seva poesia és realment feble, es miri com es miri. L’altre llibre seu de poemes –*Mis cantares*– és, si més no, més dolent que l’esmentat fins ara, la qual cosa és realment difícil d’aconseguir. Per exemple, vet aquí un argument inqüestionable per referendar la meua opinió: Sin sol los días son tristes; triste es un campo sin flores; pero más triste es el alma desnuda de ilusiones” (ibid. pàg. 9). El fet que es tractin d’obres juvenils no ens excusa en absolut per evidenciar la nul·la qualitat poètica del nostre home.

⁷ Del paper important jugat per Ramon Cavaller al teatre menorquí, cal destacar que fou el constructor del teatre del Círculo Artístico a la plaça del Born de Ciutadella.

⁸ *El país de la gramática* fou publicat el 1893, *El Lazarillo* el 1895, *Amor y Justicia* el 1903 y *Los pastorcillos* el 1909; tots a la impremta de Salvador Fàbregues de Ciutadella. *Heridas del alma* es publicà sense

El 18 d'agost de 1872 es casarà amb Catarina Saura i Fuguet (que morí l'any 1910), filla també de mariner, amb la qual va tenir onze fills i dels quals tres moriren de petits; Joan i Bartomeu eren homes cultes, estudiaren magisteri, encara que moriren també ben joves. En Joan començà una bona història de Menorca que després acabà el pare. En Sebastià, en Miquel i n'Antoni emigraren a l'Havana, on es dedicaren al comerç. Anys més tard també hi va anar una filla seva, na Margarida, i es quedaren a Ciutadella na Maria, que es va fer monja si bé es dedicà a l'ensenyament, n'Antònia i na Catalina.

Un any després del seu casament, exactament el 1873, quedarà vacant l'escola pública de Ciutadella puix el seu mestre es traslladà a Palma; es tractava del Sr. Joan Luis Oliver, pare de Miquel dels Sants Oliver, polígraf i intel·lectual de la nostra Renaixença que arribà a dirigir *La Vanguardia* de Barcelona i a ser director de l'Ateneu barceloní. L'Ajuntament nomenarà Joan Benejam el seu successor després d'aprovar les oposicions a les quals es presentaren dos mestres més: el Sr. Fermín Castaño i Llull i D. Joan Riutort i Arbós. De fet, les va guanyar brillantment puix, dels tretze vots possibles, en Benejam n'aconseguí dotze i només un el Sr. Castaño⁹. De la il·lusió que tengué el nostre home en aconseguir la plaça de mestre a la terra que el va veure néixer, ens en parla ben clarament aquest text: "Yo no se qué género de impresiones reciben los náufragos al pisar las playas amigas. Aquella escuela tan llena de recuerdos de mi infancia y adolescencia iba a ser mía: allí donde había trabajado de alumno iba a officiar de pontífice máximo"¹⁰.

En aquesta, la seva ben estimada escola, farà feina la resta de la seva vida fins a la jubilació. L'escola serà per a Benejam el context d'una frenètica activitat que l'ocuparà dia i vespre de forma continuada. Ensenyar, estudiar, escriure, viatjar... això serà, en definitiva, la seva vida. Produirà una obra ingent, devers una cinquantena de títols entre llibres i fulletons, a més d'innumerables articles de caire periodístic i pedagògic¹¹. Fou, a més, membre del consell de redacció d'*El*

nom d'autor el 1873 a la impremta dels germans Fàbregues de Maó. *Contra envidia caridad* és una altra peça teatral que cita CAVALLER, J. *Pedagogs il·lustres*, i de la qual, emperò, no sabem l'any de publicació si bé també fou editada pel mateix impressor ciutadellenc. De fet, és *El país de la gramàtica* on més es nota aquest sentit didactista a totes llums negatiu des d'una perspectiva pedagògica actual.

⁹ Vegi's *Acta de l'Ajuntament de Ciutadella* de 28 de desembre de 1873, fulls 73 i 74 del llibre corresponent. Arxiu de l'Ajuntament de Ciutadella.

¹⁰ Citat per CAVALLER, J. *Pedagogs il·lustres*. pàg. 32.

¹¹ L'obra escrita de Benejam és realment quantiosa i prou diversa. A més de les seves obres de teatre infantil i esco-

Joan Benejam i Vives.

magisterio Balear, revista publicada a Palma i de cabdal importància pedagògica i cultural que l'obligà gairebé cada mes a viatjar a Palma; foren, en definitiva, fins a la seva jubilació el 1912, 39 anys de feina ferma que dedicà al periodisme, a l'escola i a escriure.

També, com dèiem, viatjà en diferents ocasions a Barcelona, Madrid i altres indrets d'Espanya (Andalusia, Múrcia...); assistí, a més, al Congrés Internacional de Didàctica de la Llengua a Brussel·les¹² i, fins i tot, guanyà un premi pedagògic en un concurs organitzat a Granada¹³. El 1888 prengué part activa al Congrés Nacional de Pedagogia que se celebrà a Barcelona, advocant com sempre per la renovació metodològica i escolar, amb una conferència que titulà "Importancia relativa de los estudios que comprende la primera enseñanza en sus diversos grados. ¿Qué reformas pueden introducirse desde luego en las escuelas para elevar un nivel científico y la cultura general de nuestro pueblo?"¹⁴.

lar ja esmentades i dels seus llibres de poesia als quals també ja hem fet referència, caldria destacar, sense cap ànim d'exhaustivitat i sota un criteri totalment subjectiu, les següents publicacions. Pel que fa als llibres de lectura: *Diálogos morales* (1874), *Lecturas educativas* (1876) *Lecturas educativas para ambos sexos* (1882), *La tierra*. *Bosquejos de la vida rural* (1891), *Harmonías científicas* (1897), *Las pequeñas historias* (1897), *Poesías razonadas* (1898), *Para el corazón* (1912). En referència als llibres de text o d'ús escolar: *Gramática educativa. Método racional de educación por medio de lecturas y ejercicios gramaticales* (únic llibre seu publicat a Palma el 1878), *Ejercicios de aritmética bajo su forma cíclica* (1886), *La aurora de la lectura* (1890), *Vulgarizaciones científicas* (1899), *Páginas de ciencias físico-naturales* (1900, publicat a Burgos per la famosa editorial Hijos de Santiago Rodríguez), *La escuela práctica* (1903). Si ens referim a obres de pedagogia: *Cuestiones transcendentales sobre enseñanza de adultos* (1879), *La escuela de párvulos y la primera enseñanza conforme al espíritu de la pedagogía* (1882), *La alegría de la escuela* (1899), *Vida Nueva* (1908), *El problema educativo. Hacia el mejoramiento de la escuela y del bienestar del maestro* (1910). Com a obres costumistes: *Foc i fum* (1885), *Ciudadella veia* (1909), a més de los diccionaris per ús escolar: *Vocabulario menorquín-castellano* (1885), i *El lenguaje en acción* (1886). Gairebé totes les seves obres es publicaren a Ciutadella i, en menor grau, a Maó, excepció feta de les referides específicament a altres indrets. Com es pot comprovar, hem triat vint-i-tres obres, a més de les vuit ja citades (dos de poemes i altres sis de teatre escolar), que, juntament amb les seves revistes escolars i per als mestres, conformarien l'obra bàsica de Benejam. Ara bé, cal tenir present que, malgrat aquesta nòmina, ens queden encara més de vint llibres a més d'altres nombrosos articles de caire pedagògic i periodístic.

¹² Tal com es desprèn de les pàgines de BENEJAM, J. "Dictamen del congreso de profesores belgas. Acerca de la enseñanza del idioma patrio".

¹³ Faig referència a un treball fins ara mai citat bibliogràficament en la nostra historiografia; es tracta de BENEJAM, J. "Importancia de la escuela de adultos y principales cuestiones que ofrece a su organización". *Segundo certamen convocado en 18 de junio de 1878 por la redacción de "El profesorado"*, *Revista pedagógica de instrucción pública y agricultura del distrito universitario de Granada*. També es publicà, com a fulletó independent, *Cuestiones transcendentales sobre la enseñanza de adultos*.

¹⁴ El contingut d'aquesta conferència es troba a CAVALLER, P. *Pedagogos ilustres*. pàg. 43-51.

Sense llum elèctrica, amb les condicions de vida de viatge de l'època, dirigint gairebé sempre un diari o un periòdic, dedicant un mínim de sis hores a l'escola, amb una nombrosa família i produint l'obra ingent que efectivament desenvolupà, l'activitat del mestre Benejam ens sembla avui en dia gairebé impossible. A més a més, fou secretari de la Junta de Protección a la Infancia, que es constituí a Ciutadella el 12 de març de 1908. De tota manera, el 1912, quan guanyava el sou més alt de tota la seva carrera (sols mil cent pessetes anuals!) i encara li faltaven quatre anys per complir l'edat reglamentària, es jubilà ja que, pel seu full de serveis i edat, el podien desplaçar de Ciutadella tot ascendint en l'escalafó, però ell preferí no anar-se'n de la seva terra. Se li reté un homenatge popular al Casino i, en donar-li una mena de placa de plata, pronuncià les paraules que recullen tots els seus biògrafs: "Acceptau aquest present de la vostra pàtria bella i així no estereu absent mai del tot de Ciutadella". De tota manera, vista la jubilació que li quedava, decidí marxar cap a Cuba a viure amb els seus fills.

Partí de Barcelona el 24 d'octubre cap a l'Havana en el transatlàntic *Catalina*¹⁵ acompanyat pel seu bon amic Joan Torres, republicà com ell, per dues de les seves filles i d'un nét. L'acomiadaren un grapat de mestres i admiradors: "La partida de Benejam ha impresionado a cientos de maestros españoles: es excesivamente dura, nos decimos todos, que él con sus cuarenta años de servicios oficiales en una misma escuela, la de su ciudad natal y querida y con sus cuarenta volúmenes publicados, obra gigantesca de escritos y pedagogo, abandone la tierra que tanto ama y la profesión que tanto ha enaltecido..."¹⁶. El 16 de novembre de 1912 la Junta Provincial de Instrucción Pública de Baleares sol·licitava per al mestre benejam la creu d'Alfons XII¹⁷.

Si bé manca una recerca fonamentalment d'hemeroteca i en el registre mercantil per poder conèixer quelcom dels seus fills, de la seva arribada i estada, sabem que acceptà ser director de La escuela de dependientes del comercio, a la qual dotà d'un nou pla d'estudis, i que va rebre un vot de gràcies per la feina en ella desenvolupada per part de l'Associació de dependents de comerç,

¹⁵ Per detalls de la partida així com per les notícies que a continuació donam en el text, consultau *El Magisteri Balear*, 1912, pàg. 358-359.

¹⁶ Text publicat per JOU, L. *El clamor del Magisterio*, periòdic de Barcelona que es feia ressò de la partida de Benejam i que es reproduí a *Ibidem*.

¹⁷ Vegi's "Sección Provincial". *El Magisterio Balear*, 1912, pàg. 359.

organisme del qual depenia. Però a l'Havana l'enyorança de la seva caseta marinera de Bonaire, ben a prop del far –la farola– del port de Ciutadella, i la “necessitat de veure es papallons i roselles i sentir s'olor de mata i de fonoll marí...”¹⁸. La tornada no es farà esperar i retornarà el maig de 1914 amb el transatlàntic *Pinillos* a la seva Ciutadella nadiua.

El setembre de 1917 serà elegit regidor de l'Ajuntament pel partit de tota la seva vida, el republicà, i formarà part de la Comissió d'Instrucció Pública, en la qual es destacà per la seva preocupació a millorar les coses, a donar beques als fills de famílies amb necessitats econòmiques i d'aconseguir per a Ciutadella una escola graduada. Així mateix, tingué esment molt sovint per les qüestions higièniques i de salubritat social; de tota manera, molt poc temps després, el dia 7 d'octubre de 1917 el mestre Benejam fou convidat per l'Associació Provincial de Mestres a pronunciar una conferència al saló d'actes de la Universitat de Barcelona, la qual titulà “Un nuevo aspecto de la primera enseñanza”, on reactualitzava de bell nou el seu pensament pedagògic. Era, sens dubte, un magnífic colofó a una brillant carrera dedicada a l'escola i l'educació¹⁹.

Fins a la seva mort fou regidor de l'Ajuntament ciutadellenc; o sia, fins a 27 de febrer de 1922. Tenia setanta-sis anys quan deixava aquest món a casa del seu fill Sebastià, al carrer Negrete núm. 57²⁰. La seva obra fou reconeguda arreu. A Espanya fou un dels mestres més apreciats del seu temps: “Un día, ¡quien lo duda!, los historiadores de la pedagogía nacional han de hablar de Juan Benejam i Vives, muy justificadamente...”²¹. Per altra banda, la seva fama i els seus llibres ultrapassaren l'Atlàntic i arribaren fonamentalment al Yucatán i a Còrdova (Argentina), on residien molts menorquins emigrants.

¹⁸ Lletre de J. Benejam signada el 4 de setembre de 1913 i dirigida al prevere Sr. Benejam, antic deixeble seu.

¹⁹ Un breu resum de les seves paraules a CAVALLER, P. *Pedagogos ilustres*, pàg. 51-56.

²⁰ La seva esquela va aparèixer a *El Iris*, 28 de febrer de 1922. Notes necrològiques es publicaren a tots el diaris, de quals cal destacar ara *El correo de Mallorca* núm. 3.933 (2 de març de 1922); *El Dia* de Palma de Mallorca, núm. 271 (12 d'abril de 1922); *El Iris* de Ciutadella, núm. 2.679 (28 de febrer de 1922) i núm. 2.689 (10 de març de 1922); etc. De tota manera, potser el record més emotiu és el de CAPÓ, J. “Don Juan Benejam”, *Boletín Pedagógico*, núm.119 (divendres 10 de març de 1922), pàg. 684-685.

²¹ Vegi's per aquesta encertada premonició, de la qual aquestes pàgines són mostra més que evident, el text publicat per JOY, L. a *El clamor del Magisterio*, Barcelona, i que es reproduí a *El Magisterio Balear*, 1912, pàg. 358-359.

Poc després de la seva mort, l'11 de juny de 1922, es col·locà a l'Ajuntament un quadre del mestre a la galeria de fills il·lustres i es donà el seu nom al carrer del Mirador, on havia nascut. El 8 d'octubre de 1922 es col·locava a la casa on morí una placa recordatori subvencionada pels menorquins de Córdoba (Argentina). El 1924 es contruí un panteó on reposen les seves despulles i el 1923 el Consistori iniciaria l'expedient de construcció de l'Escola Graduada tan desitjada per Benejam si bé, pe mor d'un munt d'emolços administratius i econòmics, el centre s'inaugurà el 17 de gener de 1935 amb el nom de Juan Benejam²² amb un acte al qual assistí el Sr. governador de les Balears.

El 1972, en celebrar-se el cinquantenari de la seva mort i per iniciativa popular, s'encarregà a l'escultor català Frederic Marès una escultura que, inaugurada l'any següent, s'instal·là davant de la casa on morí²³. A partir del novembre de 1984 i fins ben entrat el 1985 es commemorà magníficament amb diversos actes el cinquantenari de la inauguració de l'esmentada escola⁽²⁴⁾, la qual cosa referendà el record i avivà la memòria envers el mestre Benejam a casa seva. Com es veu, s'ha donat al llarg del temps una fidelitat entre Ciutadella i el seu mestre que a totes llums és digne d'encomi i d'imitació en altres indrets on no sempre la figura sacrificada del magisteri ha estat tan ben compresa.

²² Vegi's la crònica de *El Iris*. Ciutadella (22 de gener de 1935)

²³ Vegi's el certificat del secretari de l'Ajuntament de Ciutadella de l'acta del dia 5 de juny de 1973 i amb data del 8 de juny. Arxiu Ajuntament de Ciutadella.

²⁴ Es pot veure en referència als actes de commemoració del cinquantenari de la creació de l'escola Juan Benejam els següents documents: *El Diario de Menorca*. (gener de 1984); programa de mà del Casino 17 de gener (2 de novembre de 1984); *Diario de Menorca*. (3 de novembre de 1984); *Última Hora*. Palma (4 de novembre de 1984); *El Iris*. Ciutadella (9 de novembre de 1984); *Diario de Menorca*. (28 de novembre de 1984); *Diario de Menorca*. (14 de desembre de 1984); *El Iris*. Ciutadella (14 de desembre de 1984); *Diario de Menorca*. (28 de desembre de 1984); *El Iris*. Ciutadella (28 de desembre de 1984 i 18 de gener de 1985); *Diario de Menorca* i *El Iris* (21 de gener de 1985) i *Diario de Menorca* (28 de gener de 1985).

2. IDEOLOGIA PEDAGÒGICA

Les poques vegades que hom ha intentat analitzar el contingut pedagògic de l'obra de Joan Benejam –generalment mitjançant articles de divulgació periòdica– es parla de “rebeldia pedagògica” o de “menorquinista precursor” per referir-se al seu pensament²⁵. Evidentment, en el pla pedagògic Benejam fou un precursor, un rebel o, si es vol, un inconformista amb el que era l'escola i l'educació del seu temps. Ara bé, fou un inconformista actiu; és a dir, que sempre volgué el canvi, la transformació o, dit d'una altra manera, la renovació de la situació pedagògica d'aleshores.

Era únic Benejam des del punt de vista de l'educació? A Menorca, sí; a les Balears, també; i potser, en el pla més general d'Espanya i en l'àmbit del magisteri primari, fou també un dels primers mestres del seu temps i de la seva època. El període que, personalment, veiem com el més important és el que va des dels seus inicis com a mestre (1869) fins el 1890-1895. A partir d'aquesta data l'obra renovadora de Benejam ja està feta i sistematitzada, i ben bé podem dir que l'aniran superant altres mestres i professors més joves que ell i, evidentment, amb més possibilitats per viatjar i actualitzar-se²⁶. Ell és, en definitiva, el gran mestre de la primera Restauració, dels primers vint anys d'aquesta etapa de la història d'Espanya en què, d'altra banda, ens

²⁵ Vegi's signat per les inicials C.S.T. “Rebeldia pedagògica del eximio Maestro Juan Benejam”. *Diario de Menorca* (22 de maig de 1972); VENTURA, F. “El mestre Joan Benejam Vives, menorquinista precursor”, Sèrie de sis articles que el mateix autor anirà publicant al *Diario de Menorca* durant el mes d'abril de 1972. Així mateix, i per continuar citant resums “pedagògics” de la seva obra duts a terme des de les pàgines dels diaris, cal esmentar la sèrie de quatre articles titulats “La pedagogia de Juan Benejam”. *El Iris*. Ciutadella (dies 15, 22 i 29 de maig de 1972).

²⁶ Cal recordar que el 1892, i subvencionat per la Diputació de les Balears, un jove mestre d'aleshores –Miquel Porcel i Riera (que va néixer el 1869; o sia, quan Benejam iniciava la seva tasca docent a Ciutadella)– anirà a estudiar a Näas (Suècia) la tècnica i el mètodes propis dels treballs manuals, que és en aquells moments un dels primers modes d'activar i modernitzar l'escola. Aquest viatge, l'aprofitarà Porcel per conèixer les darreres experiències pedagògiques de França, Bèlgica, Alemanya, etc. De retorn a Mallorca, aprovarà la plaça de director-regent de l'escola de pràctiques annexa a la Normal, des de la qual, i a través de les pràctiques dels estudiants de magisteri, anirà formant en la innovació els futurs mestres de les Illes. Porcel, indubtablement, és el successor natural de Benejam en el camí de la pedagogia illenca cap a la modernitat. Per a més informació, consulta COLOM, A. J. *Miquel Porcel i Riera i els inicis de l'activisme escolar a Mallorca*. També del mateix autor “Un cas d'influència institucionista a Mallorca. els inicis de l'activisme escolar”. *Lluc* [Palma de Mallorca] núm. 693 (1980), pàg. 21-23.

donarà la millor proposta de la pedagogia espanyola de tots els temps, especialment a partir de 1876 amb la Institución Libre de Enseñanza de Madrid.

Per tant, hem d'acotar l'obra de Benejam mitjançant dues coordenades: la primera, de caire temporal (1869-1890/95); la segona, referida al nivell d'ensenyament, del magisteri primari. Si tenim en compte aquestes dues limitacions, podem parlar d'un Benejam absolutament destacat i gairebé excepcional en el panorama educatiu espanyol del seu temps.

Ara bé, i a Europa? Doncs en aquest pla també podem dir que Benejam podia ser considerat un mestre, un bon mestre diríem millor, típicament europeu. Volem dir que la ideologia pedagògica de Benejam i la seva pràctica escolar estaven a l'altura de la teoria i pràctica pedagògica més acurada de la pedagogia europea del moment. Ell coneixia la darrera pedagogia europea, ell ensenyava gairebé com es podia instruir a les escoles franceses, belgues o suïsses, la qual cosa, traspassada a les Illes, esdevenia en una avantguarda pedagògica mai intuïda entre nosaltres. I tot això estant a Menorca, la qual cosa ens fa, si tenim esment dels problemes de la insularitat i de les comunicacions d'aquells temps, encara més destacables les seves aportacions i els seus mèrits.

Indubtablement, esdevingué aquí, entre nosaltres, en el mestre de tots els mestres, on ens trobàvem, una vegada més, amb el retard secular del nostre país: el que era normal a fora era aquí excepcional.

Benejam, pedagògicament, és fàcil de contextualitzar i de definir. Ell és fill de "La Gloriosa", de la revolució liberal del 68 i del primer republicanisme espanyol o, el que és el mateix en el pla pedagògic, és un cas típic d'influència de la Institución Libre de Enseñanza (ILE) de Madrid, que podem demostrar per la correspondència que hem trobat entre Francisco Giner de los Ríos, director de l'esmentada Institución, i el nostre home²⁷. A partir d'aquí, sí que podem dir que Benejam fou, evidentment, un reformista i, per tant, integrable en el si del moviment regeneracionista espanyol puix tota la seva obra no és altra cosa que un intent de regeneració social mitjançant l'educació i la cultu-

²⁷ Present per primera vegada una d'aquestes lletres entre Joan Benejam i Giner de los Ríos a COLOM, A. J. "Les idees pedagògiques de Joan Benejam a través dels seus escrits mallorquins (segle XIX)". *Revista de Menorca* (pròxima aparició).

ra²⁸. En definitiva, Benejam fou una persona que va creure en la capacitat de l'educació per millorar la realitat social. Per tant, hi ha unes paraules clau que el defineixen i el contextualitzen des del punt de vista ideològic i pedagògic-tot conformant el *quid* del seu tarannà intel·lectual i professional: Institución Libre de Enseñanza, regeneracionisme i reformisme.

A més, cal no oblidar una altra variable. Benejam té trenta-quatre anys quan el 1880 s'obrí a Palma l'anomenada Institución Mallorquina de Enseñanza²⁹, escola que és veritablement sucursal i imitadora de la Institución de Madrid, que publicarà una revista expandidora de les seves idees i inquietuds pedagògiques i que inaugurarà el 1883 un parvulari Fröebel que, no s'oblidi, fou sempre una de les dèries del mestre Benejam.

De tota manera, hi ha una gran diferència entre la Institución de Madrid i l'obra de Benejam: l'adaptació que fa de la pedagogia institucionista en funció de la realitat social i econòmica menorquina i ciutadellenca en concret. Cal tenir present que l'ILE madrilenya esdevé des del primer moment un centre privat orientat a educar els fills de l'alta burgesia espanyola i dels intel·lectuals liberals més famosos. Així doncs, no hi ha dubte que l'ILE fou un col·legi elitista que després la història ens demostrà que, efectivament, educà els polítics i responsables del país fins l'any 1936. En canvi, Benejam és potser el primer que adapta aquest tipus de model pedagògic a l'escola pública espanyola als nivells més planers i populars. En aquest sentit podem dir ben bé que la pedagogia de Joan Benejam és una de les primeres manifestacions institucionals amb clara vocació social³⁰.

²⁸ He estudiat un altre cas de regeneracionisme dins la nostra pedagogia. Faig esment a COLOM, A. J. "Un regeneracionista mallorquí: Rafel Ballester i l'ensenyament de la geografia". *Trabajos de Geografía*, , pàg. 63-82.

²⁹ La Institución Mallorquina de Enseñanza és la qüestió més estudiada i, per tant, que més bibliografia ha desenvolupat al seu entorn de tota la història de l'educació a les Balears. De tota manera, una visió gairebé completa del que implicà aquest centre es pot trobar als treballs de COLOM, A. J. M; DIAZ, F. "El fracaso del Krauso-institucionismo en Mallorca", pàg. 5-70; "D. Alexandre Roselló i l'Escola mercantil e Ciutat de Mallorca", *L'educació a Mallorca. Aproximació històrica*, pàg. 65-108; *Educación y sociedad en la Mallorca contemporánea. La experiencia institucionista*. Així mateix, d'aquests autos cal consultar Mateu Obrador. *Obra pedagógica*.

³⁰ Potser, conjuntament amb Guillem Cifre de Colonya, mallorquí de Pollença, Benejam és dels pioners a fer una aplicació social de l'elitisme pedagògic de l'ILE. De tota manera, això no resta cap mèrit al mestre Benejam ja que cal dir que Cifre de Colonya fou deixeble directe a Madrid de Giner de los Ríos i un

En qualsevol cas, d'una cosa no hi ha cap mena de dubte i és que la renovació educativa a les Illes comença per Joan Benejam a Menorca perquè, tanmateix, aplicant el millor de Pestalozzi, inaugura la pràctica de l'educació activa a les Balears: "Él logró realizar un ideal educador; ser el maestro de su pueblo natal y el Maestro de todos los niños de allí sin distinción de clases sociales...; Benejam fue el Pestalozzi de Ciudadela de Menorca!"³¹. De tota manera, a partir d'ara anirem demostrant moltes de les afirmacions fetes fins aquest moment.

Benejam és absolutament, i en primer lloc, el que ha d'esser qualsevol mestre: un defensor del nen: "Todavía oímos el sempiterno hablar del maestro cuando los que deben hablar son los niños...", "un padre no es un señor de horca y cuchillo con respecto a sus hijos..."³², fins a tal punt que trobam, i això és realment novedós a l'època, tot un pensament psicologista respecte del nen. Així, idees com les que un nen no és un adult en miniatura, la necessitat de desterrar el memorisme de l'escola, que és l'escola qui s'ha d'adaptar al nen i no el nen a l'escola o que, atesa la diferència del nen, l'escola s'ha de reconvertir en un espai també diferent –en un espai per a nens i no per a adults– són plantejaments que es repeteixen sovint en les seves obres.

Una idea cabdal de gran influència pràctica i que també es dedueix del protagonisme que el nen ha de tenir a l'escola és la negació, gairebé absoluta del mestre Benejam, a utilitzar llibres de text (no en canvi llibres de lectura, que els acceptava). El llibre de text implica el memorisme, la invasió de l'espai escolar per un adult (el que ha escrit el llibre) quan ha d'esser el propi nen el

dels professors fundador de l'ILE de Madrid. En aquests anys era tutor d'un jove –Manuel Bartolomé Cossio– que a la mort de Giner el 1915 seia nomenat director de la Institución. En qualsevol cas, Cifre de Colonya, que és exemple de sensibilitat social i socialista arreu del país, ben prest pren consciència que ell no pot estar educant la burgesia quan al seu poble els nens no tenen cap mena de possibilitats instructives. És per això que el 1879 abandona el seu lloc de professor a l'ILE i, de retorn al seu poble, crea l'anomenada Institución Libre de Enseñanza a Pollença, model d'aplicació popular de la pedagogia institucionista. La importància de Cifre de Colonya a la nostra pedagogia és de tal simbolisme social que, no debades, l'edifici que constitueix la Facultat d'Educació de la Universitat de les Illes Balears, en el campus de la carretera de Valldemossa, duu amb orgull el seu nom. Per saber més de Guillem Cifre de Colonya, cal consultar COLOM, A. J. M.; DIAZ, F. *Educación y sociedad en la Mallorca contemporánea. La experiencia institucionista*; i COLOM, A. J. M.; JANER, G. "Guillem Cifre de Colonya i la Institución Libre de Enseñanza".

³¹ Vegi's SOLSONA, J. "Benejam y la 'Alegría de la Escuela'".

³² Per la primera cita vegi's la conferència pronunciada a la Universitat de Barcelona.

que ha de crear el seu llibre com a fruit del seu treball (principi bàsic de la pedagogia activa): “Es menester que el niño obre por su cuenta, una vez excitado y dirigido por el maestro; es menester algo de esfuerzo propio, de trabajo personal, y en ello se funda lo que llamamos método activo, porque estimula la actividad del niño con el desenvolvimiento de todas sus fuerzas. Por manera que el método activo no se limita a ejercicios de inteligencia, sino que abarca el individuo por entero, porque por entero viven y por entero se manifiesta”³³; o sia, Benejam procura ja un activisme física, general, i no sols la pròpia de les tasques escolars tradicionals.

Això, per altra banda, implica donar protagonisme al nen o, el que és el mateix, independència i confiança. Del mètode actiu, n’esdevé el seu model pedagògic per excel·lència: l’escola de l’alegria, perquè a una escola on es permet l’activitat del nen neix l’alegria: “Para que la escuela sea eficaz, debe constituir el local un medio alegre. El maestro debe sentirse a gusto y los niños deben experimentar un plausible anhelo para acudir allí”³⁴. Com a conseqüència, i això és important, de l’adaptació dels trets psicològics del nen a l’escola, sorgirà el mètode pedagògic. Mètode que en el cas del nostre mestre estarà també determinant i ben determinat pel pensament pestalozzià i, en concret, pel paper que cal jugar amb la intuïció. Per això, Benejam fabricà l’anomenat *Didascosmos*, representació a escala dels accidents geogràfics més importants per tal que el nen pogués conèixer tot el que la natura aporta i que, tanmateix, no podia arribar a intuir en el medi natural de Ciutadella. I és que Benejam sempre aplicà la màxima de “veure el que s’ha d’aprendre”³⁵. D’aquí també el seu interès per dur el quadern de classe o quadern rotatori, on cada dia un alumne diferent desenvolupava la seva feina perquè quedàs constància visible del que s’havia fet durant tot el curs.

Intuïció i activisme que duran com a resultat el treball dels alumnes i tota una sèrie d’aplicacions metodològiques que concitaven els dos aspectes esmentats, com eren les sortides i les excursions escolars, així com la creació

³³ Vegi’s BENEJAM, J. *La alegría de la escuela*, pàg. 194. També a la pàg. 214 planteja la qüestió del mètode actiu. Així mateix, a *Alma de maestro* repeteix les mateixes paraules.

³⁴ Vegi’s BENEJAM, J. *La alegría de la escuela*.

³⁵ El didascosmos anava acompanyat d’una petita publicació explicativa de la seva funcionalitat i del que implicava pedagògicament. Vegi’s BENEJAM, J. *Didascosmos. Panorama corpóreo para enseñar el mundo*.

—amb el que estrobava durant aquestes sortides— d'un Museu Escolar que després servia perquè el nen miràs les coses que havia d'aprendre. Tota aquesta herència pestalozziana no era sinó fruit del pensament naturalista de l'insigne pedagog suís, seguidor de Rousseau, i que Joan Benejam adoptà des d'un principi; la natura formava part del món escolar no sols a l'hora de l'ensenyament, amb els passeigs escolars o amb les seves representacions mitjançant el *didascosmos*, sinó també com a part essencial de la vida del nen: “Y sobre todo demos al niño mucho aire, mucha luz y mucho sol, como las flores”³⁶, la qual cosa és també un apropament al pensament de Fröebel, insigne continuador de Pestalozzi. A més, implantà la gimnàstica, l'educació física i les manualitats, que eren, como hom comprendrà, accions que així mateix incidien sobre l'activitat del nen i de l'escola.

Defensor, a l'igual que el credo pedagògic de l'ILE, de la moral universal, mai no desenvolupà classes de religió a la seva escola; ell aplicava i ensenyava els principis morals, però no els dogmes del catolicisme independentment de les seves creences, que efectivament eren, radicalment, les pròpies de l'església catòlica. O sia, la seva escola era fonamentalment *racionalista* puix, més que les qüestions de fe, hi tenien cabuda les qüestions i els avenços científics.

De tota manera, la seva dedicació fonamental, almanco a nivel intel·lectual, fou sense cap gènere de dubtes l'ensenyament de la llengua o, com es deia aleshores, de la gramàtica ja que aquesta assignatura era, tal com deia Benejam, la clau que obria al nen tota la cultura i totes les possibilitats de l'aprenentatge futur. L'objectiu bàsic de l'ensenyament de la gramàtica era, per al nostre mestre, la lectura comprensiva. Així mateix, considerava que l'ideal era que es preparassin exercicis per a cadascun dels alumnes en funció de la seva edat, nivell de coneixement i interessos, per la qual cosa podem dir ara que Benejam era partidari de l'ensenyament individualitzat; també aplicava en aquestes qüestions el seu sentit general en contra dels llibres de text, ja que considerava que l'ensenyament de la gramàtica s'havia de fer sense gramàtiques. En canvi, considerava de cabdal impotència els llibres de lectura, tant de temes científics pel que aportaven de coneixements com els centrats en la literatura, pels seus efectes estètics i educatius en general. Defensava radical-

³⁶ Vegi's BENEJAM, J. “El oro y el oropel en las escuelas”, pàg. 3.

ment les biblioteques escolars puix afeccionaven els alumnes a la lectura. A més, a partir de la lectura obligava els alumnes a donar explicacions orals o per escrit del que havien llegit per assegurar-se'n la comprensió lectora³⁷.

Pel que fa a la resta, val a dir que la pràctica escolar de Benejam consistia a explicar la lliçó, de la qual, després, els alumnes havien d'escriure allò que recordaven del que s'havia explicat. A partir d'aquí anaven ampliant les seves notes, fruit de la recordança, amb llibres, lectures, exercicis, treballs, diàlegs, jocs o mitjançant el que aprenien a les excursions i sortides escolars, de tal manera que, a partir de la tasca del mestre, era l'alumne el que anava –activisme– construint el seu propi aprenentatge. Per últim, cal dir que Benejam es preocupava de donar una bona formació en física, història natural i geografia, que aleshores eren matèries que no s'explicaven en l'ensenyament primari, però que ell considerava bàsiques per tal de donar coherència i sentit al seu ensenyament racionalista.

El que estem fent és donar un parell de pinzellades sobre la pedagogia de Benejam puix no es pot fer altra cosa en una situació com aquesta. És evident que manca un estudi sistemàtic, ordenat i acurat de tot el seu pensament i pràctica educativa, la qual cosa requereix, per la quantitat d'obra escrita i pels nivells teòrics i pràctics que arribà a desenvolupar el nostre mestre, un estudi monogràfic que estem segurs que seria una llibre de moltes pàgines. Per tant, per seguir en el sentit esquemàtic de la nostra intervenció i essent, a més, ben conscients que obviam un munt considerable de temàtiques i consideracions, sols ens referirem ja a una de les qüestions que més li preocuparen i que més motivaren els seus esforços i dedicació: l'educació d'adults, que és on s'evidencien molts dels aspectes cabdals i definitoris de la seva ideologia i del seu tarannà sociopolític.

La seva dedicació a l'educació d'adults se'ns presenta com la culminació pràctica de la seva ideologia regeneracionista centrada, per tant, en el reformisme social i, conseqüentment, en el millorament de les masses treballadores, la qual cosa s'implementa de forma coherent amb el seu republicanisme polític, el partit representatiu per excel·lència aleshores –abans de la fundació

³⁷ Per totes les qüestions relacionades amb la didàctica de la gramàtica o de la llengua, cal consultar BENEJAM, J. *Gramática educativa. Método racional de educación por medio de lectura y ejercicios gramaticales*.

del PSOE— de les classes treballadores. Benejam sempre va creure que la cultura era la forma més adient per dotar de pensament propi, de capacitat crítica, d'independència i de criteri el treballador, el proletariat, de tal manera que, fins l'arribada de les escoles racionalistes³⁸, l'obra desenvolupada per Benejam és potser la més important de les dutes a terme a Menorca en el si de l'àmbit social.

És important destacar que per a l'educació d'adults Benejam també substituï els llibres de text per unes revistes que ell mateix publicava, a fi de poder fer factible el fet d'instruir divertint i motivant. Els dimarts i els divendres, a darreres hores de l'horabaixa, i els diumenges després de missa dedicava temps a les classes amb els treballadors, en les quals, i mitjançant la utilització de les revistes, es possibilitava una mena d'ensenyament autònom i a distància. Així l'adult podia anar fent feina a casa seva, d'acord amb les indicacions que trobava plasmades a les publicacions periòdiques que Benejam treia a la llum. D'aquesta forma, ens trobam amb una mostra interessant i ben primerenca del que avui en dia s'anomena "ensenyament a distància" o "ensenyament flexible".

A més, cal recordar, tal com deia a la presentació del núm. 1, que oferir "facilidades a los mentores y aún a los padres de familia para dirigir mediante procedimientos de enseñanza del todo punto originales, en los que juegan ingeniosos modos de desarrollar la inteligencia con ideas de fuerza, salud, criterio, alegría, amor y justicia"³⁹, ens dóna a pensar en una veritable escola de pares i en una altra forma d'ensenyament flexible, autònom i a distància ja

³⁸ Pel que fa a les escoles racionalistes de Menorca, independentment del coneixement que es té de les de Ciutadella i Maó, sols comptam amb publicacions referides a l'escola d'Alaior. Vegi's en aquest sentit ALZINA, P. *La Escuela Libre de Alaior (1906-1939)*. "l'Escola Laica d'Alaior". *Full informatiu de la Societat d'Història de l'Educació als Països de Llengua Catalana*; QUINTANA, J. M^a. "L'Escuela Nueva d'Alaior, fita important de la pedagogia racionalista", pàg. 22-24.

³⁹ *La escuela y el hogar* es tractava d'una revista quinzenal, el primer número de la qual es publicà el dia 1 d'octubre de 1906 i es continuà fins el 15 de setembre de 1907 amb un total de vint-i-quatre números; la segona sèrie també està composta per vint-i-quatre números publicats entre el dia 1 d'octubre de 1907 i el 15 de setembre de 1908. La tercera sèrie comprèn vint-i-un números i es publicaren entre el dia 1 d'octubre de 1908 i el dia 1 d'agost de 1909. Per últim, la sèrie número quatre sols consta de nou números publicats entre el dia 1 d'octubre de 1909 i l'1 de febrer de 1910. De tota manera, ja abans, i amb la revista *La escuela práctica*, intentà quelcom del mateix. Publicada a partir de 1896, i malgrat el seu èxit puix arribà a tenir subscriptors a Cuba, a Puerto Rico, Filipines, Mèxic, Argentina, Uruguai, Espanya i Mallorca, consideram que no té la qualitat pedagògica de l'abans esmentada.

que, en el fons, el que pretenia l'esmentada publicació era posar a l'abast dels pares el sentit educatiu que sense ella sols es podia trobar a l'escola. En aquest sentit, la revista volia posar en relació l'escola amb la família.

I és que per Joan Benejam, que creia absolutament en l'ensenyament integral⁴⁰, era difícil fer, en parlar d'educació, divisions artificioses i absurdes, la qual cosa fa més real el seu plantejament educatiu que contemplava escola, família, infants i adults. Vet aquí si no una declaració clarificadora en aquest sentit: "Hay un arte superior a todas la artes; una materia que puede colocarse por encima de todas las materias que en las aulas se enseñen. Tal es el arte de vivir, tal es la materia de enseñar a ser hombres. Enseñando bien esto, conseguiremos educar perfectamente. La escuela no debe formar un mundo aparte. Hay que observar desde allí el teatro de la actividad humana y substituir la enseñanza muerta por la enseñanza viva. Más mundo en las escuelas, adecuado a todas las edades para que niños y niñas aprendan a vivir con él"⁴¹.

En definitiva, per resumir l'esquema de la seva ideologia pedagògica aquí plantejada, cal refermar un aspecte important i de primer ordre que, de fet, defineix el sentit educatiu del nostre mestre i és que Benejam aplicava a l'escola pública de Ciutadella els mateixos principis pedagògics que l'ILE, la qual cosa implica afirmar que a partir de 1869, poc a poc, anirà desenvolupant una pràctica escolar assentada:

- En el nen, les seves necessitats psicològiques i d'activitat.
- En l'educació física, en les excursions i en les sortides escolars.
- En la intuïció, com evidencien el didascosmos i la creació del museu escolar.
- En l'ensenyament racional i científic.
- En l'educació moral i no religiosa.
- En el treball del nen (i no en el llibre de text) i en la utilització de la biblioteca.
- En un pensament paidocentrista i en l'activisme de l'infant.

⁴⁰ Caldria un estudi monogràfic sobre el concepte d'escola integral a Joan Benejam. Mentrestant, recomanem la lectura de la seva definició en vint-i-vuit punts que publicà a *Escuela práctica, primer grado*.

⁴¹ Vegi's BENEJAM, J. *Alma de maestro*, pàg. 7.

Benejam és, sens dubte a les Illes, el primer mestre que acostà l'escola pública al moviment de renovació educativa, la qual cosa indica més que una altra el seu protagonisme i la importància cabdal de la seva obra en el panorama de la pedagogia balear. En el cas més general d'Espanya, Benejam representa la millor pràctica educativa que es desenvolupava aleshores i és, sens dubte, la figura del mestre per excel·lència, del mestre que molt possiblement era, entre els seus companys, el de més pes teòric –tal i com evidencia la seva ingent obra publicada– i el d'una pràctica escolar més coherent i actualitzada.

3. TRETS DE LA SEVA PERSONALITAT

Per a l'historiador, el punt més difícil del seu ofici és intuir com era veritablement la persona estudiada. Es tracta d'anar endevinant, mitjançant els seus escrits i els de persones properes, els trets més significatius de la seva personalitat; o sia, la seva forma d'esser i d'estar al món. Malgrat tot, i per tal de completar la nostra visió sobre el mestre Benejam, intentarem un exercici en aquest sentit.

Sembla esser que el nostre home era molt jovial i molt actiu, amb un caràcter realment emprenedor tal com ho evidencien la multitud de viatges que va fer a l'estranger, Madrid, Barcelona, Andalusia, Múrcia, Palma ben sovint, etc. Sabem, a més, que era de caràcter alegre i, de jove, amic de la bullanga i de xalar, gens tímid, decidit amb les al·lotes; en definitiva, de fàcil contacte popular i amic de fer-se amb tothom. D'aquí potser provenen la seva facilitat escriptora pe al costumisme i la seva sensibilitat per a la broma i per mostrar fidelment la parla popular.

També, i per moltes notes publicades a *El Magisterio Balear*, sembla esser que era bastant aferrat en qüestió de doblers, i, molt probablement per açò, negociador amb els seus llibres, que oferia a menys preu si la comanda n'inclouïa diversos. De tota manera, amb onze fills i amb el sou que guanyava, és lògic que miràs la pesseta puix és evident que no es podia permetre moltes vel·leïtats en aquest sentit.

Pel que fa al seu pensament, direm que era el típic d'un esperit reformista, tant socialment com pedagògicament parlant. En el pla educatiu ja hem vist un xic del seu sentit innovador, per la qual cosa deixarem de banda aquesta

vessant i ens dedicarem més aviat al seu sentit renovador de caire social. Així doncs, el seu reformisme era contundent i radical, tal com ho demanava un esperit republicà avançat: “mi espíritu se siente atraído hacia el objeto de las reformas porque las reformas constituyen la vida del espíritu, ansioso de perseguir el ideal de la perfección”⁴². En conseqüència, no es farà esperar una acurada crítica social no sols contra l’exploació, sinó també contra el poder mateix.

L’exploació, la concep a dos nivells: contra els infants –El niño tiene derecho a no ser prematuramente explotado y, si la familia lo intenta, la sociedad debe impedirlo”⁴³– i, òbviamment, en el món del treball. Pel que fa al poder, sempre dirà que és amic de la tradició i, per tant, que mai va a favor del progrés. Segons ell, poder i progrés són una impossibilitat conjunta ja que el poder sempre ha tingut por de la cultura perquè la cultura i l’instrument que la possibilita –l’ensenyament– donen la llibertat i això, òbviamment, com afa-voreix el poble, va en contra dels interessos del poder.

Com a reformista que era, estava a favor de la indústria. Tal com ho evidencià ben sovint en la seva tasca de periodista, la indústria millorava les condicions de feina, feia més lliures els obrers, puix alliberava la gent del camp dels amos de la terra. D’aquí sorgeix la necessitat que ell veia a Ciutadella d’instal·lar l’educació d’adults ja que era la cultura la que podria facilitar aquest pas de la feina rural a la industrial: “Sa classe més nombrosa era sa gent del camp, porque falta d’indústria exportativa de cap casta, la major part del jovent es tirava a sa terra o la mar” [...] “I voltros, gent tranquil·la del camp, voltros que heu estat sempre es més sotmesos [...] ja no passejareu es son curt i es capell de pèl, porque sentireu temptacions de deixar se vaques i viure amb més comoditat i més jornal; entrareu a Ciutadella i us fareu sabaters” [...] “Oh beneites costums, beneita tranquil·litat i més què beneita ignorància, en que tothom creia lo que li manaven creure, no hi havia ningú

⁴² CAVALLER, J. *Pedagogos ilustres*. Aquí es recopila part de la conferència que pronuncià Benejam en el Congrés Nacional de Pedagogia que se celebrà a Barcelona el 1888 i que fou on pronuncià aquestes paraules. Més concretament veure pàg. 43-51.

⁴³ Moltes de les seves idees es troben a l’obra resum o compendi de tot el seu pensament. Em referesc a *Alma de maestro*, ja esmentada. Així mateix, al fulletó “Cincuentenario del Colegio Público ‘Juan Benejam’”. L’Ajuntament de Ciutadella, inclou una sèrie d’entrevistes amb antics alumnes i amb una néta seva que també aporten aspectes interessants del seu vessant més humà i intimista.

que despertàs a sa gent que dormia, i sa societat estava com una bassa d'oli..."⁴⁴. Ara bé, aquesta opinió es veu molts de pics contradita, sobretot en les seves obres costumistes, per la lloança a la vida tranquil·la i simple de la ruralia.

Benejam era un home d'ordre, un reformista, sí, però amb esment, que aspirava a un nou temps sense canviar l'evolució natural de les coses. Presionant, això sí, però sense violència. Era, si més no, un home d'ordre i de pau. La seva "revolució" no s'havia de fer al carrer i mai no cercà la confrontació en temes de caire social: "El mayor salario que el hombre disfruta trabajando es la satisfacción de su propia consciencia. El trabajo sostiene el orden regular de las ideas, fomenta el hábito de la perseverancia, de la actividad, el rigor y la paz del alma..."⁴⁵. Hem trobat una altra evidència del seu tarannà pacífic, que sempre defugí i la violència social i obrera: "Fijaos en estas injusticias sociales para no ser nunca autores ni cómplices, pues vale más ser las víctimas."⁴⁶. Obviament, la revolució que cercava, i a la qual s'integrà sens dubte, fou la revolució mitjançant l'escola.

Era, doncs, un regeracionista, un home, a l'igual que Joaquim Costa, conscient dels mals del país i que sols veia com a solució possible la regeneració cultural: "Oh! la taberna y el bodegón, y si quereis también el café y el casino, suelen dar origen a funestas dilapidaciones y a tristes desventajas, mayormente en los pueblos de corto vecindario por falta de otros centros de reunión... ¿Por qué no se instalan en todos los pueblos centros de cultura, o no se habilita el salón de las escuelas rurales para conferencias...?"⁴⁷.

Seria l'escola, la cultura, qui transformaria la societat i no la violència obrera. I és que Joan Benejam mai va evidenciar cap vel·leïtat obrerista i, en aquest sentit, socialista. Cal tenir present que el PSOE ja havia estat fundat a Madrid per Pablo Iglesias el 1886 i que les seves primeres formacions a Mallorca

⁴⁴ Vet aquí tres textos de BENEJAM, J. *Ciudadella veia*. 1909, les pàgines 25, 24 i 12-13, que clarifiquen un xic el que afirmava en el text.

⁴⁵ Vegi's per la cita del text a BENEJAM, J. *El pueblo ilustrado*, pàg. 485. Així mateix, en aquesta mateixa pàgina el nostre home afirma que "el trabajo no es signo de servidumbre sino de independencia", i és que difícilment trobam sentits reivindicatius radicals als seus escrits.

⁴⁶ Vegi's BENEJAM, J. *El buen amigo* (1900-1904). La cita referida es troba al "Apartado movimiento social" de l'exemplar corresponent al dia 1 de febrer de 1900.

⁴⁷ Vegi's en concret BENEJAM, J. *La tierra. Bosquejos de la vida rural*, pàg. 23.

daten del 1892, per la qual cosa Benejam fou testimoni coetani del sorgiment del nou partit obrerista i marxista i mai no dubtà a seguir fidel al seu republicanisme. Un republicanisme que amb l'aparició del PSOE deixava de banda el seu espai obrerista que fins aleshores havia ocupat i que ara, lliure d'aquesta càrrega i tanmateix aliena al seu més íntim sentit polític, es podia evidenciar tal com era i havia estat sempre: un partit políticament i ideològicament de centre esquerra, el radicalisme del qual venia més pel seu sentit absolutament democràtic –i això aleshores era ésser molt radical– i per oposar-se a la forma d'Estat del sistema; o sia, la monarquia, la qual cosa era si més no un altre extremisme polític gairebé impensable a l'època⁴⁸.

Però, com a bon republicà i en conseqüència amb el republicanisme polític, Benejam mai no va estar en contra del sistema –del sistema liberal d'Estat– ja que les seves crítiques s'adreçaven al mode com es definia aquest Estat (monàrquic), mentre que el PSOE no acceptava el sistema i era en aquest sentit absolutament revolucionari. En canvi, el republicanisme no era extremista pel que fa a la ideologia, sinó en tot cas pel seu sentit democràtic i ètic de la política –la qual cosa esdevenia una crítica als liberals i als conservadors, que es repartien les eleccions i les possibilitats de corrupció– i pel seu atac a la monarquia, que representava els interessos estamentals propis de l'Antic Règim i que, per tant, eren una rêmora per aconseguir un Estat democràtic avançat en el fet social, en el cultural i, consegüentment, més just.

Aquestes eren, doncs, les coordenades ideològiques de Benejam, una figura del que sempre ha mancat en aquest país i que encara, dissortadament, manca: un representant de la cultura i de la moral cívica, un home de cultura republicana i veritablement democràtica, conscient del discurs ètic de la *res publica* i sabedor, a la vegada, que per viure en democràcia és necessària una moral diferent de la moral privada o pròpia, la qual cau en les esferes de la religió. En definitiva, conscient que és necessari armar-se d'una moral cívic-social pròpia de la vida republicana.

⁴⁸ Cal recordar que a Menorca, malgrat alguns intents dels sabaters per organitzar-se, a partir de 1898 la primera societat obrera que veu la llum és a Maó el 1901 amb el nom de La primera semilla, que dirigida per Joan Mir manifestà des del primer moment una certa tendència anarquitzant. Vegi's per més informació QUINTANA, J. M^a. *Menorca siglo XX. De la monarquía a la república*, pàg. 9.

I és que per Benejam el guany dels obrers i de les seves condicions de treball, el millorament de la vida dels infants i de les condicions escolars, la justícia, els drets de l'individu, la igualtat, la vida digna... en fi, la justícia social, tanmateix, no tenien res a veure amb els dogmes i amb l'església, ja que no són ni eren problemes religiosos. Són, en tot cas, problemes que sols es resoldran aplicant arreu la moral social pròpia de la *res publica* o d'una política regenadora. D'aquí, doncs, el seu republicanisme en tant que defensor d'un rearmament moral de la societat, única eina capaç de resoldre els problemes del país. Efectivament, Benejam sempre es mantingué fidel a aquests plantejaments i sempre utilitzà la seva vida i les seves professions—magisteri i periodisme— per dignificar la moral de la *res publica*, la moral republicana que ell veia que era l'única amb capacitat de solucionar els problemes d'Espanya.

Perquè ell sempre es referia políticament a Espanya. Espanya li preocupava com li preocupaven les guerres colonials a Àfrica o la pèrdua de les darreres colònies a Amèrica i a Àsia: “Y de España ¿qué tenemos? Por ahora, queridos niños, muchos recuerdos y pocas esperanzas”⁴⁹. De tota manera, sempre donà a l'escola un sentit de patriotisme espanyol fora de tot dubte: “En la enseñanza de la Historia de España... se dará relieve a los personajes que honran el pasado y se preocupará formar, en el corazón de los niños, el amor a la patria y a las tendencias regeneradoras...”⁵⁰. I és que Benejam, com bon republicà i de primera hora, veia el problema polític globalment, en dimensions d'Espanya: “antes este espectáculo que ofrecen nuestros soldados en Cuba y nuestros patriotas de allende los mares, al grito de ¡Viva España! trabajemos en cultivar y fomentar el patriotismo, con la inteligencia, con el brazo y con el corazón...”⁵¹. Açò no implica ni entra en contradicció amb el fet que a la vegada sia un dels constructors del menorquinesme i, en certa manera, mentor d'Àngel Ruiz i Pablo (1865-1927). La seva enyorança sempiterna de Menorca i la seva estima per la seva terra estan fora de tot dubte. Menorca fou sempre per al nostre home part determinant i important de la seva vida, d'una vida que ell no comprenia ni entenia fora de l'illa.

⁴⁹ Vegi's BENEJAM, J. *El buen amigo* (1900-1904).

⁵⁰ Vegi's el punt núm. 15 del seu pla d'educació integral que desenvolupa a BENEJAM, J. *Escuela práctica, primer grado*, pàg. 227.

⁵¹ Extret de BENEJAM, J. *España. Lecturas razonadas sobre su historia*.

Ara bé, Menorca era per a ell la vida íntima i privada, la vida quotidiana i casolana, la vida popular; en definitiva, la seva pròpia vida, però evidentment no formava part del seu projecte polític o ideològic. I és natural, la qüestió nacional ha estat, i aleshores més que mai, un interès arrelat a la burgesia i hom sap que a Menorca no n'hi havia. En aquest sentit, Benejam s'igualaria al primer republicanisme català que no contemplava la qüestió política catalana en el seu disseny d'Estat. Si hi ha cap dubte, penseu ara en Laureano Figuerola, potser el millor representant del republicanisme català regeneracionista dels primers anys de la Restauració i que, com hom sap, fou president de l'ILE. El catalanisme optà potser per primera vegada a la qüestió política amb Vicenç Almirall, però aleshores Benejam està ja massa sedimentat en la seva ideologia per fer acrobàcies polítiques, independentment que la influència del catalanisme d'Almirall arribà a les Illes molt a finals del segle XIX.

Benejam fou un menorquinista, però mai un menorquinista polític, molt possiblement perquè estava fora de les coordenades temporals del nacionalisme tal com avui el comprenem. Per altra banda, la utilització que fa de la llengua ens confirma el que hem dit fins ara puix Benejam fou un diglòssic típic. Emprava el català de Menorca a la família, en la seva vida de relació amb Ciutadella i, en definitiva, en el món personal; en canvi, el castellà sempre fou per a ell la llengua de l'escola, del món cultural i de les lletres i, en definitiva, de la vida pública. L'amor a la terra, l'expressava en català, però les reformes regeneradores i polítiques arribarien per via del castellà.

Tota la seva obra pedagògica o intel·lectual està escrita en castellà; fins i tot la publicació del mapa de Menorca (1887) que ell impulsà tenia un sentit didàctic de coneixement del medi i de la natura pròxim a l'infant, inspirat tot això en la pedagogia de Pestalozzi, i no d'un sentit d'exclusivisme polític. Seria un error molt fort d'apreciació confondre una necessitat pedagògica amb un acte de refermament ideològic en el fet de l'edició del mapa de Menorca.

L'obra literària de Benejam respon igualment al model plantejat. La seva obra és d'un marcat caràcter costumista en el qual demostra una vegada més el coneixement que tenia dels costums, del caràcter de la terra, del seu amor per les coses menaquines i pròximes i de l'acurada utilització del llenguatge popular; però únicament això. Benejam, de fet, és el continuador d'aquesta línia costumista i populista de Bernat Fàbregues i Sintes, però que mai no es

pot conforndre i menys considerar simptomàtica d'una consciència política nacional. La seva obra és, a més, localista –és el cas de *Foc i fum*– si bé en general té una vessant moralitzant i, en aquest sentit, educativa a fi que el poble planer, a més de divertir-se, es quedi amb quelcom més que un passatemps.

El terreny de la religió és l'altra qüestió que també pot estar sotmesa a dubtes i contradiccions si bé, amb el que ja anam coneixent del nostre home, la seva postura era també prou clara al respecte. Benejam tingué de nen una educació fermament religiosa tant en el pla familiar com a l'escola. A més, tal com hem vist, fou congregant de Sant Lluís Gonzaga i sembla que sols a la seva joventut travessà una crisi de fe quan estudiava a Barcelona: “En Barcelona... fui aceptado como huésped en casa de un progresista furibundo. En aquella casa me dieron a leer, a tontas y locas, libros de la cáscara amarga, y muy pronto me olvidé hasta del Santo de mi nombre...”⁵². De tota manera, tal confessió ja ens indica que sols fou una qüestió passatgera, tal com així va esser. Benejam fou sempre més catòlic creient i practicant, i a casa seva imbuí els fills en la religió catòlica –cal recordar que la seva filla Maria professà de monja. Ara bé, per a ell i tal com hem dit, la religió era una qüestió pròpia de la vida privada i, per tant, compatible amb l'esperit moral i social propi del republicanisme, la qual cosa era difícilment intel·ligible per l'església d'aleshores, que veia com a propis els atacs a la monarquia –cosa lògica si tenim present que la monarquia defensava, en definitiva, el posicionament de privilegi social i econòmic de la pròpia església.

Hem trobat unes paraules de Benejam que clarifiquen aquesta hipotètica contradicció i que mostren a la vegada quin era el seu posicionament i la claredat d'idees que manifestava: “nosotros seguiremos siendo católicos, mal que les pese y con todo y ser católicos, seremos partidarios de la libertad i del derecho”⁵³.

Benejam creia en la llibertat de l'home i en la reponsabilitat moral dels seus actes sempre davant la societat i, a nivell privat, davant Déu. A més, consolidà un tipus de religió racional on eren presents les idees de Déu, d'ànima i

⁵² Vegi's MESQUIDA, J. *Juan Benejam i Vives, insigne pedagogo*, pàg. 4-5.

⁵³ Escrit de BENEJAM, J. a *El País*, diari de Ciutadella.

de consciència⁵⁴, que eren el màxim que considerava a l'escola defugint sempre els dogmes i les interpretacions eclesiàstiques.

En el seu sentit religiós fou, doncs, plenament coherent amb el seu pensament social i polític. La religió era una qüestió privada de cadascun i ell, en aquest sentit, fou un home de fe, un creient dels dogmes i, en definitiva, un home cabdalment catòlic. Ara bè, el que tenia prou clar és que la seva fe i la seva religiositat no s'havien de manifestar a l'hora de plantejar solucions a les qüestions públiques i, per tant, políticosocials ja que aquests eren temes que requerien un altre tipus de moral i de creences, àdhuc d'actituds. Al mateix temps, com a bon republicà que era, regeneracionista i seguidor dels homes de l'ILE, considerava l'escola com un fet públic, socialment necessari i convenient, per la qual cosa mai no aplicà un ensenyament de la religió de caire dogmàtic; al contrari, tot procurant-se uns fonaments racionals, aportà als seus alumnes la idea de Déu, però fonamentalment els donà uns plantejaments ètics necessaris per comportar-se públicament i privada en les obligacions dels deures i del sentit més profund de la moral universal.

Vet aquí, doncs, una visió concretitzada i minsa dels tres aspectes determinants de la figura del mestre Joan Benejam i Vives: la seva pròpia vida, la seva vocació de pedagog i el seu pensament a modus de coneixença globalitzada d'un home amb mèrits suficients per poder, d'una vegada per totes, enllestir l'estudi complet que es mereix.

No caben les conclusions a tot allò que hem dit perquè difícilment es pot concloure el que ha estat un exercici resum –tres pinzellades d'urgència– d'un home que ocupà el protagonisme pedagògic no sols a les Balears, sinó a l'Espanya del seu temps. Un home que té prou mèrits perquè la seva coneixença traspassi els límits de les nostres Illes. Un home cabdal, treballador, honest, sempre coherent, amb una gran vocació social i amor a Menorca que ens pot servir d'exemple a tots nosaltres. Perquè Benejam no és de ningú en particular; ni fou socialista, ni nacionalista ni molt menys de dretes. La seva herència no pot ser manipulada unilateralment perquè ell ens donà el que hauríem de servir per a tothom: un sentit de la vida i de l'acció política basada i fonamentada en les virtuts socials, en la moralitat de la *res publica* i en la rege-

⁵⁴S'evidencia ben clarament el que afirmam si es consulta BENEJAM, J. *Emancipaciones de la escuela y el hogar*, pàg. 93 i *El pueblo ilustrado*, pàg. 17 i, pàg. 319 i, etc.

neració del poble mitjançant la cultura i l'educació. Ja m'agradaria que els que volen apropiarse de Benejam el deixassin en pau i que simplement tinguessin cura del que va ésser la seva vida: l'escola. Que els polítics es preocupin de l'escola i de l'educació popular, que desenvolupin un ensenyament de qualitat per a tothom i que facin de les aules el fonament de la ciutadania. Aquest serà el millor homenatge al mestre ciutadellenc que, malgrat tot, té categoria per ésser, per continuar éssent, el mestre, el necessitat mestre del nostre temps i de tots nosaltres.

BIBLIOGRAFIA

- AJUNTAMENT DE CIUTADELLA. Acta del 28 de desembre de 1873, fulls 73 i 74 del llibre corresponent.
- AJUNTAMENT DE CIUTADELLA: Cincuentenario del Colegio Publico "Juan Benejam", Ajuntament de Ciutadella. Col·legi Públic Joan Benejam, Ciutadella, 1984.
- AJUNTAMENT DE CIUTADELLA. Memòria de la Secretaria Municipal, 1976. Ciutadella, 1978.
- AJUNTAMENT DE CIUTADELLA. Certificat del Secretario de l'acta celebrada el dia 5 de juny de 1973 amb data de 8 de juny. Arxiu Ajuntament de Ciutadella.
- ALZINA, P. La Escuela Libre de Alayor (1906-1039). Maó: Publicación del Seminario didáctico de Geografía e Historia, n°1, Instituto Nacional de Bachillerato, 1980.
- "L'Escola Laica d'Alaior (pàg. 137-141). *Full informatiu de la Soicetat d'Història de l'Educació als Països de llengua Catalana*. Barcelona (1988).
- BENEJAM, J. *Emancipaciones de la escuela y el hogar*. Ciutadella: Impr. de Salvador Fàbregues, 1874.
- "Dictamen del congreso de profesores belgas. Acerca de la enseñanza del idioma patrio". *El magisterio Balear* [Palma de Mallorca], num. 45 (4 de novembre de 1876).
- *Gramàtica educativa. Método racional de educación por medio de lec-*

- tura y ejercicio gramaticales*. Palma de Mallorca: Imp. de J. Gelabert, 1878.
- Importancia de la escuela de adultos y principales cuestiones que ofrece su organización”. *Segundo certamen convocado en 18 de junio de 187 por la redación de “El profesorado”, revista pedagógica de instrucción pública y agricultura del distrito universitario de Granada*. Granada: Impr. de P. Sabatel, 1879, pàg. 39-50.
- *Cuestiones transcendentales sobre la enseñanza de adultos*. Maó: Impr. de M. Parpal, 1879.
- *El pueblo ilustrado*. Ciutadella: Impr. de S. Fàbregues, 1879.
- *La tierra. Bosquejos de la vida rural*. Ciutadella: Impr. de S. Fàbregues, 1879.
- “El oro y el oropel en las escuelas”. *El magisterio Balear* [Palma de Mallorca], núm. 7 (12 de febrer de 1881).
- *Didascosmos. Panorama corpóreo para enseñar el mundo*. Ciutadella: Imp. de S. Fàbregues.
- *Hojas caidas*. Ciutadella: Imp. de S. Fàbregues, 1883.
- *El país*. Ciutadella, núm. 471 (1887).
- *España. Lecturas razonadas sobre su historia*. Ciutadella: Impr. de S. Fàbregues, 1899.
- *La alegría de la escuela*. Ciutadella: Imp. de S. Fàbregues, 1899.
- *El buen amigo* (1900-1904). Ciutadella: Imp. de S. Fàbregues, 1 de febrer de 1900.
- *Escuela práctica, primer grado*. Ciutadella: Impr. de S. Fàbregues, 1903.
- *Alma de maestro*. Ciutadella: Impr. de S. Fàbregues, núm. 2 (febrer 1915).
- *Ciutadella veia*. Ciutadella: Nura, 1909 (citam l’edició de 1972).
- *Foc i fum, quadro de costums amb tres actes i en vers*. Ciutadella: Nura, 1977 (quarta edició).
- *Mis cantares*. Maó: Nura, 1980. (edició facsímil de la publicació original feta al 1870 a la Tipografia dels germans Fàbregues a Maó).
- CAPÓ, Juan. “Don Juan Benejam”. *Boletín pedagógico* núm . 119 (10 de març de 1922), pàg. 684-685.

- CASASNOVES, A. "Recordando al pedagogo Juan Benejam Vives". *Diari Menorca* (23 de febrer de 1980).
- "CASINO 17 DE GENER". Programa de mà (2 de novembre de 1984).
- CAVALLER, J. *Pedagogos ilustres*. Ciutadella: Impr. Moll, 1922.
- COL·LEGI PÚBLIC JOAN BENEJAM. *Butlletí informatiu*. Ciutadella, (8 de febrer de 1984).
- COLOM, A. J. "Un regeneracionista mallorquí: Rafel Ballester i l'ensenyament de la geografia". *Trabajos de Geografía* [Palma de Mallorca] núm. 37 (1980), pàg. 63-82.
- "Un cas d'influència institucionista a Mallorca. Els inicis de l'activisme escolar". *Lluc* [Palma de Mallorca] núm. 693 (1984) pàg. 21-23.
- *Miquel Porcel i Riera i el inicis de l'activisme escolar a Mallorca*. Palma de Mallorca: Centre Cultural Gabriel Alomar, 1984.
- COLOM, A. J. M.; DIAZ, F. *Educación y sociedad en la Mallorca contemporánea. La experiencia institucionista*. Palma de Mallorca: Caja de Ahorros de la Colonya-Pollença 1977.
- "El fracaso del krauso-institucionismo en Mallorca". *Mayurqa* [Palma de Mallorca] núm 16 (1976), pàg. 5-70.
- "D. Alexandre Roselló i l'Escola mercantil de Ciutat de Mallorca". *L'educació a Mallorca. Aproximació històrica*. Palma de Mallorca: Moll, 1977, pàg. 65-108.
- *Mateu Obrador, Obra pedagògica*. Palma de Mallorca: Biblioteca d'educadors Balears núm 1, Conselleria de Cultura, Educació i Esports, 1988.
- COLOM, A. A. M; JANER, G. "Guillem Cifre de Colonya i la L'Institución Libre de Enseñanza". *Lluc* [Palma de Mallorca] núm. 676 (desembre de 1977).
- Correo de Mallorca*, El Palma de Mallorca (2 de març de 1922).
- C.S.T. "Rebeldía pedagógica del eximio Maestro Juan Benejam". *Diario de Menorca* [Maó] (dilluns 22 de maig de 1972), pàg. 9.
- Día, El*. Palma de Mallorca (12 d'abril de 1922).
- Diario de Menorca*, Maó gener 1984, 3 de novembre de 1984, 28 de novembre de 1984, 14 de desembre de 1984, 28 de desembre de 1984, 21 de gener de 1985, 28 de gener de 1985.

- DURÁN, M. *Aspectos del XIX en Mallorca y Menorca*. Palma de Mallorca: Imagen 70, 1981.
- Iris, El*. Ciutadella, 28 de febrer de 1922, 10 de març de 1922, 22 de gener de 1935, 15,22 i 29 d'abril i 6 de maig de 1972, 0 de novembre de 1984, 14 de desembre de 1984, 28 de desembre de 1984, 18 de gener de 1985, 21 de gener de 1985 y 25 de gener de 1985).
- Magisterio balear, El*. Palma de Mallorca (1912).
- MARTÍ, F. *Iniciació a la història de Menorca*. Palma de Mallorca: Moll, 1973.
- MESQUIDA, J. *Juan Benejam i Vives, insigne pedagog*. Palma de Mallorca: Luis Ripoll, Col. Panorama Balear 122, 1984.
- QUINTANA, J. M^a. *Menorca siglo XX. De la monarquía a la república*. Palma de Mallorca: Moll, 1976.
- “L'Escuela Nueva d'Alaior, fita important de la pedagogia racionalista”. *Lluc* [Palma de Mallorca] núm. 662 (1976), pàg. 22-24.
- SANTANDER, J. “Una personalidad pedagógica: Juan Benejam Vives”. Sèrie de dos articles publicats a *Baleares*. Palma de Mallorca (27 i 28 d'abril de 1972).
- SOLSONA, J. “Benejam y la Alegría de la Escuela”. *Revista de Menorca*, [Maó] Vol. XVIII, (1923).
- VENTURA, F. “El mestre Joan Benejam Vives, menorquinista precursor”. Sèrie de sis articles publicats al *Diari de Menorca* durant el mes d'abril de 1972.

CREENCES EN RELACIÓ A L'AIGUA I LA SEVA INFLUÈNCIA EN LA SALUT AL SEGLE XVIII: A MENORCA (*)

J. M. VIDAL HERNÁNDEZ (**)

CLEGHORN, UN METGE EMPIRISTA

La primera referència impresa coneguda sobre el tema de l'aigua en relació amb la salut referida a l'illa de Menorca, la trobam a una obra publicada pel metge escocès George Cleghorn (1715-1789). Aquest personatge hi va estar destinat entre el 1736 i el 1749 com a metge de l'exèrcit britànic estacionat a l'illa i, de resultes de la seva experiència professional, va escriure i publicar un text sobre les malalties endèmiques i epidèmiques de l'illa de Menorca.

L'obra, editada a Londres l'any 1751, tenia per títol *Observations on the Epidemical Diseases in Minorca from the year 1744 to 1749. To wich is Prefixed a Short Account of the Climate, Productions, Inhabitants, and Endemical Distempers, of that Island*; pel seu contingut, encara que no tant pel seu esperit, aquesta obra es pot considerar una vertadera topografia mèdica¹. Tanmateix, però, el llibre va molt més enllà ja que l'exposi-

(*) Comunicació presentada a la III edició del taller sobre Medicina i societat, dedicat al tema *d'Aigua i salut*, celebrat a Llatzeret de Maó el mes de setembre de 1998.

(**) Coordinador científic de l'Institut Menorquí d'Estudis.

¹ Per a un estudi d'aquesta obra i dels altres textos mèdics estudiats en aquest article, veure Vidal

ció que fa de les malalties que afligeixen els menorquins -descripció molt detallada en el cas de les febres palúdiques que s'adelantà 20 anys a la que es considera oficialment la primera descripció mèdica d'aquestes febres- no es basa en cap mena d'hipòtesi preestablerta, sinó que intenta una descripció objectiva a partir, només, de les observacions fetes a la capçalera dels malalts. La referència als humors i al seu equilibri així com el paper dels miasmes en la transmissió de les malalties, conceptes clau en les teories ambientalistes, hi són totalment absents. Per tant, encara que no podem negar la influència sobre Cleghorn de les teories hipocràtiques -el llibre comença amb una descripció detallada del clima de l'illa i dels costums dels habitants-, no hi ha cap dubte que la seva visió de l'espai mèdic era molt més àmplia, sabia que el clima i el medi ambient no bastaven per explicar l'etiologia dels processos morbífics i, sobretot, pensava que sense una descripció detallada d'aquests processos, -que havia de ser el més objectiva possible, tot seguint l'ideal newtonià de no pressuposar cap hipòtesi, criteri que ell mateix esmenta al text- era impossible establir una estratègia de lluita contra la malaltia.

Per aquest motiu, pel fet que la descripció de l'ambient queda, relativament, en un segon pla, les referències al tema de l'aigua al llibre de Cleghorn són escadusseres. Amb tot, però, n'hi ha i són, a més, representatives, com veurem, de les creences que més endavant desenvolupen amb major amplitud altres metges, menorquins i foranis.

En l'aspecte de la qualitat de l'aigua, Cleghorn adverteix que aquesta és generalment dolenta. Observa que les cisternes no estan netes i que les aigües de les fonts i de les torrenteres són moltes vegades salmenques i sempre dures. Així, comprova que aquestes aigües no són bones ni per bullir llegums ja que -diu- les olles que s'empren molt per a aquest quefer, després d'un cert temps, presenten una crosta pètria a les parets formada per materials que estaven dissolts a l'aigua². Cleghorn creu que aquestes qualitats negatives de l'aigua de Menorca són una de les causes que col·laboren a produir les malalties esporàdiques més freqüents a l'illa. Segons ell, aquestes són les obstruccions, endu-

Hernández, J.M. "Les topografies mèdiques menorquines i els seus autors". A: Bernabeu, J; Bujosa, F. i Vidal Hernández, J.M. (eds) *Miasmes, microbis i desigualtat social: de les topografies mèdiques als plans de salut*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis, 1999.

²Cleghorn, G. *Observations on the Epidemical Diseases in Minorca...*, p. 63.

riments, "tumefaccions de la víscera glandular en el baix ventre" i males digestions³.

D'altra banda, seguint Hipòcrates, pensa que tant les melses hiperdesenvolupades com els fetges tumefactes que ha observat en les disseccions realitzades a algun cadàver són deguts al fet que aquells difunts, durant la seva vida, van beure aigües estancades o aigües corruptes de pou. Aquest fenomen es dona, segons Cleghorn, no tant sols en les persones, sinó també en els animals; així les ovelles, sobretot les que pasturen al NE de l'illa, presenten melses hiperdesenvolupades. El fet no ha passat desapercebut per als pagesos propietaris dels ramats, però aquests, segons Cleghorn, pensen que el fenomen s'explica per l'alimentació del bestiar i, més concretament, pel consum que fan de mendastra (*Mentha suaveolens*) i poriol (*Mentha pulegium*), molt abundants aleshores a la zona a la qual es fa referència al text⁴. Val la pena fer un incís per destacar que aquesta darrera creença s'ha conservat parcialment al llarg del temps ja que, segons recull M. A. Cardona (1979), els pagesos menorquins pensen que les plantes esmentades són perjudicials per al bestiar vacum, encara que, a diferència dels seus avantpassats, no expliciten els motius pels quals no són aptes per a l'alimentació dels animals⁵.

Tornant, però, al tema de les qualitats nocives de les aigües menorquines, només ens queda per afegir que Cleghorn també pensava que tenien un determinat paper, tot i que no exclusiu, en la formació de càlculs i en l'aparició de còlics nefrítics atesa la seva duresa; qualificatiu que, segons es dedueix del text de Cleghorn, sembla que té a veure amb la presència de calç dissolta ja que el relaciona amb la crosta de calç que apareix a les olles després de bullir aigua⁶.

Fins aquí hem exposat els efectes morbífics que les aigües menorquines podien tenir, segons Cleghorn, sobre l'organisme humà a causa de les substàncies naturals diluïdes en ella. Hi ha, però, altres efectes morbífics que preocupen el metge relacionats amb l'aigua, encara que no produïts directament per ella. En aquest aspecte, el metge parla de dos accidents possibles. Segons ell,

³Ibid., p. 75.

⁴Ibid., p. 75-76.

⁵Cardona, M.A. "El Món vegetal". A: Vidal Hernández, J.M.(ed.). *Enciclopèdia de Menorca*, vol. II. Obra Cultural de Menorca, 1979, p. 105.

⁶Cleghorn, G. *Observations on the Epidemical Diseases in Minorca...*, p. 81

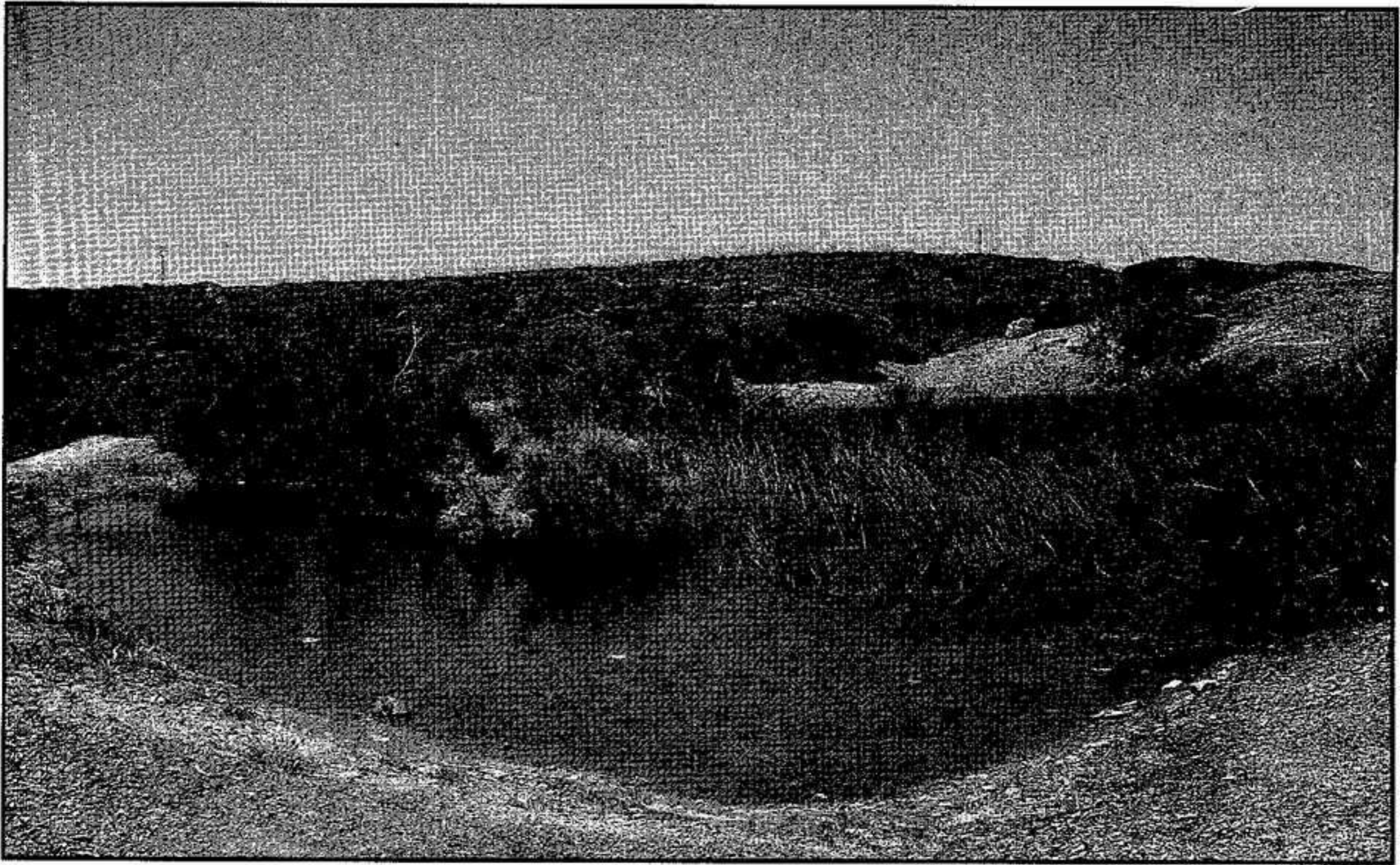
s'han donat casos de persones que han begut aigües corrompudes on nedaven sangoneres i que, sense voler, s'han enviat un d'aquests invertebrats; cosa no gaire bona de creure, especialment si l'animal ha arribat al seu estat adult en què ja fa més de 5 cm. Sigui com sigui, Cleghorn pensa que la ingestió involuntària d'un d'aquests animals dóna lloc a una sèrie de símptomes que un metge inadvertit moltes vegades no sap interpretar. Així, la persona que hagi deglutit una sangonera tindrà molta tos, li agafaran nàusees i, fins i tot, pot arribar a escopir sang⁷. El metge britànic no afegeix res més sobre el tema, segurament perquè el considera un accident estrany i, per tant, no explica si els símptomes desapareixien sols -una vegada digerida la sangonera- o, al contrari, si cal fer cap tractament. Per la nostra part, pensam que aquesta mena d'accidents no sols devien ser rars, sinó segurament inexistents i, en tot cas, que no devien produir els símptomes exposats per Cleghorn, el quals, quan es presentaven en un malalt, podien ser deguts a moltes altres causes.

Un segon accident que, segons Cleghorn, podia ocórrer en alguns casos per consum d'aigua contaminada -adjectiu que hem afegit nosaltres, però que el metge escocès no emprà- és l'aparició d'estranguria i priapisme. L'agent contaminant de l'aigua que provocaria aquest efecte és ben curiós: l'eriçó (*Erinaceus algirus*), i l'època en què l'eriçó pot contaminar l'aigua estaria reduïda a la primavera. La manera en què l'animal origina la contaminació, tanmateix, no l'explica aquest autor ni cap dels altres que tracten el tema. Cleghorn afegeix que la carn de l'animal, consumida en aquesta època, produeix els mateixos efectes en les persones que la prenen. Observa, en qualsevol cas, que els menorquins són coneixedors d'aquest fet i que per açò no inclouen la carn dels eriçons durant la primavera als seus àpats ja que d'aquesta manera eviten les seves conseqüències deletèries⁸.

En darrer terme, el metge fa algunes referències a l'us de l'aigua com a suport de determinades terapèutiques i, en particular, s'ocupa de l'administració d'aigua als malalts de tercianes. Així, opina que no s'ha de deixar beure a una persona afectada per febres intermitents abans del que ell anomena primera etapa del paroxisme, però, quan aquesta ha passat, se li poden donar líquids amb moderació i, quan el malalt esclata a suar, ja se li'n pot deixar beure tota la quantitat que vulgui. La beguda que recomana més és aigua

⁷ *Ibid.*, p. 83.

⁸ *Ibid.*, p. 84.

Bassa temporal Sa Mesquida (maig, 96).

bullida, endolcida amb sucre i amb un toc lleugerament àcid donat amb suc llimona o unes gotes, evidentment molt poques, d'àcid sulfuric o també amb una poma tallada en rodanxes previament submergida en l'aigua. Recomana, també, que durant la convalescència de les tercianes es doni vi mesclat amb aigua als malalts per ajudar-los a recuperar les seves forces perdudes durant la malaltia i prevenir recaigudes⁹.

Fins aquí, Cleghorn sempre parla d'administrar l'aigua amb alguna substància mesclada segurament no tant sols per l'efecte terapèutic suposat de l'element que l'acompanya, sinó també per fer disminuir d'alguna manera els efectes nocius que el metge suposa a l'aigua menorquina beguda en el seu estat natural. Açò darrer sembla particularment clar en el cas que hem vist més amunt en què recomana bullir aigua que s'ha de donar als malalts de tercianes, possiblement amb la intenció d'eliminar les substàncies dissoltes que, segons constata el metge, es dipositen a la paret dels recipients quan l'aigua bull.

⁹ *Ibid.*, p. 189-190.

LA RESPONSA FRANCESA: PASSERAT DE LA CHAPELLE

El següent autor que escoment el tema de l'aigua és el metge francès Claude François Passerat de la Chapelle (1707-?), del qual no tenim gairebé cap dada llevat que va estar destinat a Menorca durant l'efímera ocupació francesa de l'illa (1756-1763). Poc després de partir els francesos de Menorca, l'any 1764 aquest metge va publicar a París el llibre, també escrit amb l'estructura d'una topografia mèdica, titulat *Reflexions generals sur l'ile de Minorque, sur son climat, sur la maniere de vivre ses habitants, et sur les maladies qu'y regnent* i en el qual recollia les seves experiències a l'illa. Encara que l'autor no fa menció explícita de l'obra de Cleghorn, el fet que Passerat publiqui el seu llibre només 13 anys més tard que el britànic i el ressò que l'obra d'aquest havia obtingut -en aquesta data el llibre ja havia conegut una reedició a Anglaterra, una traducció parcial en alemany i una ampla recensió al prestigiós *Journal dels Sçavants* de París- fan pensar que el metge francès volia oferir una mena de resposta a les opinions del britànic. És a dir, pretenia apropar-se a la realitat sanitària menorquina des d'una perspectiva distinta a la de Cleghorn i demostrar que aquesta nova visió podia ser la més adequada a la realitat.

Així i tot, pels resultats que coneixem -és a dir, el contingut del seu llibre- podem dir que, si aquest era el seu propòsit, no ho va aconseguir. Potser era menys observador que Cleghorn o potser va influir el fet que visqués a Menorca durant un temps molt més curt que l'escocès, però la realitat és que tant la part nosològica de l'obra com la part descriptiva de les produccions de la natura illenca son molt més confuses i insuficients que les de Cleghorn.

D'altra banda, sí que aconsegueix el propòsit de donar una visió diferent a la del metge britànic, no exempta de passatges d'interès, ja que, situat en una posició ambientalista com aquell, la desenvolupa amb major convenciment i, per açò, s'ocupa amb més detall dels costums dels menorquins quant a dieta, hàbitat i, molt en particular, s'interessa per la relació entre l'aigua i la salut.

Pel que fa a la qualitat de les aigües menorquines, Passerat pensa el mateix que Cleghorn: aquestes són molt dolentes per a la salut pel fet de ser "salobres, nitroses, selenitoses, pesades i molt crues" a més de ser "incapaces de dissoldre el sabó". No obstant açò, el metge francès, al contrari que el britànic, salva les aigües de les cisternes, que considera molt bones, però adverteix que aquesta afirmació no és vàlida tot l'any, sinó que als mesos de més calor

també s'impregnen dels mateixos cossos "heterogenis i salins" que transporten les aigües dels pous i, per tant, deixen de ser recomanables per beure.

Ara bé, per assegurar que les aigües de les cisternes es puguin beure sense perills la resta de l'any, recomana que cada tardor s'han de buidar les cisternes i rentar-ne les parets a fi d'eliminar les sals que s'hi hagin aferrat. Una vegada netejades les cisternes, s'havia de prendre una segona precaució consistent a no omplir-les amb les aigües de les primeres pluges, sinó a esperar que els aiguats de l'inici de la tardor s'enduguessin totes les porqueries de les teulades, recollidores de l'aigua que alimentaven les cisternes¹⁰. Aquest segon costum, no tant el primer, es va conservar escrupolosament a Menorca fins a l'arribada de l'aigua corrent a cada domicili i fou cap als anys seixanta d'aquest segle quan es produí l'abandó del mètode tradicional de recollida i emmagatzematge d'aigua a les cisternes.

Tornant a Passerat, aquest finalitza les seves observacions amb la conclusió que les aigües de les cisternes, per la seva lleugeresa, són sanes i no estan subjectes a corrupció quan se segueixen els consells que ell mateix ha exposat en relació a la seva recollida i la conservació de les cisternes. Per tant, la salut dels menorquins depèn en bona part, segons ell, del fet que totes les cases tinguin la seva cisterna¹¹. Com a exemple, parla des Mercadal. Diu que després de la reparació del seu aljub comunal -construït pels anglesos i que encara es conserva avui-, que perdia aigua per alguns trencs, s'havia adobat aconseguint que l'aigua que contenia procedent de les pluges hivernals durés tot l'any. Com a conseqüència, a l'estiu del 1760 no hi va haver gairebé malalts; al contrari del que havia passat l'any anterior, en què l'aigua es va acabar a mitjan estiu i els habitants en varen haver d'anar a cercar d'una font dolenta¹².

Des d'un altre punt de vista, Passerat opina que en l'època dels calors el paper de l'aigua fresca, si és de cisterna i bona, és primordial per a la conservació de la salut ja que serveix per restablir i conservar l'elasticitat dels òrgans digestius, de la qual opina que en general està molt alterada a l'estiu per la calor que els debilita i relaxa. Encara més, pensa que les fibres de l'estómac tornarien al seu to natural si es pogués beure gel perquè la

¹⁰ Passerat de la Chapelle, C.F. *Reflexions generals sur l'ile de Minorque...*, p. 8-10.

¹¹ *Ibid.*, p. 38.

¹² *Ibid.*, nota p. 38.

digestió es faria millor del que sol ser normalment als països càlids. A més, la frescor tindria un altre efecte beneficiós pel fet de disminuir l'errament dels humors i per tonificar els vasos sanguinis. Açò ho saben, diu Passerat, els metges espanyols i maltesos, que fa temps que ho practiquen¹³. El problema, tanmateix, segons diu el metge, estava en l'obtenció i en la conservació del gel a Menorca; cosa que, d'altra banda, s'aconsegueix encara que fos en quantitats reduïdes ja que el mateix Passerat, més endavant del seu llibre, comenta que a l'estiu els rics refreden les fruites amb gel¹⁴.

Per un altre costat, s'adona que els menorquins acostumen a prendre xocolata cada matí, una substància que considera beneficiosa per a l'organisme, l'acompanyen amb un got d'aigua fresca en el qual dissolen sucre esponjat. El dolces és el nom popular actual d'aquesta llaaminadura-, costum que considera molt profitós¹⁵. La gent del camp, però, no poden gaudir d'aquests avantatges i a l'estiu, exposats als raigs de sol durant hores, beuen, entre d'altres coses, aigües de pous o de fonts que han deixat encalentir, se suposa que dintre de cànirs o recipients semblants, i que, a més, no renoven al llarg del dia. Açò, segons el metge, és la causa de moltes de les malalties que pateixen els pagesos al llarg de l'estiu ja que la calor no afavoreix la digestió.

El metge francès diu que a Menorca hi ha algunes fonts les aigües de les quals, a més de tenir les qualitats dolentes que hem esmentat, també tenen altres propietats més perniciososes que no descriu. Assegura que aquest fet és conegut de tots els menorquins, que eviten beure'n en tota època, i creu que seria interessant fer-ne "proves analítiques" -així figura a la traducció de Pons Marquès- per saber quins són els principis perjudicials que contenen. A més, diu que d'aquesta manera es poden descobrir també alguns minerals profitosos, la qual cosa ens fa pensar que creu que la contaminació d'aquestes fonts dolentes és d'origen químic i deguda a l'existència d'algun jaciment mineral al subsòl¹⁶. L'única font entre les que considera perilloses que esmenta pel seu nom és la font de Matalguacil¹⁷, que no se sap on estava situada ja que avui no

¹³ *Ibid.*, p. 39-40.

¹⁴ *Ibid.*, p. 43.

¹⁵ *Ibid.*, p.42.

¹⁶ *Ibid.*, p.15.

¹⁷ *Ibid.*, p.15.

hi ha cap font amb aquest nom i tampoc no se'n coneix cap altra referència més que la que es troba en aquest llibre i a un altre document que veurem més endavant.

D'altra banda, el metge francès observa que en èpoques de molta calor les aigües menorquines s'ingereixen en molta més quantitat, com és de suposar, que la resta de l'any ja que, a més de les que es fan servir normalment durant l'any per cuinar, es beuen en gran quantitat per calmar la set. Açò té com a conseqüència que les impureses de l'aigua acabin fent que els sucus destinats a la nutrició siguin de mala qualitat i, a més, segons ell, que dificultin el reemplaçament dels humors de bona qualitat, que es gasten molt als climes càlids¹⁸.

Més endavant precisa que la corrupció de la massa dels humors, que hi ha en l'origen de moltes de les malalties que pateixen els menorquins, és deguda a la mala qualitat de les aigües que beuen, però també a la corrupció de l'aire per les exhalacions pantanoses i l'àcid marí. Amb aquesta darrera denominació sembla referir-se a la sal marina, però també a la influència genèrica que els aerosols salins -els quals naturalment no esmenta amb aquesta denominació- tenen sobre el territori illenc.

No obstant això, la relació entre aigües estancades i malaltia no és tan simple i, com a ambientalista convençut que és, fa unes matisacions a la seva descripció partint d'uns fets succeïts a Menorca que li permeten justificar les seves idees. Segons ell, a l'estiu del 1759 el regiment de Languedoc que tot just acabava d'arribar a Menorca, malgrat que aquell estiu les aigües eren molt corrompudes i feia molta calor, no va tenir tants de malalts com van tenir els regiments estacionats a Menorca des de feia més temps. Al contrari, l'any següent, malgrat que les aigües s'havien renovat, el regiment va tenir tants o més malalts que els altres. L'explicació que el metge dóna del fenomen és que les aigües i el clima no actuen d'una manera immediata sobre les persones, sinó que ho fan poc a poc i només al cap d'un temps les persones forànies acaben adquirint la mateixa idiosincràsia -segons la terminologia de Passerat- que els nadius, la qual cosa fa que l'efecte de l'ambient els pugui provocar els mateixos desordres morbífics. Per tant, les influències ambientals no varen fer el seu efecte en els soldats del regiment de Languedoc fins després d'un any i açò provocà que durant aquest temps no presentessin cap dels mals que afli-

¹⁸ *Ibid.*, p. 18.

gien els menorquins i els seus companys, que ja duien més temps a l'illa. L'any següent, en canvi, una vegada aclimatats -en un sentit negatiu- varen patir més malalties endèmiques que aquells i amb més força, fins i tot, segons fa notar el metge francès¹⁹.

D'altra banda, Passerat, coincidint amb Cleghorn, creia que els còlics nefrítics eren una malaltia freqüent a l'illa i, molt especialment, que afectava aquelles persones que bevien només aigües de pou. Aquest fenomen era degut, segons ell, al fet que aquesta aigua és sempre molt arenosa i açò facilita la formació de càlculs biliars fins al punt que, afirma, hi ha pocs indrets on proporcionalment hi hagi tantes persones afectades d'aquesta malaltia -aquesta darrera constatació ha estat corroborada per estudis epidemiològics actuals pel conjunt de les illes Balears, encara que les causes d'aquest fet no siguin les que indica el metge francès.

Passerat, una vegada estudiada la qualitat de les aigües de beure, passa a un segon tema que està totalment absent en Cleghorn, possiblement per la pruija d'aquest a mantenir-se fidel als preceptes newtonians de no establir hipòtesis sinó tant sols descriure els fets. Així, el metge britànic, que fa una descripció exhaustiva i molt correcta de tota la simptomatologia de les diverses formes de paludisme que pot trobar a Menorca, no fa ni la mínima afirmació respecte als llocs de l'illa on el paludisme era més freqüent, llocs que ell devia haver detectat amb la seva pràctica. Certament, aquesta relació entre zones pantanoses i la malaltia de les febres intermitents pressuposava a l'època l'existència de miasmes transmissors, hipòtesi que Cleghorn defuig al llarg de la seva obra. Passerat, al contrari, accepta el paradigma equivocat i arriba a una conclusió vàlida. Segons ell, a Menorca hi ha zones clarament més malsanes que altres: les zones pantanoses -segons les anomena- i les zones properes a la mar -encara que en aquest cas el metge francès pensa erròniament que les influències morbífiques vénen de la mar i no és conscient que sempre hi ha petites basses temporals o associades a la desembocadura de torrents que són les originadores dels problemes. L'explicació del fenomen es fa, evidentment, dintre del paradigma miasmàtic. Són "productes de descomposició impalpables i subdividits" els que contaminen l'aire i fan emmalaltir la gent; per açò, les aigües estancades, però també les marines on hi hagi algues en descomposició serveixen com a font de mias-

¹⁹ *Ibid.*, p. 22-23.

mes deleteris. Aquests miasmes produeixen entre aquells que s'atreveixen a viure a prop de les zones insanes efectes morbífics molt freqüents sobretot a l'estiu i, algunes vegades, tot l'any. Malgrat que Passerat no esmenta la malaltia que afecta la gent en aquests paratges insans ja que en aquest punt del seu text només l'interessa assenyalar l'existència d'aquestes zones insanes a l'illa i la seva relació amb l'aigua, és evident que està parlant de paludisme. Així i tot, podem pensar que el fet que no concreti aquest darrer punt pot ser perquè Passerat pensava coherent amb el paradigma miasmàtic- que moltes altres malalties observades a prop de les zones pantanoses també eren degudes als mateixos miasmes.

D'acord amb les seves creences, el metge francès recomana que s'habitin els paratges més llunyans a les zones d'aigües embassades i corrompudes i també els paratges elevats, encara que adverteix que, si aquests paratges no són prou alts, han d'estar almenys de dues a tres llegües de distància dels llocs insans ja que, si no, poden arribar-hi els corpuscles miasmàtics més volàtils i més actius i ser més perillosos, fins i tot, que en alguns llocs més propers al focus de contagi, per bé que estiguin situats a ras de terra. Açò ho varen reconèixer els britànics -explica-, que durant l'època de les grans calors anaven a viure, els que podien, a les zones del sud i del sud-oest de Maó i Alaior i també hi enviaven els convalescents. A Passerat, tanmateix, aquesta precaució li sembla poca, el qual pensa que havien d'haver anat a viure a les muntanyes -se suposa que a la serra de Santa Àgueda- si allà hagués hagut prou construccions per habitar-hi i si l'estada a llocs de difícil comunicació hagués estat compatible amb les seves obligacions militars²⁰.

Passerat diu que l'aire de la part nord de l'illa resulta insà a l'estiu des de l'Albufera a Cavalleria per la proximitat de nombroses zones pantanoses les més importants són: l'Albufera des Grau, es Prat de l'Albufera, Morella, fons del port d'Addaia, Albufera des Mercadal, fons del port de Fornells i basses de Lloriac. Afirmar també que els pagesos que viuen en aquestes zones solen abandonar-les a l'estiu i no tornen fins que les primeres pluges de tardor han refrescat l'ambient, mentre que aquells que no poden fer tal cosa estan malalts molt freqüentment. El sud de l'illa, en canvi, el considera molt més sa i afirma que a l'estiu hi ha molts menys malalts que al nord, tret de la zona litoral que va des de Cala en Porter fins a Cala en Bosc. En aquesta regió es troben precisament les zones humides més

²⁰ *Ibid.*, p. 12.

importants de la costa sud, la majoria relacionades amb la desembocadura del barrancs miocènics que creuen l'illa en sentit nord-sud. També hi ha el prat de Son Bou, important zona humida de la costa sud situada darrere la platja de mateix nom amb una bassa de desembocadura i una maresma litoral²¹. El metge francès assevera que, malgrat la relativa salubritat global del migjorn menorquí, els terrenys situats al voltant d'aquestes zones són els més insans de Menorca durant l'estiu, encara que tot seguit matisa aquesta afirmació i es reafirma en la creença que, considerats de forma global, els terrenys pantanosos del nord de Menorca són més perillosos que els del sud. Açò, diu el metge és contrari al que s'acceptava comunament ja que sempre s'havia aconsellat que en temps calorosos s'havia d'anar a viure a indrets situats al nord de qualsevol territori abans que als del sud. El motiu d'aquest contrasentit aparent era que a Menorca durant l'estiu predominen els vents del sud, que s'enduen cap al nord les exhalacions miasmàtiques dels terrenys pantanosos del sud. D'aquesta manera, a les zones humides del nord hi ha els miasmes propis i els importants de la regió sud i, en conseqüència, la seva perillositat creix notablement mentre disminueix la de les zones humides del sud²².

L'autor també alerta en el seu llibre sobre les zones dels vergers de Sant Joan -a prop de Maó- on hi ha, segons explica, moltes basses i dipòsits d'aigua per regar els horts a més d'una zona pantanosa pròxima a la colàrsega del port on van a parar les aigües sobrants del reg. La proximitat d'aquesta zona insana a la ciutat de Maó fa, segons Passerat, que a les cases físicament més properes, les situades a prop del convent de Jesús, tinguin sempre malalts a l'estiu i, a vegades, tot l'any²³. En aquest sentit observa que aquest mateix efecte, encara que a més petita escala, tenen els petits estanys dels horts interiors de la ciutat de Maó on s'emmagatzema l'aigua per regar les hortalisses. Aquestes aigües, segons Passerat, en temps calorosos es corrompen fàcilment i poden impurificar l'aire dels voltants²⁴.

Com a conclusió, recomana que es dessequin els paratges pantanosos ja que açò, diu, donaria el major benefici als menorquins. Si a més s'impedis la inun-

²¹ *Ibid.*, p. 12-13.

²² *Ibid.*, p. 13.

²³ *Ibid.*, p. 16.

²⁴ *Ibid.*, nota p. 16.

dació d'algunes zones per les aigües de la mar -és a dir, a les zones com les salines d'Addaia on, quan la pressió és baixa, les aigües entren profundament cap a l'interior o a les zones que s'embassen després dels grans temporals-, l'aire de l'illa seria molt més pur i alguns llocs que es consideraven tradicionalment insans podrien ser habitats a l'estiu sense gaires perills²⁵. En un altre lloc del text, en previsió -segurament- que aquesta proposta seva estigués fora de les possibilitats de l'illa i no es dugués a terme ja que reconeix que no hi ha mitjans per fer-la realitat, recomana que el millor per evitar les febres estiuenques o per curar-les és fugir de les causes de la malaltia i anar a viure als paratges considerats més sans de l'illa i, estant-hi, combatre l'estat de sequedat que dóna la malaltia amb llet normal o també, segons diu, amb llet de somera²⁶.

En darrer terme, Passerat introdueix un tema nou relacionat amb l'aigua que no ha preocupat Cleghorn: es tracta dels banys, ja siguin terapèutics, ja siguin simplement higiènics. Sobre la qüestió, diu que els banys, tant els casolans com els de mar, són convenients per a la gent jove a les èpoques de grans calors, mentre que per a les persones d'edat avançada poden ser poc recomanables, sobre tot si no estan acostumats, ja que poden produir alteracions de salut. Per açò, pensa que aquestes persones poden aconseguir els mateixos efectes salutífers que els joves aconsegueixen amb un bany complet amb un simple bany de cames en aigua dolça i tèbia. També esmenta que si l'aigua és freda, ja sigui en un bany casolà o a la mar, els banys només poden durar uns pocs minuts. Aquests banys freds, els considera recomanables a l'estiu i afirma que el seu objecte, el mateix que el de beure aigua freda, és tonificar l'organisme; o sigui, segons les teories seguides pel metge francès, tornar elasticitat a les fibres relaxades per la calor. Així i tot, no tots els aspectes relacionats amb els banys són igualment beneficiosos ja que recorda que una persona no pot prendre un bany si està suant i que estan contraindicats quan una persona és molt magra, creences aquestes que s'han conservat fins fa ben poc. També afegeix que no poden prendre banys els que tenen el "pit delicat", fet que es manifesta amb accessos de tos i expectoració de sang. Aquestes perso-

²⁵ *Ibid.*, p. 52.

²⁶ *Ibid.*, p. 87-88.

nes, tuberculoses versemblantment, no poden prendre banys si no és per ordre expressa del seu metge²⁷.

També s'ocupa Passerat de les aigües minerals, encara que pensa que no se'n troben a Menorca, pel seu valor terapèutic. Afirmar que, després d'unes febres tercianes o quartanes, el fetge i altres òrgans queden afectats i, si no es restableix "la integritat funcional de les diferents filtracions humorals", el malalt pot recaure. Per tornar l'òrgan afectat al seu funcionament normal, el millor és administrar aigües minerals, naturals o artificials, i entre les primeres recomana les de Vals (a la regió centre-sud francesa) i les de Balaruc (prop de Montpeller)²⁸.

LES OPINIONS D'UN GRUP DE METGES MAONESOS

Fins aquí les opinions de Passerat de la Chapelle en relació a l'aigua i la salut exposades al seu llibre sobre les malalties més freqüents a Menorca. No trobam noves idees sobre el tema escrites per professionals sanitaris fins l'any 1782, data en què Menorca és conquerida per les armes de la Corona Espanyola i incorporada a l'Estat borbònic, al qual, fins aquell moment, no havia estat sotmesa plenament mai -el poc temps que a principis del segle XVIII havia estat inclosa dintre dels dominis borbònics en plena Guerra de Successió no va implicar cap canvi en les institucions illenques. Per aquest motiu, els nous amos, abans de substituir els antics mètodes de govern local de l'illa -que perduraven amb pocs canvis des de l'edat mitjana- per les institucions borbòniques que funcionaven arreu de l'Estat espanyol, varen voler sentir l'opinió dels nous súbdits sobre la situació de l'illa en el moment de la seva recuperació. Per aquest motiu, Juan Bautista de San Martín y Navas, auditor de l'exèrcit espanyol a l'illa de Menorca, va passar una sèrie d'enquestes específiques als estaments administratius menorquins com també a diversos grups professionals. Amb aquestes enquestes la nova administració volia conèixer l'estat socioeconòmic de l'illa i la seva organització política en el moment de la seva arribada per planificar la transició de les antigues estruc-

²⁷ *Ibid.*, p. 53-55.

²⁸ *Ibid.*, p. 68.

tures a les noves amb el mínim de problemes possibles -ja no eren temps d'establir decrets de nova planta- i, a la vegada, conèixer les mancances i possibilitats del territori recuperat dels anglesos.

Una de les enquestes anava adreçada als metges de Menorca i, de les respostes que es varen rebre, només en coneixem tres: dues s'han conservat senceres i la tercera s'ha donat a conèixer parcialment -açò no vol dir que els documents preparats per a la resta de sanitaris de Menorca s'hagi perdut ja que tal vegada no van contestar tots o potser l'enquesta només es va passar als professionals més qualificats. Les enquestes conegudes foren contestades per Miquel Oleo (1739-1813), metge de Ciutadella, l'una²⁹; i per un equip encapçalat per Joaquim Carreras (1745-1825), l'altra³⁰. La tercera enquesta, d'autor desconegut, fou publicada incompleta per Ferrer Aledo (1856-1956), el qual possiblement devia veure el document sencer original que suposa incorrectament de l'any 1774, encara que no en fa cap referència a la seva publicació³¹. La característica peculiar de l'enquesta passada als metges és que les preguntes que se'ls feia cobrien tots els temes que se suposava que havia de tractar una topografia mèdica, encara que l'ordre poc coherent en què es fan les preguntes i certs encavalcaments en el seu contingut fan que el resultat no sigui un treball estructurat, sinó una sèrie d'informacions disperses i a vegades repetitives però sempre molt interessants.

Entre el conjunt de qüestions, n'hi ha unes quantes, com no podia ser d'altra manera donada la intenció sanitària de les preguntes, que fan referència al tema de l'aigua, les respostes a les quals ens interessen pel present article. En qualsevol cas, només podem disposar de les respostes que van donar els metges als dos documents que s'han conservat complets ja que el que s'ha publicat del tercer només fa referència a temes botànics.

En el document preparat pel grup encapçalat per Carreras s'insisteix en la qüestió que les aigües menorquines no són gaire bones i dóna com a explicació que els terrenys de l'illa són molt plens de nitrats i sals marines transportats pels forts vents del nord, la qual cosa fa que, quan circula aigua sobre la terra o quan

²⁹ Arxiu de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona, (ARAMB). *Memòries manuscrites, sèrie quarta, volum LXXVIII*, Oleo, M. *Preguntas del Auditor G[ener]al del Exército con sus respuestas*.

³⁰ Archivo histórico nacional, Consejos(AHN), lligall 5885, *Resp[ues]ta del cuerpo de Médicos*, n. m. 11.

³¹ Ferrer, J. "Informe de la flora medicinal menorquina del año 1774". *Anales de la Real Academia de Farmacia*, n. 4, p. 651-654.

hi plou directament damunt, aquestes sals es dissolen i, si l'aigua s'infiltra en el terreny, fet que és normal, les aigües dels aquífers -segons la nomenclatura actual; ells parlen de venes- es converteixen en salades, nitroses, selenitoses i pesades. Per tant, en general, aquests metges com els altres dos sanitaris esmentats abans no consideren les aigües de pous i fonts recomanables per beure³².

En un altre punt del document expliquen que les aigües que més es beuen a Menorca són les de pou o de cisterna, mentre que es beuen menys les de fonts i de riu. Com els mateixos metges observen, és evident que sigui així amb aquestes darreres ja que a l'illa no hi ha rius i tot just existeixen uns pocs torrents i només dos d'ells duen aigua tot l'any. El cas de les fonts és semblant ja que observen que a la part del sud, que és la més poblada, n'hi ha molt poques. Per aquest motiu, segons diuen, en els darrers anys s'han fet moltes cisternes i als pobles tothom hi beu aigua, mentre que al camp, sobretot a la zona del sud, el problema de manca d'aigua s'ha resolt fent molts pous d'on en beu tothom. A la zona nord de l'illa, encara que les fonts són abundants, diuen, les aigües són dolentes -salades, nitroses, pesades, etc- i la gent no acostuma a beure'n. Per açò, en aquesta zona també s'han fet cisternes -sabem avui que no és fàcil fer pous ja que la zona és impermeable en bona part i un pou no duria aigua si no fos la que es filtra per les escletxes del terreny- i, des que s'ha fet açò, la gent és més sana també en aquestes regions³³.

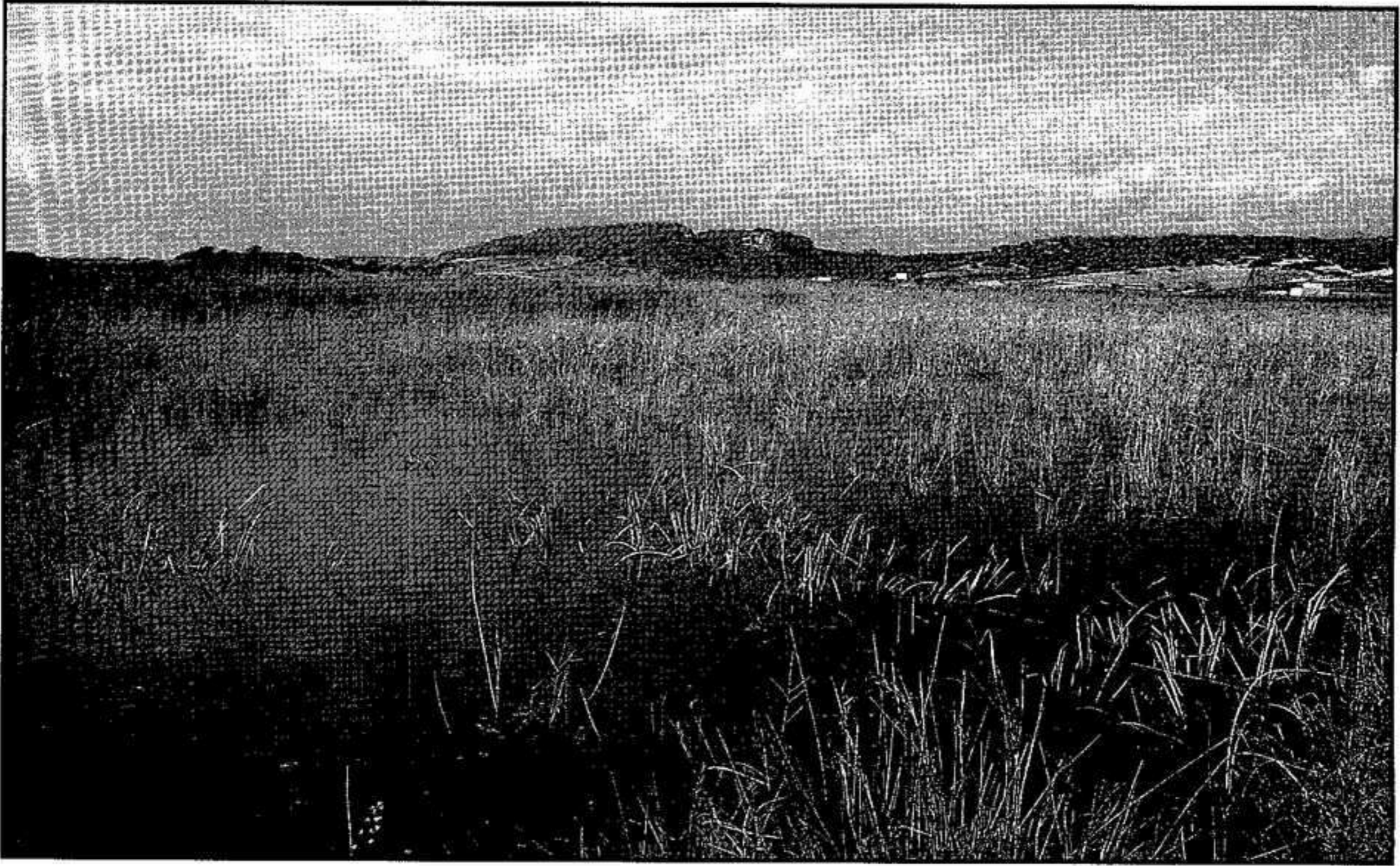
La conclusió que treuen en aquest punt del text és que, sense cap dubte, les aigües més bones que es poden beure a l'illa són les de pluja sempre que es conservin adequadament a una bona cisterna. Les condicions per tal que l'aigua d'una cisterna es consideri bona, segons aquests autors, són molt semblants a les que va exposar Passerat: en primer lloc, s'han de buidar les cisternes cada tardor i netejar-ne les parets per llevar tot el que s'hi hagi anat aferrant durant l'any; en segon lloc, no s'ha de permetre que entrin les primeres aigües de la tardor ja que vénen carregades, diuen, d'ous d'insectes, sals i altres corrupcions que es troben a l'atmosfera³⁴.

Quant a les aigües estancades que hi ha per diferents indrets de Menorca, la seva opinió s'alinea amb la majoritària de l'època; és a dir, pensen que durant

³² (AHN), Consejos, iligall 5885, *Resp[ues]ta del cuerpo de Médicos*, resposta 13.

³³ *Ibid.*, resposta 27.

³⁴ *Ibid.*, resposta 5.

Prat de Son Bou.

l'estiu es corrompen i emeten exhalacions contràries a la salut. Més concretament, a la seva resposta inclouen alguns elements teòrics i afirmen que l'aire és una substància simple que no es pot corrompre per si mateixa i que, si alguna vegada es parla d'aire impur i corromput, vol dir que és un aire impregnat de partícules salines i sulfuroses que han estat exhalades per les basses, els estanys o les coves marines que s'introdueixen sota terra.

Des d'aquest punt de vista, afirmen els metges, es pot dir que l'aire de Menorca es pot corrompre i, de fet, es corromp als mesos d'abril i maig quan es formen boires. Observen, tanmateix, que aquestes boires no són molt freqüents i que s'esbandeixen fàcilment i, per tant, no són tan fatals com a altres països. Així i tot, quan l'aire està corromput, les partícules que impregnen l'atmosfera, diuen els metges, són molt corrosives, com es demostra amb el fet que totes les figues de les figueres que no estan protegides per les fulles de l'arbre cauen a terra³⁵.

³⁵ *Ibid.*, resposta 15.

Concretant la natura sana o insana dels terrenys de Menorca des del punt de vista de les seves teories, afirmen que es Mercadal i Ferreries són els pobles més insans de Menorca ja que estan envoltats de turons -els metges els qualifiquen de muntanyes al seu escrit- que no permeten la circulació de l'aire, que s'enduria enfora les exhalacions corruptes. La situació és tan greu que, parlant des Mercadal, sostenen que molts pocs habitants arriben a la vellesa a causa de l'ambient en què es veuen obligats a viure. També observen, com va fer Passerat, que es va intentar solucionar la situació des Mercadal fent una cisterna -encara que açò, segons les seves teories, no resol el tema de les infeccions de l'aire, sinó que només evita beure aigües de mala qualitat-, però molts anys aquesta cisterna perd aigua, queda eixuta a mitjan estiu -açò també ho detectava el metge francès- i no pot complir la seva comesa. Així, els mercadalencs han de beure aigua de les fonts i no tarden a emmalaltir ja que aquestes i les aigües dels pous, afirmen també aquests metges, són pèssimes i no serveixen ni per posar-hi en fresc els gerros d'aigua bona que s'hagin dut d'una altra banda. La solució a aquest problema, segons els metges maonesos, és construir cisternes al major nombre de cases des Mercadal tot seguint les precaucions esmentades abans. Així i tot, acaben observant que, per molt que en aquell moment es Mercadal es pugui considerar insà, ho és molt poc en comparació amb el que era abans ja que en els darrers temps ha millorat molt. Aquest guany és degut al fet que s'han corregit alguns verinals -no sabem si açò vol dir que s'han desviat o que s'han reblert- i que s'han tallat diversos tamarells que creixien a les voreres del torrent.

Quant a Ferreries, consideren que encara és menys sa que es Mercadal perquè, per molt que pensen que els turons no l'envolten tan completament com en aquesta segona vila, la zona plana propera a la població es cobreix d'aigües procedents dels terrenys del voltant i açò fa que l'aire es corrompi. Així i tot, diuen que no coneixen prou bé aquell terme municipal i, per tant, no volen insistir gaire³⁶.

En el terme de Maó, que és el que coneixen millor, diuen que a la tardor no hi ha tantes febres i ho atribueixen al fet que els prats contigus als horts de Sant Joan -als quals feia referència Passerat- s'han tornat cultivables i el mateix s'ha fet amb els territoris pantanosos de la zona de Favàritx -suposam

³⁶ *Ibid.*, resposta 5.

que es refereix als anomenats plans de Favàritx-, la qual cosa ha eliminat la naturalesa insana d'aquells territoris. Malgrat això, encara queden moltes zones embassades a la part nord del terme ja que afirmen que hi ha moltes muntanyes -turons- i valls i que els terrenys no tenen prou inclinació per evacuar l'aigua de pluja, la que prové dels turons i la d'algunes fonts que brollen al peu d'aquests. Per aquest motiu es formen basses més o menys permanents que són molt insanes i entre les quals destaquen la bassa d'Alcúdia -de sa Cudia-, l'estany de Morell -Morella- i una albufera molt gran que està comunicada amb la mar -s'Albufera des Grau³⁷. També aquests metges observen -com abans havia fet Passerat- que a l'estiu la situació es complica per la presència dels vents del sud que no tenen suficient força per espargir a prou distància les exhalacions morbífiques que es produeixen als paratges del nord i, al contrari, sí que són capaços de transportar bona part de les que es produeixen al sud fins aquests mateixos paratges de Tramuntana. Per complicar-ho més, observen que les cases de camp no estan dalt de tot dels turons, com seria bo des del punt de vista sanitari, sinó a la part de baix perquè varen ser construïdes, diuen, en èpoques en què els atacs dels corsaris del nord d'Àfrica eren freqüents i, per tant, calia evitar que les cases de camp aïllades i properes a la costa fossin vistes des del mar.

La conclusió és que hi ha moltes febres intermitents de tot tipus i obstruccions -són els dos mals que relacionen amb l'aigua- i, com a conseqüència, el mateix que passa as Mercadal, els habitants no solen arribar a l'adolescència. Un altre detall curiós en relació amb la gent de Menorca és que, segons diuen, si una família pagesa que ha viscut sempre al sud del municipi de Maó passa al nord, ràpidament es veu afectada per totes aquestes malalties, especialment per les obstruccions i una mena d'afecció no ben definida que anomenen "acrinomia escorbútica". Així i tot, afirmen que els pagesos d'aquesta zona en altres temps encara tenien més malalties i la duració de la seva vida era més curta. Ara -diuen, com abans han afirmat que s'esdevingué pels voltants de la ciutat de Maó- s'han dessecat mots pantans i, afegeixen, han desaparegut molts arbres salvatges que també consideraven insans i els boscos han disminuït extraordinàriament. Aquesta darrera informació es troba al manuscrit i és interessant perquè suposa un testimoni de primera mà de la desaparició dels

³⁷ *Ibid.*, resposta 5.

boscós menorquins al llarg del segle XVIII³⁸. Per resoldre definitivament tot aquest problema de la corrupció de l'aire per les aigües estancades, els metges proposen que, entre les obres públiques que es fan anualment, l'administració hauria de procurar que se'n dediquessin algunes a obrir sortides cap a la mar d'aquells "llacs i estanys" que no en tenen i que per la seva situació propera a la costa podrien tenir-la³⁹.

Un altre tema que els nous administradors proposen, de tipus molt particular i que, sens dubte, es proposa per la vessant utilitarista del tema, és el dels processos de maceració del cànem que es fa en estanys o aljubs propers a Maó. En particular, es demana si l'existència d'aquests té la culpa de les febres que afligeixen a l'estiu els habitants de Maó i, en darrer terme, si coneixen algun remei per a aquests mals que no suposi un greu perjudici per als propietaris dels aljubs. Evidentment, la resposta és que l'existència d'estanys per a la maceració de cànem pròxims a les ciutats és una pràctica altament nociva per a la salut pública. En suport d'aquesta opinió esmenten diversos autors espanyols i estrangers que han escrit sobre la qüestió i han opinat que les exhalacions que es produeixen són altament perilloses i, per tant, que aquests estanys preparats per a la maceració de cànem haurien d'estar situats a un mínim de lleugües de distància de les poblacions. Per tant, recomanen que, si és possible, aquestes indústries s'haurien de traslladar enfora de Maó i a llocs on els vents dels sud no empenyin les seves exhalacions pútrides cap a la ciutat⁴⁰.

Carreras i els seus companys també s'ocupen del tema de la netedat dels menorquins i diuen coses curioses com que els menorquins són en general nets, però que ho serien més si les seves possibilitats econòmiques els permetessin dedicar-se sense traves a la seva inclinació a la netedat. El paràgraf continua observant que, també per afavorir aquesta tendència cap a la netedat dels menorquins, convindria que s'establissin diverses fàbriques de sabó a l'illa. Finalment, pensen que s'hauria de construir una edificació a la vorera de la mar perquè hi poguessin anar les dones que volguessin rentar-se durant l'estiu i banys públics per a l'hivern, ja fossin per a la higiene personal o amb finalitat terapèutica⁴¹.

³⁸ *Ibid.*, resposta 5.

³⁹ *Ibid.*, resposta 15.

⁴⁰ *Ibid.*, resposta 6.

⁴¹ *Ibid.*, resposta 16.

Una altra pregunta que fa l'auditor de l'exèrcit és relativa a la possible existència a l'illa d'aigües minerals i, en cas que la resposta sigui afirmativa, demana si són bones o dolentes i per a quines finalitats, terapèutiques o altres, poden servir. La resposta també és curiosa com l'anterior: diuen que tenen raons per sospitar que hi ha aigües minerals, però, ja que mai s'ha convocat un premi per a aquells que les trobessin, com diuen que fan a altres països, ells no tenen temps per distreure's de les seves ocupacions de cada dia per dedicar-lo a una qüestió que els exigiria molt de temps i esforços. Com a mostra de les seves suposicions, tornen a esmentar la font de Matalguacil, avui desconeguda, i que, com fa Passerat, situen al nord del terme de Maó. Aquesta font, diuen, repetint el que afirmava el francès, és molt dolenta i té efectes danyosos per a aquells que en beuen a causa, segons les seves suposicions, que l'aigua conté algun mineral dissolt que en aquest cas seria dolent per a la salut. Acaben insistint que la solució d'aquest problema és la convocatòria d'un premi per a aquell que descobrís aigües minerals a l'illa, que que les analitzés i exposés les seves qualitats bones o dolentes. El cert és que, malgrat tanta insistència, no tenim notícia que l'administració fes cas d'aquesta proposta⁴².

Finalment, com a cosa curiosa, podem esmentar que els metges reprenen l'assumpte dels eriçons (*Erinaceus Europeus*) quan parlen dels animals que consumeixen els menorquins en la seva alimentació. En aquest cas no diuen res de la possibilitat que l'aigua estigui contaminada per aquests animals, però adverteixen que la seva carn, consumida per la primavera, provoca dolors forts a la regió hipogràstrica i, fins i tot, es pot orinar sang. La causa, segons ells, és que en aquesta època l'animal està en zel⁴³.

LES OPINIONS D'UN METGE DE CIUTADELLA

Fins aquí el que exposen en relació amb l'aigua el grup de metges de Maó encapçalats per Joaquim Carreras davant les preguntes que els fa l'auditor de l'exèrcit espanyol. Per completar aquest tema, passem revista ara al que res-

⁴² *Ibid.*, resposta 18.

⁴³ *Ibid.*, resposta 23.

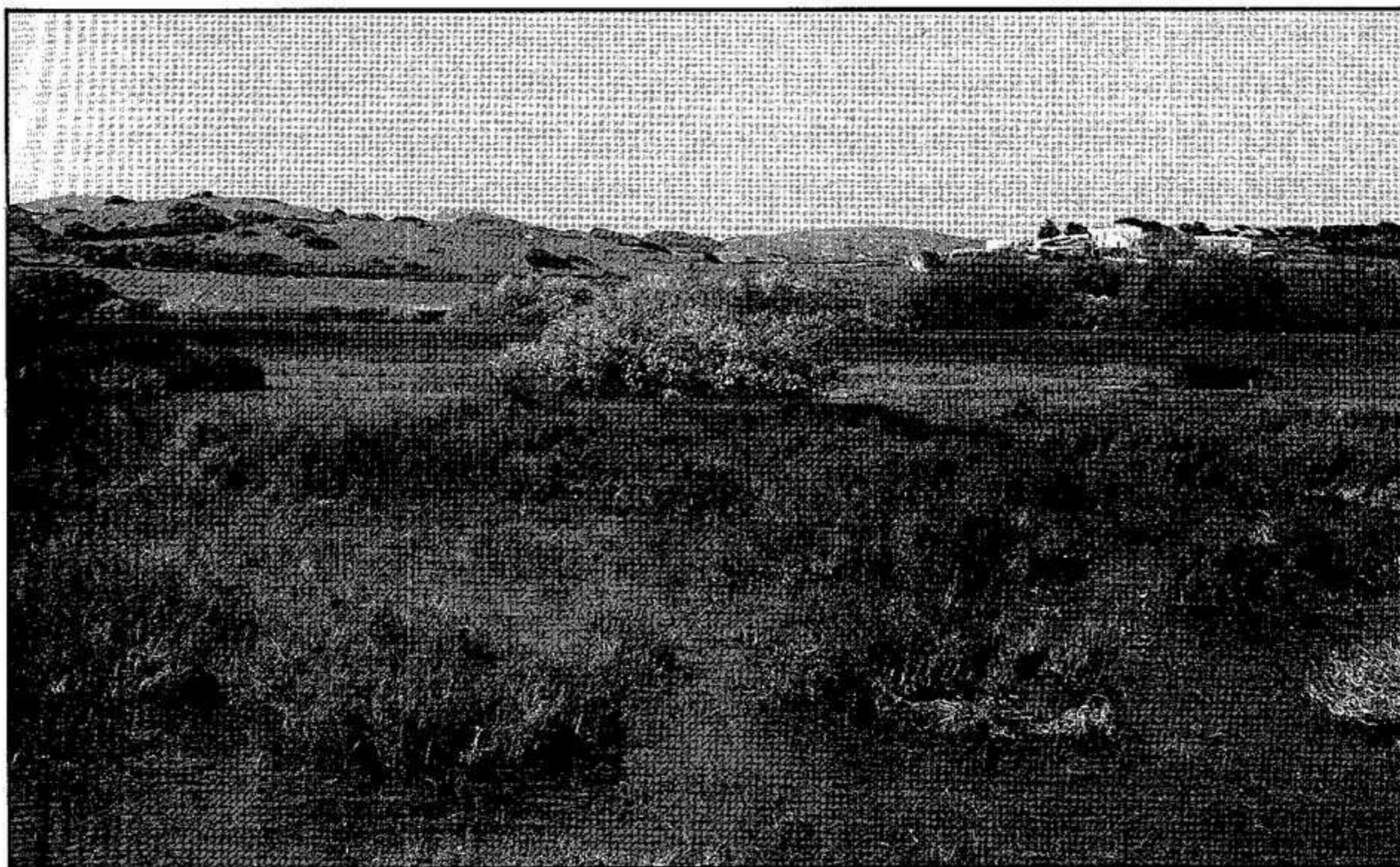
pon un altre personatge a la mateixa enquesta, en aquest cas Miquel Oleo (1739-1813), metge de Ciutadella.

Una novetat en el plantejament d'Oleo és que considera les aigües de Menorca, i particularment les de Ciutadella, molt bones, tant les de cisterna com les de les fonts. Segons la seva descripció, són aigües molt cristal·lines, transparents i sense gens d'olor ni sabor. Segons el metge ciutadellenc, açò és degut al fet que no hi ha minerals als terrenys de l'illa i que l'atmosfera és en general molt neta. A més, les aigües de pluja es recullen en cisternes excavades en unes roques fresques i sòlides que contribueixen a mantenir la qualitat de l'aigua. Quant a les fonts, diu que a Ciutadella n'hi ha una que abasteix el poble i que l'aigua és molt bona i molt abundant. Açò és així perquè es filtra a través d'un terreny rocós de més de 20 peus d'alçada, la qual cosa n'assegura la qualitat i la frescor⁴⁴.

Pel que fa a les aigües de pou, les considera de pitjor qualitat -el mateix havien dit els altres autors- ja que a la zona de Ciutadella els pous veïns al mar tenen aigua salmenca -és a dir, que la intrusió salina que existeix avui en aquestes zones no seria un fenomen estrictament actual. Tampoc són bones les aigües dels verinals que es troben a les zones pantanoses del terme ja que no han estat filtrades per roques sòlides, sinó que només han passat per terreny de grava. Açò fa que duguin moltes partícules en suspensió i, si es beuen, poden produir obstruccions a la melsa i al fetge. La solució per poder beure d'aquestes aigües és bullir-les fins que precipitin les partícules i després refredar l'aigua, ja lliure de partícules heterogènies, en un altre recipient.

També aquest metge constata que les febres palúdiques, ell parla d'"intermitentes, semitercianas y mesentéricas", apareixen amb més freqüència quan bufen vents del sud entre els camperols que viuen en els paratges pantanosos i pròxims als llacs i estanys on a l'estiu es corrompen les aigües embassades. Continua observant que aquestes afeccions sovintegen també entre aquells que viuen o s'apropen a aquelles platges que tenen mot de fang i herbes marines -és de suposar que es refereix a *Posidonia oceanica*-, les quals, quan es corrompen en època de grans calors, infecten l'ambient per tot el seu entorn i provoquen les malalties que el metge ha assenyalat.

⁴⁴ Oleo, M. *Preguntas del Auditor G[ener]al del Exército con sus respuestas*, ARAMB. Memòries manuscrites, sèrie Quarta, Volum LXXVIII, resposta 27.

Bassa Lloriac (13 març 1997).

Com tots els metges anteriors, considera que a l'illa hi ha paratges més insans que d'altres. Pensa que el terme de Ciutadella és dels més sans de l'illa, però, tanmateix, també presenta terrenys pantanosos i d'altres on les aigües s'embassen -la distinció entre els dos tipus de terrenys, la fa Oleo encara que no especifica com distingeix uns dels altres. Aquestes zones exhalen, diu, un nuvolat d'efluvis molt dolent per a la salut de les persones i del bestiar -aquesta darrera afirmació és l'única que hem trobat on es fa referència als efectes dolents de les zones pantanoses en les bèsties que hi pasturen. Aquests paratges resulten molt perillosos per als qui hi viuen i també per als qui hi treballen. S'estenen des del cap d'Artrutx fins a Cala Galdana pel sud i, per la part nord, des de ses Fontanelles fins a Alfurí, encara que reconeix que no totes les zones incloses dintre d'aquestes franges són igual de perilloses.

Les malalties que s'observen en aquestes zones i que es poden considerar produïdes per les seves peculiars condicions ambientals relacionades amb la presència d'aigües estancades són una vegada més les febres intermitents, semitercianes, mesentèriques i, en aquest cas -afegeix- obstruccions en la

melsa, en el fetge i en el mesenteri, hidropesies, anasarques i dues altres afecions que la lletra del manuscrit fa indesxifrables. Diu també que totes aquestes malalties s'observen normalment a l'estiu i a la tardor. A més a més, s'adona que la gent que viu en aquestes zones és de baixa estatura, prima i té un color poc saludable.

Encara més, arriba a afirmar que açò darrer no es pot dir amb gaire seguretat ja que ell creu que no existeix a Menorca cap persona adulta que hagi viscut als llocs de sa Marjal, sa Font Santa i Algaraiens perquè pensa que tots moren abans de complir 24 anys i, per tant, no coneix cap exemple d'adult en qui fonamentar la seva descripció. En el cas de sa Marjal, conta també que s'hi van enviar tres soldats de guàrdia i que tots tres varen haver de ser evacuats a Ciutadella malalts. Quan es va veure açò, el metge va escriure al governador per advertir-lo que tots els soldats que enviés a aquell lloc tornarien malalts; aquell li va fer cas i va canviar l'indret de vigilància.

A continuació explica que a l'illa hi ha més paratges no gaire sans, però en coneix poca cosa. Només es confessa un poc pràctic en el cas de Ferreries, on diu que algunes vegades el criden per exercir com a metge. Per açò pot opinar que aquesta població i part del seu terme són molt insans a causa que la població està construïda a la vora d'una zona pantanosa. Només els llocs situats des de Biniatzem cap a la zona des Migjorn Gran són sans pel fet d'estar construïts en indrets elevats -sobre la plataforma calcària miocènica.

El cas concret de la població de Ferreries, el pinta molt negre ja que fa afirmacions tan dramàtiques com que gairebé cap fillet sobreviu fins a la pubertat i que, si no arribessin -ell diu "diàriament" amb una exageració clara- nous pobladors d'altres pobles, principalment del terme de Ciutadella, Ferreries s'hauria despoblat ja faria molt de temps. El més tràgic d'aquesta situació és que, segons Oleo, la solució era ben fàcil ja que només faria falta traslladar el poble 200 passes cap a ponent, on hi havia unes zones més alçaroses, i açò provocaria que millorés molt la situació sanitària⁴⁵.

En una altra pregunta el metge de Ciutadella afirma -com abans havien fet els seus companys de Maó- que, ja que els llocs baixos i pantanosos tenen aigües estancades que a l'estiu es corrompen, caldria proveir-los de síquies que fessin possible la circulació de l'aigua i la dessecació de la zona, que així

⁴⁵ Ibid, resposta 5

passaria a ser útil -per al rei i per al públic, segons les paraules del metge- ja que no tan sols serien més sanes, sinó més fèrtils gràcies a les partícules olioses i de sals que transportarien les pluges des de les zones altes⁴⁶.

Oleo també respon a la pregunta del cànem -com els altres facultatius-, i també desaconsella de pla la maceració de la planta a l'aljub i estanys propers a Maó i considera que, tal com s'insinua a la corresponent pregunta, aquest fet pot ser la causa de moltes de les malalties que s'observen a Maó a l'estiu. Per resoldre aquest problema recomana situar els aljubs per a la maceració del cànem a una distància mínima de mitja llegua i a la part nord de la ciutat. A més, s'hauria de construir els aljubs darrere un turó que els separés de la vila i impedís que les exhalacions insanes arribessin a Maó dutes pel vent. Si açò no fos possible, s'hauria de plantar un petit bosc d'arbres suficientment alts que fessin de barrera. Respecte a aquest punt, recorda que els clàssics recomanen no plantar mai arbres al nord d'una població, si no hi ha una causa justificada, ja que els vents sans són els del primer quadrant i la presència d'arbres impediria que circulessin lliurement per damunt la població. Oleo creu que en aquest cas es donaria la causa justificada per fer tal cosa ja que només al nord de Maó, diu ell, es pot trobar aigua per als aljubs -dit sigui de passada, açò ens sembla un error perquè el nord de Maó és paleozoic i impermeable, mentre que els terrenys del sud són calcaris i permeables. Oleo, tanmateix, afirma que podria ser que no totes les culpes dels mals que afligeixen determinades zones de Maó a l'estiu fossin degudes als aljubs per a la maceració del cànem. Ell pensa que podrien influir els fangs que hi ha a l'anomenada Colàrsega del port de Maó -és a dir, les zones fangoses de la riba on mor el port-, que a l'estiu es corrompen de tal manera que arriben a infectar tota la zona. Per solucionar aquest problema proposa la construcció d'un moll de pedres que s'endinsés dins el port fins a una distància en què la profunditat sigui de dos o tres peus i que s'ha de cobrir de terra ben premsada. D'aquesta manera, els fangs que estaven en contacte amb l'aire desapareixerien i només quedarien els llots sempre coberts per les aigües que resultarien inofensius. Aquest mateix sistema es podria emprar al port de Ciutadella i a les platges de l'illa ja que és ben sabut que tots els terrenys veïns de platges són poc saludables a l'estiu⁴⁷.

⁴⁶ *Ibid.*, resposta

⁴⁷ *Ibid.*, resposta 6

Quant a l'ús de l'aigua per a la neteja, diu que els habitants de l'illa, en particular els de Ciutadella, són en general bastant nets. Diu que els pagesos se solen banyar i rentar -fa aquesta distinció- al mar un cop cada setmana i que la majoria dels fillets es renten cada dia -no diu si a la mar. Observa també que els banys d'aigua dolça, els prenen els malalts per ordre facultativa i, fins i tot, algunes persones els prenen com a prevenció -encara que diu Oleo que no hi ha gaire gent d'aquesta darrera casta. Aquests banys preventius s'acostumen a prendre a la primavera. No creu que sigui negoci a Ciutadella posar-hi uns banys públics ja que pensa que tant els que es renten per obligació -ordres del metge- o per prevenció s'estimen més fer-ho a casa seva⁴⁸.

També respon al tema de l'aigua mineral i ell pensa que no n'hi ha d'haver ja que no hi ha minerals en el subsòl de Menorca. Només, diu, s'ha trobat un poc de carbó de pedra al nord des Mercadal -afirmació poc creïble- i, per tant, només per aquell sector es pot pensar de trobar alguna font d'aigua mineral⁴⁹.

Una precaució que el metge recomana vivament per evitar el que ell anomena, seguint Piquer, inflamacions internes i sobretot les pleuresies és la de no beure aigua freda quan s'està acalorat. No és l'única precaució que formula, però és l'única relacionada amb l'aigua⁵⁰.

El metge de Ciutadella també reprèn el tema dels eriçons. Diu que la seva carn consumida a principis de l'estiu produeix disúria, la qual no considera duradora, però s'intensa. De totes maneres, puntualitza que són poques les persones que mengen la carn d'aquests animals. Aquest metge -com el grup de Maó- continua relacionant aquests animals amb algunes malalties de la bufeta urinària, però -el mateix que ells i al contrari de Cleghorn- no pensa que l'aigua contaminada pels eriçons pugui produir aquesta malaltia⁵¹.

UN MANUSCRIT CURIÓS D'UN METGE CONEGUT

La següent aparició del tema de l'aigua en relació a la salut, la trobam en un manuscrit molt curiós elaborat pel metge Antonio Hernández Morejón (1773-

⁴⁸ *Ibid.*, resposta 16

⁴⁹ *Ibid.*, resposta 18

⁵⁰ *Ibid.*, resposta

⁵¹ *Ibid.*, resposta

1836) durant la seva curta etapa de director de l'Hospital Militar de Maó. Aquest personatge -que ocupa un lloc prominent a la història de la medicina espanyola- va escriure el que ell anomenà una *Topografia del Hospital Militar de Mahón, idea de las ventajas que resultarían a la salud de la Guarnición y a los intereses del Erario, trasladándolo de la Isleta del Rey, a el recinto del Pueblo, con algunas reflexiones para mejorar el nuevo que se establezca, y todos los Hospitales Militares del Reyno*, treball que es va llegir a la Real Academia de Medicina de Barcelona al llarg de diverses sessions de la primavera de l'any 1806 i que actualment es troba dispositat als seus arxius.

L'estudi en qüestió comprèn una topografia mèdica de l'illa de l'Hospital Militar del port de Maó; per tant, referit a un territori sens dubte el més petit de tots aquells als quals mai s'hagi dedicat una topografia: només 3 ha. La part pròpiament descriptiva de l'ambient natural de la illeta és molt curta -com no podia ser d'altra manera: l'extensió de l'illa era massa exigua per admetre grans descripcions. Per açò la part més extensa i important del llibre és la destinada a considerar els defectes de l'Hospital que existia a la illeta en aquells temps, així com la darrera on l'autor exposa una proposta per construir un nou hospital a Menorca, proposta que considera que pot servir de model a altres llocs del territori estatal. Malgrat que l'espai del manuscrit dedicat al medi natural sigui curt, bona part d'ell està dedicat a tractar el tema de l'aigua i, a més, de la que es beu a l'illa de Menorca ja que diu que fins l'any 1798 l'Hospital Militar no havia tingut aprovisionament propi d'aigua, sinó que s'havia fet servir aigua de la font de Cales Fonts, la riba del port que es troba enfront de l'illa de l'Hospital.

La seva opinió sobre l'aigua de Menorca és la mateixa d'Oleo; és a dir, l'aigua de les fonts és bona, però no la dels pous, que està carregada de selenita. Així i tot, com que les fonts estan enfora de les ciutats, la majoria de les persones beuen aigua de cisterna, que és la mateixa solució que es va arbitrar a l'Hospital Militar l'any 1798. Aquí val la pena fer un incís, encara que no tinguem gaire cosa a veure amb el nostre tema, per dir que Hernández Morejón explica que, fins al moment de construcció de les cisternes, l'aigua es duia a l'Hospital Militar amb grans bótes i que, moltes vegades, hi havia problemes perquè el subministrador no hi posava aigua de la font de Cales Fonts, sinó aigua de pou. Açò va fer que un coronel del Regiment de Savoia ordenés l'anàlisi de l'aigua dels pous de la zona, la qual va demostrar que les aigües

eren nocives -no diu, tanmateix, el resultat de l'anàlisi ni el perquè eren nocives. Per evitar, per tant, que en endavant es donés gat per llebre als malalts en una qüestió tan important com la de l'aigua, es va ordenar construir dues grans cisternes en el pati de l'Hospital.

Descriu després aquestes cisternes, la manera com hi fan anar l'aigua i d'on i acaba recordant que, encara que els metges prefereixen l'aigua de font a la de cisterna-no diu, d'altra banda, si a Menorca opinen igual-, la de cisterna també pot ser bona si s'evita recollir les aigües que cauen en els grans aiguats i, a més -i aquesta precaució no la esmenten els altres autors-, si s'arrepleguen les aigües de teulades d'edificis on no hi hagi reunions de molta gent. També, com la majoria dels metges considerats aquí, demana que les teulades que recullen les aigües estiguin en un estat de netedat total⁵².

Quant als motius de la precaució que hem esmentat més amunt, encara que l'autor no explicita gaire les raons que té per fer-la, podem sobreentendre que en els llocs on hi ha molta gent reunida l'atmosfera es pot corrompre i pot infectar, d'alguna manera, les teulades. Conscient d'açò, en el seu projecte de nou hospital model proposa que l'aigua de les cisternes, col·locades una a cada cantonada de l'edifici, només es reculli de les teulades de les zones d'oficines i mai de damunt les sales dels malalts⁵³.

EL LLIBRE DEL CÒNSOL

El darrer autor que considerarem aquí, malgrat no ser metge, és André Grasset de Saint Sauver, que va escriure un llibre sobre els seus viatges per les Balears a principis del segle XIX com a conseqüència del seu càrrec de cònsol de França a les Illes. El seu llibre, publicat a París l'any 1807, s'anomena *Voyage dans les iles Baléares et Pithiuses; fet dans les années 1801, 1802, 1803, 1804 et 1805* i en aquesta obra també dona la seva opinió sobre el tema de l'aigua a Menorca, recollint la seva versió d'alguns dels aspectes tractats pels metges, que val la pena retreure aquí.

⁵² ARAMB, Hernández Morejón, A. *Topografía del Hospital Militar...*, quadernets 3 i 4.

⁵³ *Ibid.*, quadernet 15.

En primer lloc, ens assabenta que en aquell moment totes les cases de Maó tenen una cisterna excavada a la roca i amb les parets recobertes d'un bon ciment. Diu que, tal com recomanaven els metges, no es recullen les aigües de les primeres pluges, que transporten la brutícia dels terrats i, a més, quan entra aigua nova, se la deixa reposar una temporada fins que totes les impureses que pugui dur s'hagin sedimentat. També afegeix un altre costum, no recollit pels autors anteriors, segons el qual, quan malgrat tot l'aigua d'una cisterna s'impurifica, s'hi llencen dues o tres anguiles vives que la fan neta o bé s'hi tiren unes rames verdes de murtra. Si tot falla, com ja hem vist abans, la solució era buidar la cisterna i fer-ne ben net l'interior⁵⁴.

Quant a la salubritat de les distintes zones de Menorca, aquest autor coincideix amb tots els metges a considerar que es Mercadal és la zona més insana de l'illa. Arriba a afirmar que aquesta insalubritat es reflecteix en la cara dels habitants, que hi tenen quelcom de peculiar i, fins i tot, desagradable que acusa la deficient situació sanitària de l'indret.

Aquest fet l'atribueix no tan sols a la situació del poble en una zona poc saludable, sinó també al fet que els habitants acostumen a beure aigua dels pous quan se'ls acaba la que conté la cisterna pública, la qual cosa és molt freqüent que tenguí lloc a l'estiu que és quan les pluges són més rares⁵⁵. El segon indret de l'illa que assenyala com a insà és el port d'Addaia. La zona veïna que hi ha a la part del fons, diu, té fama de ser poc recomanable per a la salut a causa de la presència, durant bona part de l'any, d'aigües de pluja embassades en els terrenys impermeables de la zona, aigües que es corrompen i emeten exhalacions morbífiques. Com els altres autors, diu que seria molt fàcil resoldre aquest problema i, encara que no diu de quina manera, hem de pensar que s'està referint a la dessecació dels terrenys⁵⁶.

En darrer terme, i com a curiositat, cal dir que aquest personatge, quan fa referència a l'alimentació a Menorca, afirma que els soldats espanyols fan gran consum dels eriçons. És a dir, o bé la creença tantes vegades esmentada ja havia desaparegut, o bé l'exèrcit espanyol era molt sofert⁵⁷.

⁵⁴ Grasset de Saint Sauver, A. *Voyage dans les iles Balears et Pithiuses...*, p. 146.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 197.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 208.

⁵⁷ *Ibid.*, p. 244.

DEIÀ, UN TOPÒNIM FANTASMA A MENORCA

JOAN PONS MOLL
ÀNGEL MIFSUD CISCAR

La parròquia de Sant Cristòfol des Migjorn, des de la creació de la vicaria el 1775, comprèn dins la seva demarcació els llocs que pertanyien a la de Sant Bartomeu de Ferreries, des del barranc de Sa Vall fins al de Trebalúger, els quals, alhora, formaven part del terme de la Universitat des Mercadal i Castell de Santa Àgueda. Posteriorment, a partir de 1877, la parròquia de Sant Cristòfol incorpora alguns llocs que fins llavors havien pertangut a la parròquia de Santa Eulàlia d'Alaior; en l'àmbit administratiu, però, aquests llocs continuaran formant part del municipi alaiorenc (som ja dins el *nou règim*: s'han acabat les universitats).

De l'inici de l'expedient d'integració d'aquests llocs a la parròquia des Migjorn, tracta una carta del llavors ecònom, Joan Alzina Mascaró, adreçada al bisbe Manuel Mercader en data de 14 de juliol de 1876. Diu així, referint-se a la qüestió:

"El Sr. Alcalde de esta me ha indicado que supuesto se habian de hacer nuevas demarcaciones, seria conveniente se renovase la de esta, añadiendo algunas posesiones de las que tiene ahora la parroquia de Alayor, primeramente por ser todas mas cerca de esta, y despues porque la mayor parte vienen á cumplir con los preceptos eclesiasticos en esta, las posesiones que deberian unirse en esta son la estancia del Pilar, ó por otro nombre Bequet, las posesiones Beg nou, beg

vell, Rafal fort, Sta. Catalina, Dayá, Sta. Victoria, las estancias es Verger, Canacía, camp rodó, S. Juan, S. Benet y Son Boter".¹

Hem volgut transcriure aquest fragment inèdit, per una part per deixar constància de l'inici de l'expedient mitjançant el qual foren agregats alguns llocs d'Alaior a la parròquia de Sant Cristòfol, però també i principalment perquè puguem fixar-nos en una grafia que, amb algunes petites variacions, ha anat repetint-se al llarg de gairebé dos segles d'una manera inexplicable: es tracta de *Dayá*, com diu el document citat, o *Deià*, com resen els mapes i documents actuals normativitzats.

Hem dit que era inexplicable el manteniment de la tal grafia, i això perquè no s'adiu al dictat fonètic real del topònim. Efectivament: la conversa popular espontània dels habitants dels encontorns dóna el nom de *es daes* [əzdáas] a dos llocs que hem vist citats en la carta: *daa vei* [dáə véy], allà "Dayá", i *daa nou* [dáə n ōw], "Sta. Victoria", al text. Que la pronúncia és aquesta, amb la tonicitat a la primera vocal –que, per tant, sona /a/ clara, amb obertura màxima–, es pot comprovar rallant amb qualsevol pagès de la zona. Però Joan Ramis ja escriví "Deyá" per referir-s'hi, uns anys abans² que ho fes el nostre ecònom, i igual farà el seu germà³. Quedà consagrada, així, més o manco, aquesta grafia confusionària que desplaça la tonicitat de síl·laba i altera –donada l'adscripció del menorquí al grup dels parlars catalans que disposen de vocal neutra–, la qualitat dels sons vocàlics del mot.

De Joan Ramis, home aqueferat, podem pensar que tocava d'oïdes, però és evident que la forma "Deià", espúria al nostre entendre, fa via gràcies als lletraferits, els quals, probablement, es limiten a "treure" el topònim de la documentació de què disposen; i no sempre ho fan amb encert. Així, Antoni Ramis, en l'obra adés citada, dóna com a justificant de "Deyá" el foli 84 de la Capbreuació de 1600; consultat el document original, hi trobam:

"Ego Denedictus uguet civis Ville Mahonis [...] Confiteor et in veritate recogno Juramento mete. habere et possidere hereditas magh. franci. Uguet patris mei qº [...] quanda. possessione. Vulgo dicta Daya

¹Arxiu diocesà de Menorca, caixa Bib-9.

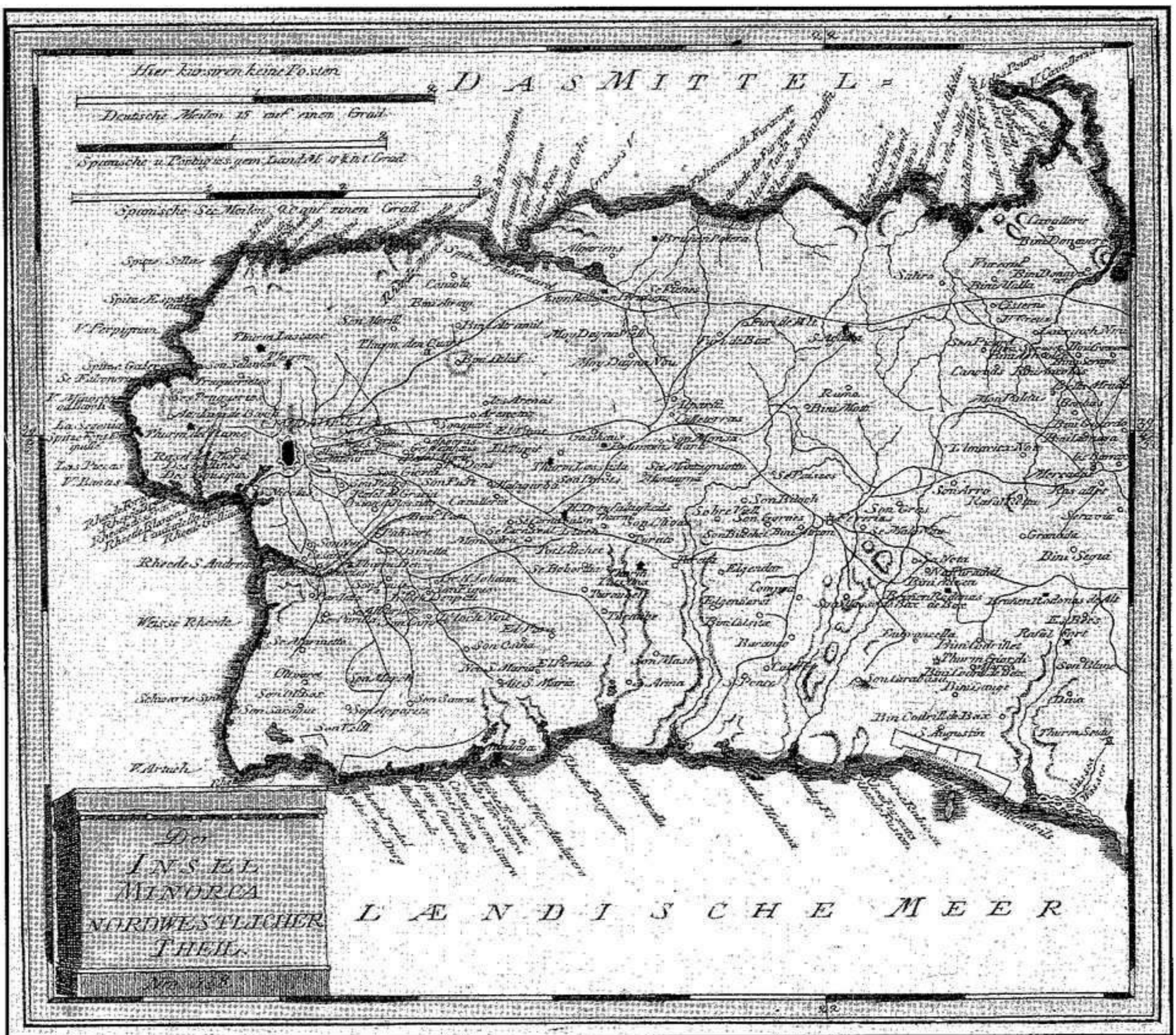
²Joan Ramis, *Alquerías de Menorca*, 1815

³Antoni Ramis, *Noticias relativas a la Isla de Menorca*, quadern IV, pàg. 36.

cum omnibus integtatis et scit. in termino Ville de lelayor [...] sub die XXIII mensis martii anno a natte. dni. MDLXXX"

Res en la grafia l'obligava a convertir-la en "Deyà"... Eren altres temps i altres maneres de fer.

El que realment sorprèn, tanmateix, és que Francesc Camps i Mercadal, mig-jorner i pare de la filologia menorquina moderna, escrivís "Deyà" en la seva comunicació al I Congrés Internacional de la Llengua Catalana, el 1906. Per acabar-ho d'adobar, Francesc de B. Moll, l'altre gran filòleg de la modernitat menorquina, inclou al seu diccionari (el *Diccionari català-valencià-balear*),

Sector occidental de l'illa de Menorca.

dins la mateixa entrada –"Deià"–, la vila mallorquina i l'alqueria del terme d'Alaior; i, si bé en donar la transcripció fonètica del mot hi reflecteix l'elisió de la *yod* intervocàlica en els parlars menorquins –[dəá], per [dəyá] dels mallorquins–, la tonicitat de les vocals és la mateixa i, per tant, no s'ajusta en el cas menorquí a la pronúncia real del topònim.

I continuam amb les sorpreses. Mascaró Passarius no en diu res, de "Deià", al volum I de l'*Onomasticon Cataloniae*, sobre toponímia antiga de les Illes Balears, publicat el 1989; sí que hi parla, però, del topònim "Addaia", des Mercadal. Efectivament: després d'afirmar que és el "nom d'un port, d'unes illes i una antiga alqueria, que Antoni Ramis documenta l'any 1396", i de donar notícies d'unes homònimes mallorquines, assegura que tal nom procedeix de l'àrab *ad-dai'a* 'el camp, el llogaret, l'aldea', i acaba dient que el mateix nom, bé que sens l'article àrab assimilat *ad-*, es repeteix sovint en la toponímia valenciana: *la Daia*, a Alfauir, a Carlet, etc.

Un cop completat l'*Onomasticon*, hem pogut llegir al volum IV (publicat el 1995), on hi hem anat a cercar l'entrada "Deià", com Joan Coromines diu que "com que l'[etimologia] aràbiga és evident i ja coneguda⁴, no en vàrem parlar en el volum I". I amb açò entenem el silenci de Mascaró Passarius; i continua: "[deriva] De *diya*^ε 'llogarets', plural de *dai'a*, que ha donat aldea". Acaba Coromines l'entrada fent el mateix que havia fet Francesc de B. Moll: dir que existeix un "Deià" menorquí "on hi ha –diu textualment– una *Canessia de Deià*, amb vestigis de basílica cristiana i altres habitatges, que expliquen el nom de 'aldees' que li donaren els moros".

Així, doncs, aquestes darreres consultes clarifiquen la qüestió:

- a) A la costa nord menorquina, el terme des Mercadal, hi ha un topònim "**addaia**", que prové de l'àrab *ad-dai'a*, amb el significat de 'el camp, el llogaret, l'aldea'.
- b) A la zona meridional de l'illa –la dels barrancs–, al límit dels termes d'Alaior i des Migjorn Gran, hi ha un topònim "**deià**", que deriva de l'àrab *diya*^ε, plural de *dai'a*, i significa 'llogarets'.

Tot quadraria, tot seria molt correcte si no fos que la gent de la terra efecti-

⁴ Certament: n'havia parlat al seu *Diccionari Etimològic i complementari de la llengua catalana*, Ed. Curial (Barcelona 1980), on contradia la pretensió de F. de B. Moll de fer-lo derivar d'un nom de persona llatí, i l'entroncava amb l'etimon àrab d'"aldea".

vament diu "addaia" [əddáə], però de cap manera no diu "deià" [daá], sinó "daia" [dǽá]: igual com l'altra, la del nord, però sense l'article àrab assimilat; exactament igual, salvant la fonètica, és clar, que les múltiples "daies" de la toponímia valenciana que cita Mascaró, però en masculí, perquè allà el topònim sol designar partides, terres, zones del terme i aquí té el sentit de llogaret, de lloc. A més, en referir-se a tots dos llocs, hom diu inequívocament "es daies" [əzdáəs], i aquest plural no pot derivar-se mai d'un singular "deià", que pluralitzaria "deians" [dǽáns]. Així de senzill.

Creiem, consegüentment, que és arribada l'hora de bandejar aquesta grafia distorsionadora de "Deià", perquè resulta evident que ara disposam d'una alternativa, "DAIA", la qual, a més de respondre a la pronúncia genuïna, és coherent en la flexió del plural i ve avalada per una explicació etimològica creïble. Al cap i a la fi, pel nombre d'edificacions que hi pogués haver, és més lògic que els musulmans anomenessin la zona "llogaret", en singular, tot i el que addueix Coromines a favor de "llogarets"; i pel que fa a l'existència de dos topònims, l'un amb article i l'altre sense, provinents de la mateixa etimologia, no té res d'objectable, ans al contrari: és clarificador.

Queda una darrera qüestió a resoldre abans de propugnar obertament la forma "Daia": l'aval dels documents. Fins ara solament ens hem referit a documents posteriors als germans Ramis, que, com hen dit, senten càtedra: després d'escriure ells "Deyá", a ningú se li acudirà pensar –o ningú no gosarà mantenir– que la forma aguda, amb la segona vocal clara, sigui errònia. Doncs bé: tampoc no hi ha problema en aquest sentit, perquè, per les notícies que tenim, la documentació aporta gairebé sempre⁵ la grafia "daya", la qual, si tenim en compte que fins al segle XVIII no es generalitza l'ús de l'accent gràfic, permet les dues lectures [daa/dǽá], però sense obligar-ne cap. Així, Ramon Rosselló Vaquer⁶ cita un document del 14 d'agost de 1375 referent a l'alqueria "Daya" de la parròquia d'"Hialor"; Pere Pons⁷ recull la forma "Daya" en diverses compravendes

⁵ De fet, són escassos els documents anteriors al segle XVIII en què s'empri una grafia que "prioritzi" considerar el mot com a agut. Així, per exemple, a l'Arxiu Històric de Maó, en el llibre de fadigues F-122 (1624-1628) f.107 i 108, ens trobam un apunt corresponent a l'11 d'octubre de 1624, que la podria induir; diu: "Nos Gabriel Mercadal et Joana conjuges [...] damus ad acapitum stabilimus concedimus et tradimus [...] Et affrontantur dicte possessione nuncupata la torre den Jordi March et cum litore mari et cum possessione debini gaus et cum possessione de llucasaldent Bartholomei Camps et cum possessione nuncupata **deya** et cum [...]"

⁶ *Aportació a la història medieval de Menorca. S XIV*, Consell Insular de Menorca, 1985, pàg. 158.

registrades en els llibres de fadigues els anys 1509 i 1608, entre d'altres; Andreu Murillo, en fi, que ha treballat la Capbreuació General de 1600, per exemple, interrogat personalment sobre la qüestió, ens ha confirmat que rarament ha trobat grafies "Deya" en l'època, que són les que permetrien pensar que el primer so vocàlic fos ambigu –neutre– i, doncs, que la tonicitat recaigués necessàriament en el segon ⁸.

Per no allargar-nos més, i mentre nous estudis sobre la documentació medieval i moderna no aportin més clarícia, hi ha un text inèdit, en procés d'edició, que, bé que modern aporta una grafia que, inequívocament, corrobora la nostra tesi: demostra que la vocal que sona ambigua -neutra- és la segona. Es tracta del manuscrit que escrigué M. Dolors Camps Riudavets, la filla del Doctor Camps, sobre la vida de son pare⁹. Allí tot parlant de les visites que el metge havia de fer als llocs, a hores intempestives⁷ moltes vegades, per visitar-hi els malalts, diu:

“**Dae-nou** es un lloc des terme des Migjorn situat en una altura. Per arribari han de atravessar un barranc amurallat amb alts roquisars i un torrent que passa al bell mitg. La baxada i pujada del barranc fan mes llarc el cam, i per aquet motiu es un dels llocs més envora del terma”.

I, amb un asterisc, remet a una nota on diu:

"Del terme parroquial per el municipal perteneix a Alahó, pero sempre hi vivien mijornés".

Som on havíem començat: esperam, tanmateix, haver demostrat que, per fidelitat a la fonètica i per la lògica de l'etimologia, la grafia oficial i correcta d'aquests topònims ha d'esser "DAIA" (Daia Nou, Daia Vell i, conjuntament, e(l)s Daies), bandejant totalment la grafia "Deià" per confusionària.

⁷ *Apunts històrics sobre la formació del poble d'Es Migjorn Gran*, 1989, pàgs. 92,99, 102 i 181.

⁸ "Evidentment, s'hauria d'estudiar també la cartografia. En aquest sentit és molt il·lustratiu –i avala la nostra proposta– el fet que al mapa de Rochete (Londres 1780) i al de J.J. von Reilly (Viena, 1789/91), per exemple, tots dos contemporanis de Joan Ramis, la grafia del topònim sigui "Daya" i "Daia", respectivament".

⁹ Es tracta de *Vida popular del metge Francesc d'Albranca*. Agraïm a Ninona Martí, néta del gran metge i filòleg, que ens n'hagi permès la consulta.

QUESO MAHÓN: MICROORGANISMOS INDESEABLES

LUCIA TASCÓN MATOS
MIGUEL FRAU CALDENTEY (*)

El queso es un producto fermentado cuyas características son consecuencia de un proceso bioquímico complejo. En el proceso de elaboración y maduración la actuación de la flora microbiana es en gran medida responsable de las características del producto final.

La leche utilizada en la elaboración del queso constituye la principal aportación de microorganismos. La calidad microbiológica de la leche está directamente relacionada con la higiene del proceso de ordeño y con sus condiciones de almacenamiento.

El desarrollo, inhibición y/o lisis de los microorganismos depende de las características físico-químicas de la leche o el queso y están influenciados por la actividad de agua, concentración de sal y presencia de sustancias estimulantes o inhibidoras del crecimiento.

La flora microbiana presente en la leche y en el queso puede ser clasificada en dos grandes grupos, en relación a sus acciones sobre el producto:

a) Microorganismos con interés tecnológico o beneficiosos. Se trata de microorganismos necesarios para el correcto desarrollo de la fermentación y para obtener el aspecto, aroma, textura y sabor característico de cada queso.

(*) Veterinarios.

b) Microorganismos indeseables. Son aquellos microorganismos que pueden producir infecciones y/o intoxicaciones alimenticias al consumidor y/o deteriorar el queso, al provocar hinchamientos, grietas, aromas y/o sabores anormales.

El presente artículo se ocupa de estudiar, comparar y discutir los trabajos publicados en los últimos quince años sobre los microorganismos cuya presencia en el queso Mahón es indeseable.

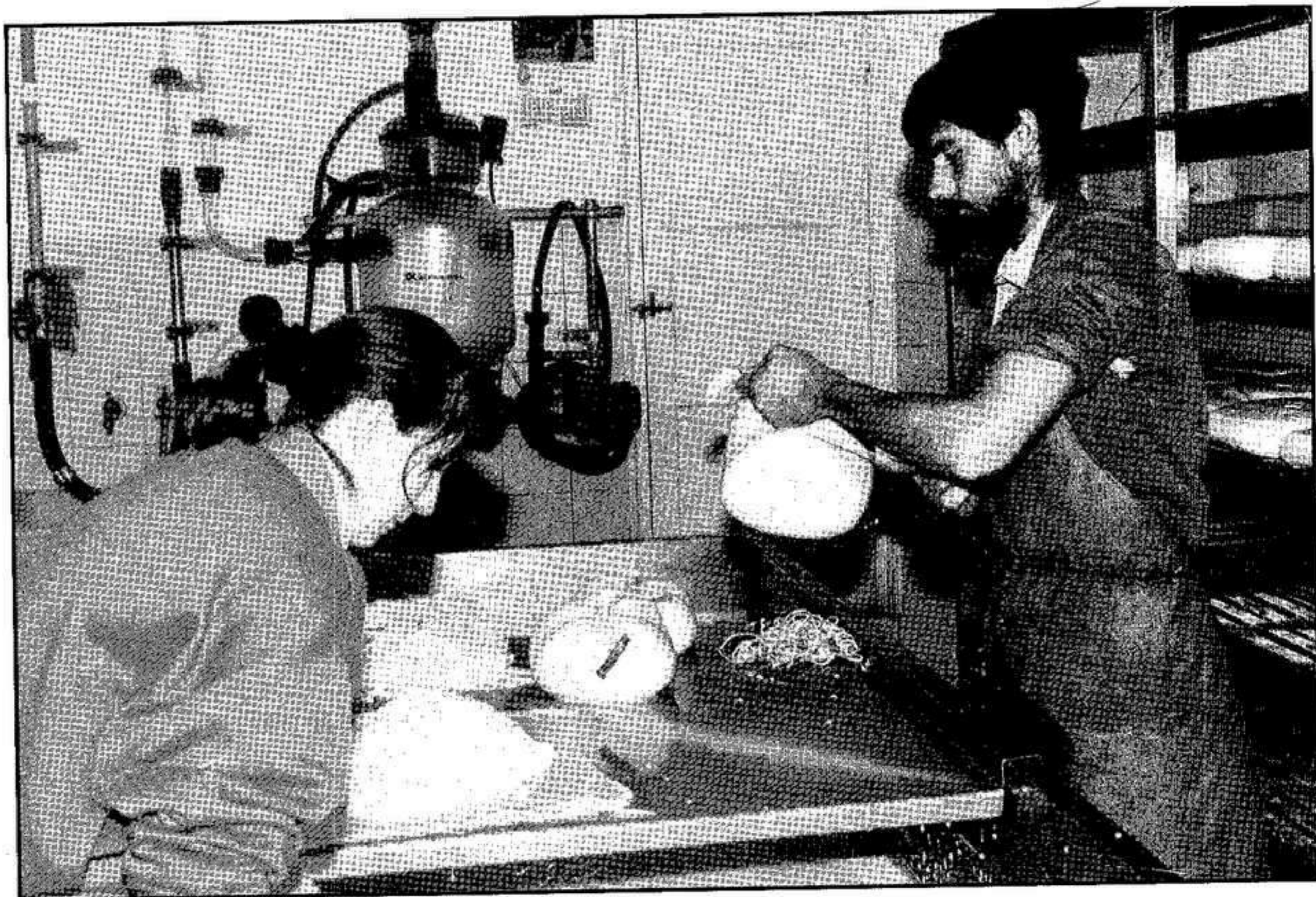
Numerosos trabajos y estadísticas citan la transmisión de enfermedades infecciosas a través de la leche, sin embargo ello no es así en lo que concierne a los quesos. Según Veillet-Poncet (1990) las investigaciones realizadas en relación a la transmisión de enfermedades vehiculadas por el queso están muchas veces basadas en trabajos experimentales, inoculación artificial de bacterias patógenas a lo largo de un proceso de fabricación, más que sobre encuestas epidemiológicas. Únicamente algunas comunicaciones testimonian la existencia de toxiinfecciones colectivas, como las intoxicaciones estafilocócicas vehiculadas por queso Cheddar y Monterey, y las toxiinfecciones por *E. coli* vehiculadas por queso Brie, Camembert y Coulommiers (Armengol, 1987).

Sin embargo es preciso no subestimar el peligro imprevisible que constituye la presencia de microorganismos patógenos o toxigénicos en el queso, en función especialmente de las condiciones de elaboración, maduración o comercialización.

En España el queso no ha estado implicado en más del 1,8 % de los brotes de enfermedades de origen alimenticio, ocurridos entre los años 1990 a 1992 (Hernández y Mangas, 1993).

Las bacterias patógenas presentes en el queso proceden esencialmente de las vacas, del personal manipulador y del agua empleada para la limpieza y enjuagado del equipo de ordeño o de fabricación.

Las medidas de sanidad animal implantadas en la isla de Menorca han determinado el control de la tuberculosis y brucelosis. Sin embargo las mamitis son una causa importante de contaminación de la leche. Si bien los *Streptococcus agalactiae* y *Streptococcus dysgalactiae* no son patógenos para el hombre, las mamitis causadas por *Staphylococcus*, cada día más numerosas y no siempre detectables clínicamente, son una posible causa de la contaminación de la leche por este microorganismo. En relación a las mamitis causadas por *E. coli*

Fase de elaboración del queso artesanal de Menorca.

son muy poco frecuentes y las causadas por *Salmonella*, todavía menos frecuentes.

Si bien es cierto que la leche, desde su origen, contiene elementos nutritivos favorables para el desarrollo de los microorganismos, a lo largo de la elaboración y maduración del queso, estas sustancias sufren transformaciones que hacen al sustrato más o menos favorable, no únicamente para el desarrollo de los microorganismos sino también para su supervivencia. Se ha demostrado que a lo largo de la maduración del queso, en donde se da una intensa actividad microbiana y enzimática, hay producción de metabolitos o de sustancias de acción bactericida.

Así en quesos artificialmente contaminados con *Mycobacterium tuberculosis* o con *Salmonella* se observa su eliminación al cabo de 3 ó 6 meses de maduración (Veillet-Poncet, 1990).

Actualmente la fuente de contaminación excepcionalmente es la leche y más frecuentemente es el elaborador, quien vehicula los microorganismos

patógenos propios (sea a nivel de rinofaringe, de tracto gastrointestinal o de piel) o del medio, por una falta de buenas prácticas higiénicas. Sin olvidar la posible contaminación del agua utilizada en las prácticas de elaboración y limpieza por purines o aguas residuales.

En relación a los posibles defectos y alteraciones de origen microbiológico del queso Mahón, sin lugar a dudas las hinchazones son las más destacables. Estas alteraciones se caracterizan por la aparición en la pasta del queso de cavidades que no son propias del tipo de queso en cuanto a su presencia, número, tamaño o forma. Provocan una convexidad más o menos pronunciada de las superficies planas del queso y al golpear el queso puede emitir un sonido hueco.

Las hinchazones tienen como causa la producción de gases (hidrógeno y anhídrido carbónico) y ácidos volátiles (láctico, acético, butírico y propiónico), debido a la acción de microorganismos que fermentan la lactosa y el lactato de cal. La formación de gas puede acontecer al poco tiempo de iniciarse la maduración, hinchazón precoz, o durante el proceso de maduración, hinchazón tardía.

La hinchazón precoz puede comenzar durante el trabajo en cuba, el prensado, el salado o en los primeros días después de la elaboración. Las causas de este tipo de hinchazón son las fermentaciones por determinadas levaduras y bacterias.

La hinchazón tardía suele aparecer entre los 10 y 60 días de maduración, dependiendo de la humedad y el pH del queso, de la temperatura de maduración y del grado de contaminación. Los efectos de esta alteración son más importantes que los que se presentan en la hinchazón precoz. La pasta puede presentar desde numerosos ojos de gran tamaño a grietas angulares o cavidades de enorme tamaño. El abombamiento de las paredes del queso es notable y puede ir acompañado de agrietamiento o rotura de la corteza. Las alteraciones están causadas por la formación de gases, producidos por la acción bioquímica de bacterias esporógenas anaerobias sobre el lactato de cal, principalmente por el *Clostridium butyricum* y el *Clostridium tyrobutyricum*.

A continuación se procede al estudio de los resultados de los trabajos publicados sobre los microorganismos indeseables de acuerdo con los criterios de clasificación utilizados por los autores.

Fase de secado del queso artesanal de Menorca.

ENTEROBACTERIAS

Las enterobacterias son bacilos Gram negativos, no esporulados, aerobios o anaerobios facultativos, catalasa positivos, oxidasa positivos, no reducen los nitratos y fermentan la glucosa con producción de ácido.

El recuento total de enterobacterias es utilizado como un índice de la calidad higiénica de los alimentos.

Según Mestres (1986) atribuir a las enterobacterias la exclusiva función de índices de contaminación fecal es inadecuado y consecuencia de una escuela microbiológica fundamentalmente clínica e higienista. Este autor atribuye una función tecnológica importante a estos microorganismos en el proceso de fermentación del queso Mahón. Si bien puntualiza que en el momento de la comercialización las enterobacterias no deben estar presentes.

Mestres (1986) y Armengol (1987) detectan enterobacterias en quesos artesanos recién elaborados.

En los tres primeros días de maduración Mestres (1986) obtiene recuentos de, aproximadamente, 4×10^7 ufc/g en queso Mahón artesano, pero observa que con el tiempo de maduración el contenido en enterobacterias disminuye espectacularmente. Así a los 17 días de maduración el contenido de enterobacterias supera escasamente 10^6 ufc/g, reduciéndose a los 50 días a 10^3 ufc/g y a los 110 días no supera las 10^2 ufc/g. Por otra parte Mestres (1986) no aprecia diferencias en el contenido de enterobacterias entre la corteza y la pasta del queso.

Para Armengol (1987) las manipulaciones realizadas durante la elaboración y las saleras son las principales fuentes de contaminación. Así el máximo contenido de enterobacterias ($1,6 \times 10^8$ ufc/g) se obtiene a la salida de salera. Armengol (1987) obtiene una evolución del contenido en enterobacterias con el tiempo de maduración similar a la descrita por Mestres (1986).

COLIFORMES

Las bacterias coliformes son un grupo de microorganismos taxonómicamente mal definidos, en que la única característica común es la producción de gas a partir de la lactosa. El término "coliformes" sigue utilizándose debido a que es una determinación analítica sencilla que indica la posible presencia de *E. coli*. Actualmente el término "coliformes" tiende a eliminarse de la normativa alimentaria y sustituirse por el de "enterobacterias".

La presencia de bacterias coliformes cuyo hábitat natural es el tracto intestinal del hombre y animales (existen coliformes que no son de origen fecal), es indicador de contaminación fecal y de mala calidad higiénica. Su interés tecnológico difícilmente podrá con los intereses de los higienistas, a pesar de que estos microorganismos son capaces de producir gas a partir de la lactosa y por tanto dar lugar a ojos. Así cabe la posibilidad de que en algunos tipos de quesos la aparición de cierto tipo y cantidad de ojos sea un atributo de calidad, y por tanto los coliformes, por supuesto excluyendo *E. coli*, sean microorganismos tecnológicamente deseables.

Ramos *et al.* (1982), Armengol (1987) y AINIA (1992) detectan la presencia de coliformes en queso Mahón artesano.

Según Armengol (1987) el máximo recuento de coliformes se obtiene a la salida de salera (10^7 ufc/g). Ramos *et al.* (1982) y AINIA (1992) coinciden en que los valores más elevados de coliformes se encuentran en los primeros días de maduración. Así en quesos artesanos frescos Ramos *et al.* (1982) y AINIA (1992) obtuvieron un contenido en coliformes de $7,9 \times 10^7$ ufc/g y $4,5 \times 10^6$ ufc/g, respectivamente.

En el transcurso de la maduración los coliformes disminuyen rápidamente. Al mes de maduración se reducen a $1,6 \times 10^4$ ufc/g según Armengol (1987) y entre $1,5 \times 10^3$ y $1,5 \times 10^4$ ufc/g según AINIA (1992). Y a los dos meses de maduración el recuento de coliformes es inferior a 10^3 ufc/g según Ramos *et al.* (1982); inferior a 10 ufc/g según Armengol (1987) y entre 50 y 5×10^4 ufc/g, según AINIA (1992). En quesos con mayor tiempo de maduración generalmente no se detectan coliformes (AINIA, 1992).

Según Armengol (1987) el descenso de coliformes, a partir de los ocho días de maduración, está influenciado por el desarrollo de la flora ácido láctica; por la disminución de la a_w que, sin ser inhibitoria, empieza a limitar su desarrollo; así como por el aumento de la concentración de cloruros y la disminución de la lactosa y del pH.

Dado que las bacterias coliformes fermentan la lactosa con producción de gas (CO_2), Armengol (1987) y AINIA (1992) relacionan los ojos del queso Mahón artesano con la presencia de coliformes. Si bien Armengol (1987) no descarta que *Lactobacillus brevis* y *Streptococcus diacetylactis*, especies heterofermentativas, sean responsables de la formación de los ojos.

Armengol (1987) comprueba que los quesos hinchados presentan un contenido de coliformes totales de aproximadamente 10^{10} ufc/g, de los cuales $2,1 \times 10^8$ ufc/g son coliformes fecales.

Al objeto de prevenir el hinchazón precoz Armengol (1987) experimenta la aplicación del sistema Lactoperoxidasa-peróxido de hidrógeno-iocianato. Este autor comprueba que este sistema es eficaz, pero no considera viable su utilización para el queso Mahón artesano debido a las condiciones de las que serías artesanas.

ESCHERICHIA COLI

Escherichia coli pertenece a la familia de las *Enterobacteriaceae*, formando en ella un gran grupo separado por sus propiedades bioquímicas y formado por numerosos serotipos. Las bacterias del grupo *Escherichia coli* son bacilos Gram negativos, no esporulados, en su mayoría móviles. Generalmente forman indol, dan resultado negativo a la prueba de Voges-Prokauer y positivo al rojo de metilo. No desdoblan la urea ni el malonato sódico, ni licúan la gelatina; fermentan la lactosa y la manita, pero no la adonita ni el inositol, fermentan la glucosa con producción de gas y no producen SH₂.

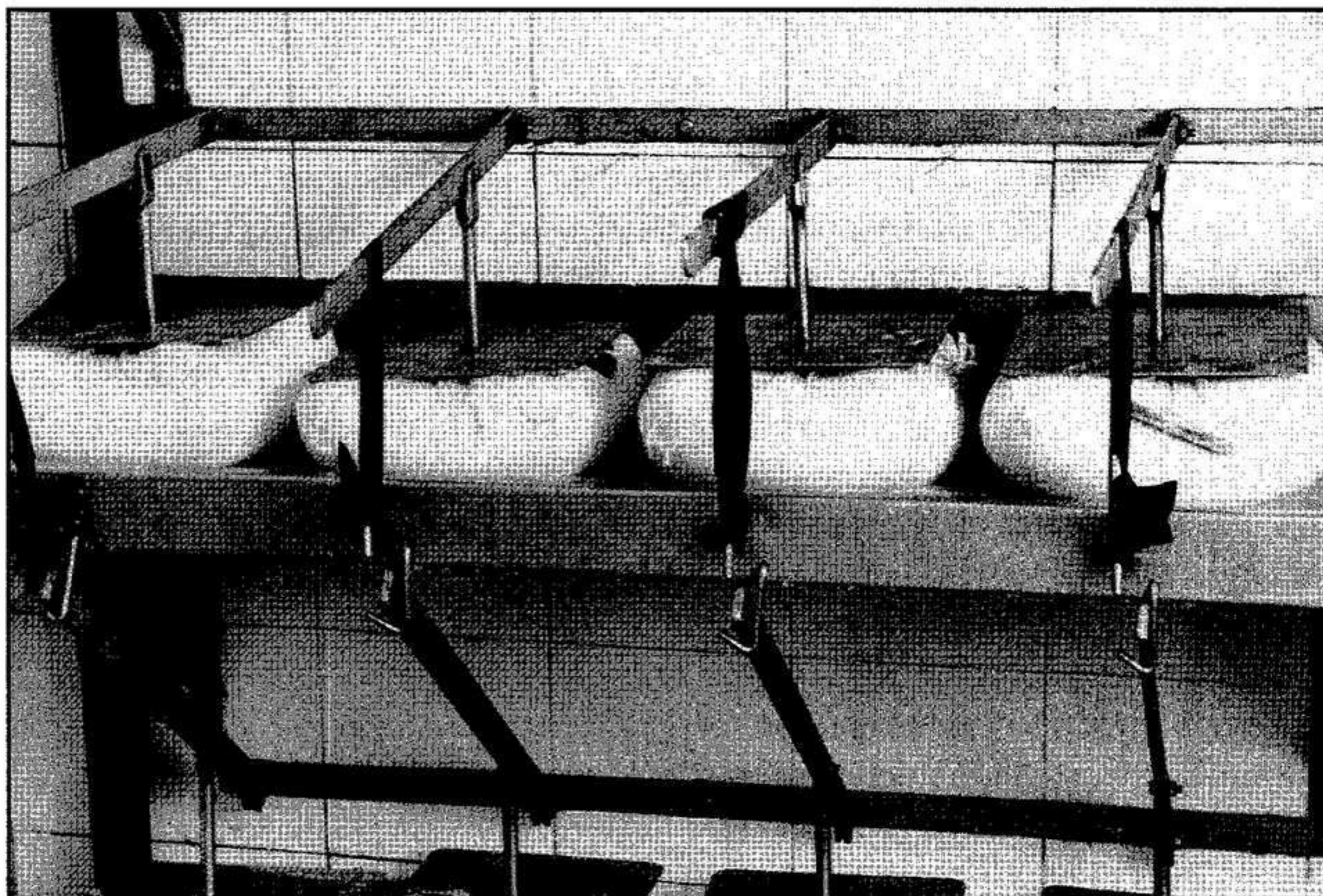
Escherichia coli es una especie del género *Escherichia* utilizada por los higienistas como microorganismo marcador de contaminación fecal, su determinación indica la posible presencia de *Salmonella*.

Escherichia coli puede desdoblar la lactosa y el lactato de cal, liberando gases. Según sea desdoblada la lactosa sola o el lactato de cal junto con la lactosa, y las fermentaciones de éstas duren más o menos tiempo, la cantidad de gases producida variará. Si la fermentación afecta a la lactosa y continúa hasta el agotamiento de la misma la pasta presenta una gran proliferación de pequeñas aberturas (alteración denominada "mil ojos"), que además de afectar la calidad de la presentación, también afecta al sabor y olor del queso.

Si la fermentación alcanza conjuntamente a la lactosa y al lactato de cal las aberturas se agrandan y da lugar a la alteración llamada "hinchazón", caracterizada por el abombamiento de las paredes planas del queso, que llegan incluso a rajarse. Da lugar a sonido eco a la percusión, pasta coriácea, sabor picante, amargo y desagradable, y olor a establo (Moreno, 1987).

Armengol (1987) y AINIA (1992) detectan la presencia de *E. coli* en quesos artesanos recién elaborados.

Armengol (1987) detecta, a la salida de la prensa, *E. coli* en dos lotes de queso artesano, en uno de ellos se detecta *E. coli* durante el primer mes de maduración. Este autor relaciona la hinchazón precoz del queso Mahón con la presencia de *E. coli* tipo I, al comprobar la presencia de *E. coli* en el 80% de los quesos con hinchazón.

Fase de prensado.

SALMONELA

El género *salmonella* pertenece a la familia *Enterobacteriaceae*; son gérmenes de forma cocobacilar, Gram negativos, normalmente móviles, oxidasa negativos, reducen los nitratos a nitritos y fermentan los hidratos de carbono.

El queso, en general, estuvo implicado en 2 de los 318 brotes de salmonelosis de origen alimentario ocurridos en el año 1987 en España, identificándose *Salmonella enteritidis* como agente causal (Piedrola *et al.*, 1987)

Por ello es necesario no descuidar el control higiénico en la elaboración, maduración y comercialización del queso, a pesar de no haberse publicado, hasta la fecha, la presencia de salmonelas en el queso Mahón. La ausencia ha sido constatada por el AINIA (1992) y por los controles de calidad realizados por el Consejo Regulador (1992).

ESTAFILOCOCOS AUREUS

Los estafilococos coagulasa positivo significativos para la medicina humana y veterinaria están representados en la especie *Staphylococcus aureus*. Son cocos Gram positivos, acapsulados, coagulasa y fosfatasa positivos, fermentan la dextrosa y la manita aeróbica y anaeróticamente, son lactosa y maltosa positivos y arabinosa negativos.

De 42 brotes de infecciones e intoxicaciones de origen alimentario relacionados con el consumo de queso, ocurridos en España entre los años 1990-1992, el *Staphylococcus aureus* estuvo implicado en 23 brotes, en el 68% de los casos en que se identificó el agente causal implicado (Hernández y Mangas, 1993).

La presencia de *Staphylococcus aureus* en productos lácteos puede ser de procedencia endógena, como consecuencia de infecciones de origen animal, o deberse a procedencia exógena a partir, fundamentalmente, de los manipuladores. La investigación de los brotes de intoxicación estafilocócica diagnosticados en los últimos años señala que la procedencia humana de estos procesos es bastante más frecuente que la animal.

Armengol (1987) detecta, de forma aislada, la presencia de *Staphylococcus aureus* en queso Mahón artesano recién elaborado, si bien su contenido disminuye rápidamente en el transcurso de la maduración: 10^6 ufc/g a la salida de la prensa, 10^2 ufc/g a los diez días de maduración y menos de 10^2 ufc/g a los dos meses.

AINIA (1992) en ninguna placa de agar Baird-Parker observan colonias típicas de *Staphylococcus aureus* (negras con halo), por cuya identificación final se pudiese confirmar que pertenecen a esa especie microbiana, pero sí aprecian crecimiento de especies muy relacionadas, por ejemplo *Staphylococcus intermedius*.

CLOSTRIDIOS

El género *Clostridium* pertenece a la familia *Bacillaceae* y comprende una serie de gérmenes que por necesitar para su multiplicación un bajo potencial redox reciben el nombre de anaerobios.

Los clostridios son bacilos Gram positivos, anaerobios, catalasa negativos, forman endosporas ovales o esféricas, con o sin actividad proteolítica y/o lipolítica. La propiedad más sobresaliente de todos los clostridios patógenos es la formación de exotoxinas.

En la bibliografía revisada no se han encontrado referencias de la vehiculación por parte del queso de clostridios con interés sanitario: *Clostridium perfringens* y *Clostridium botulinum*.

Clostridium butyricum y *Clostridium tirobutyricum* pueden fermentar el lactato calcico liberando CO₂. La fermentación butírica es la responsable de la denominada "hinchazón tardía" (Moreno, 1987).

Mestres (1986) y Armengol (1987) en sus estudios de la evolución de la flora microbiana en la maduración del queso Mahón observan que el contenido en clostridios sulfito reductores es inferior a 10 ufc/g.

Los resultados de AINIA (1992) y los controles del Consejo Regulador dan muestras de la higiene del queso Mahón, a pesar de ello es necesario mantener las medidas de control y en especial intensificarlas en relación a los manipuladores.

BIBLIOGRAFÍA

- AINIA (ASOCIACION DE INVESTIGACION DE LA INDUSTRIA AGROALIMENTARIA). (1992). *Estudio de la evolución de la flora microbiana durante el proceso de maduración del queso Mahón*.
- ARMENGOL, J. (1987). *Calidad microbiológica del queso Mahón artesanal*. Tesina de Licenciatura. Universidad de Zaragoza.
- CONSEJO REGULADOR DE LA DENOMINACIÓN DE ORIGEN MAHÓN, (1992). *Control de calidad del queso Mahón*. Año 1992.
- HERNÁNDEZ, G. y MANGAS, I. (1993). "Vigilancia de brotes de infecciones e intoxicaciones de origen alimentario en España". *Boletín Epidemiológico y Microbiológico*, vol. 1, 4, 62-67.
- MESTRES, J. (1986). *Estudio del proceso de elaboración y curación del queso Mahón elaborado en diferentes queserías artesanales*.
- MORENO, R. (1987). *Defectos y alteraciones de los quesos*. Consejería de Agricultura y Pesca. Junta de Andalucía.

- PIEDROLA, D.G., DEL REY, J., DOMÍNGUEZ, M., CORTINA, P., GÁLVEZ, R., SIERRA, A., SÁENZ, M.C., GÓMEZ, L.I., FERNÁNDEZ. CREHUET, J., SALLERAS, L., CUETO, A. y GESTA, J. J. (1991) *Medicina preventiva y salud pública*. 9ª Edición. Massan-Salvat Medicina. Barcelona. Massan-Salvat Medicina. Barcelona.
- RAMOS, M., BARNETO, R., SUÁREZ, J.A. y IÑIGO, B. (1982). "Contribution to study of Mahón cheese". I. *Microbiological and biochemical aspects*. Chem. Microbiol. techn. Lebens, 7, 167-172.
- VEILLET-PONCET, L. (1990) *La higiene de las fabricaciones*. El queso, 433-442. Ed. Eck, A. Omega, Barcelona.
- Micrografía.** Imagen del queso Mahón x 8000, obtenida mediante microscopía electrónica de transmisión (TEM). Se observan bacterias (b), globulos de grasa (g) y red proteica (p).

EL ESPECTÁCULO CINEMATOGRAFICO EN MENORCA (1897-1950)

IGNACIO MARTÍN JIMÉNEZ

1.- INTRODUCCIÓN

Este artículo es un resumen del trabajo de investigación que, con el mismo título, y gracias a una beca del IME (organismo al que agradecemos su permanente colaboración), hemos realizado, y que esperamos poder en breve poner a disposición de los interesados en forma de una publicación completa. Queremos anticipar ahora, pues, y siquiera escuetamente, parte de las conclusiones y resultados de nuestra investigación.

2.- ANTECEDENTE DE LA LLEGADA DEL CINEMATÓGRAFO A CIUTADELLA

Frente a ese entusiasmo con que los periódicos maoneses recogen la llegada de ese "prodigio de la ciencia" (palabras textuales), en Ciutadella apenas sí unas ambiguas líneas, hasta cierto punto desangeladas, recogen testimonialmente noticia de las primeras proyecciones. Durante años y años, casi hasta que el cine es un fenómeno consolidado (¿diríamos en contra de su voluntad?), periódicos como *El Grano de Arena* y el resto de la prensa filointegris-

ta, no publican ni un simple suelto relacionado con el cine ciutadellense. Debemos admitir la provisionalidad de nuestras conclusiones, sobre todo en lo que atañe a la primera época del cinematógrafo.

Pero, además de una problema metodológico, el escaso bagaje de noticias y fuentes documentales es un buen síntoma, en todo acorde con lo que posteriormente comprobamos: el cine llega a Ciutadella y luego a las otras poblaciones de forma espontánea, sin excesivos anuncios previos, y apenas deja huella. Tenemos que tener en cuenta que estamos hablando de 1900 a 1910 (fecha en la que, según nuestras investigaciones, el cine alcanza al último de los municipios menorquines): mientras la estructura cinematográfica ha superado en Maó y en la mayoría de las ciudades europeas la fase ambulante y errática inicial, en dichas localidades aún constituye un fenómeno que opera en precario, con indudables rasgos arcaizantes.

El interés hacia nuevas formas de representación visual se plasmará en Ciutadella en el último año del siglo XIX, en el que se obtienen y posteriormente proyectan un "conjunto de vistas estereoscópicas "de las pasadas fiestas de San Juan"¹. Sin duda se trata de un antecedente de esa obra cumbre dentro de la filmografía menorquina que será el reportaje de 1930 sobre el mismo tema.

Advertimos, pues, de la necesidad de contemplar la llegada del cinematógrafo en medio de unas coordenadas culturales muy precisas, que en absoluto son las ordinarias en el resto de la España de entre siglos: en Ciutadella, como en la globalidad de los pueblos del interior menorquín, no existe un sustrato previo de cultura popular, de desarrollo del mundo ferial o de los espectáculos de variedades, cunas en las que ordinariamente se asienta en el ámbito cultural mediterráneo el cinematógrafo. Es decir, la llegada del cine es una cuestión que va más allá del azar, del itinerario que, casi a ciegas, los pioneros de la proyección trazaban: su recepción, sobre todo esa crítica fase en la que el cinematógrafo se va asentando como un hecho cotidiano, tiene bastante que ver con la mentalidad vigente en cada ámbito. En el caso de Ciutadella, por ejemplo, existió un precedente del cinematógrafo que sí venía de la mano de la cultura ferial, y que prácticamente pasará desapercibida, sin consecuencias posteriores.

¹ *El Vigía Católico*, 21 de julio de 1900, p.2.

En el caso que nos ocupa, se trata de una compañía organizada y heterogénea, en contra de lo que solía ser habitual durante todo el siglo XIX y principios del XX (espectáculos, con poco éxito, individuales, y no con esa estructura colectiva característica en otros ámbitos), por tanto plenamente encuadrable en el concepto de lo ferial. Pero que sin embargo, y es una primera diferencia crucial con la feria normal, actuará en los casinos de la ciudad y no en otros ámbitos menos formales:

“La reputada compañía de ilusionistas, recreativa, de transformación y gimnástica, que [actúa] bajo la dirección del insigne prestidigitador del Real Coliseo de Lisboa, Don Juan de la Llave, acaba de llegar a esta ciudad, hará su debut mañana en el Casino “Círculo Artístico”²

Y pronto de su mano vendrá un espectáculo ligado a la animación, no tanto de imágenes, pero sí de siluetas. A modo de linternas mágicas o sus múltiples sustitutivos (no conocemos, por la parquedad de información de la prensa, la naturaleza exacta del ingenio), las imágenes animadas, siquiera en fecha relativamente tardía, llegan por fin a Ciutadella. Del carácter novedoso de este tipo de representación sí podemos estar seguros, como se desprende de la crónica de *El Demócrata* respecto a dicho evento:

“Tres noches ha funcionado la compañía de Don Juan C. de la Llave y tres llenos ha conseguido en el Teatro del “Círculo Artístico”. El domingo presentó varias novedades, llamando la atención las sombras animadas, espectáculo hasta entonces aquí desconocido”³.

“Espectáculo hasta aquí desconocido” que, sin embargo, preludia un cierto interés de la población por la técnica de la animación de imágenes. En cualquier caso, en ese mismo carácter a medio camino entre lo científico (ciencia optométrica) y lo espectacular debemos situar la llegada de las primeras proyecciones. Y que nace, es obvio decirlo, en un marco cultural muy preciso: el mundo de la farándula, de esa diversión semicircense y heterogénea que representa esa compañía de “ilusionistas, recreativa, de transformación y gimnástica” (es decir, que cultiva las principales vetas del espectáculo popular).

Sorprende lo tardío de la llegada de este tipo de experimentos ópticos, muchos años antes conocidos en Maó. En 1881, por ejemplo, “se llevaban a

² *El Demócrata*, 2 de septiembre de 1899, p.2.

³ *El Demócrata*, 23 de septiembre de 1899, p.2.

cabo en Mallorca, en el Teatro Principal de Palma, unas representaciones de ilusionismo óptico a cargo del profesor Auboin-Brunet.”⁴

También la primera proyección de cine de la que podemos estar seguros tiene lugar con bastante retraso respecto a Maó (15 de febrero de 1897) o Palma (27 de enero de dicho año): ni siquiera los pioneros del cine en Palma, en su camino hacia Maó, optan por proyectar en Ciutadella, pese a que físicamente sí pasan por la ciudad.

Como tampoco se beneficiará Ciutadella de ese segundo episodio de proyecciones que acontece entre agosto y septiembre de 1899 en Maó (instalado en el modesto casino “El Isleño”): el empresario mallorquín tampoco considera conveniente instalarse en las poblaciones del interior de la isla.

De esta forma, la llegada del cinematógrafo a la segunda ciudad de Menorca se demorará hasta finales de enero de 1900. El suelto que con ocasión de la primicia ofrece *El Vigía Católico* no es muy rico en detalles:

“Novedad- parece que el domingo próximo se empezará a exhibirse [sic] el moderno aparato llamado *Cinematógrafo*, para lo cual llegaron ayer a esta ciudad varios señores que tienen a su cargo la exhibición de dicho instrumento”⁵.

Pero sí queda claro el casi absoluto desconocimiento de lo que constituye el Cinematógrafo (nótese: él es el centro de la exhibición, más que las vistas que proyecta), pero también de las condiciones de exhibición (¿tan improvisadas como da a entender el texto?). Hasta cierto punto, podemos afirmar que existe una escasa simpatía del periódico hacia la práctica cinematográfica, de la que se distancia (por lo que dice “parece” que se exhibirá, y a cargo de “varios señores”). Lo que no deja de ser cierto es que, si no de la mano de una copiosa información impresa, siquiera el rumor de las venideras proyecciones comenzó a extenderse mientras avanzaban los entonces complejos preparativos necesarios. Complejos porque, por entonces, Ciutadella cuenta con el inconveniente de no tener luz eléctrica.

No deja de ser curioso que el primer aparato proyector que visita Ciutadella sea ni más ni menos que el “Cronopolicromofotógrafo” o, como se le denominará en la prensa ciutadellense, “Cronopolicromoafonografe”. Dicho aparato funcionará en Maó a finales de 1899 y principios de 1900; y, cuando la

⁴ *Cent Anys de Cinema a les Illes*. Obra social y cultural “Sa Nostra”, Palma 1995, p. 136.

⁵ *El vigía Católico*, Ciutadella, 27 de enero de 1900, pp. 2-3.

curiosidad ante lo que simplemente son películas coloreadas a mano decaiga, se trasladará al Casino "Círculo Artístico". Pero con una salvedad: en un intento ciertamente audaz, los modestos empresarios de dicho aparato intentarán una suerte de cine "sincronizado" con un gramófono. Imágenes en movimiento, en color, y, por si fuera poco, con el añadido del sonido superpuesto (bien que ineludiblemente todos los primitivos intentos de sonorizar mecánicamente el cine se vienen al traste por desincronización a la menor vibración). Una forma ciertamente sorprendente de recibir el cine, que sin duda generará un fuerte impacto entre una población a la que hasta entonces no ha llegado ni siquiera información sobre imágenes animadas. Por lo menos entre los escasos espectadores que acudan:

"Cronopolicromoafonografe- Según nos acaban de informar, mañana en el teatro del Casino "Círculo Artístico", se exhibirá dicho aparato, creyendo, por la novedad, no faltará concurrencia"⁶.

Mal que bien, las proyecciones se irán desarrollando en la Ciutadella de principios de siglo de forma atípica; es decir, no sujetas a una estructura empresarial que sustente su continuidad, sino al socaire de las circunstancias. Creemos que el siguiente ejemplo es ilustrativo al respecto: la llegada de una compañía de artistas que cuentan entre sus atractivos con una máquina de proyección supone una nueva oportunidad para el público, por cierto aún sumamente reacio, de ver cine:

"Cinematógrafo- En la velada del pasado domingo y con una regular concurrencia se exhibió una colección de vistas en la sociedad del "Círculo Artístico" por una compañía que procedentes de Argel había llegado con el pailebot "San Antonio"⁷.

Pero la sintonía entre lo que ofrece esta compañía de artistas extranjeros (que, por motivos ajenos a su voluntad tienen que hacer escala en dicho puerto, y simplemente prueban fortuna en el Círculo Católico con su cinematógrafo Lumière) y los gustos de buena parte de la población no parece excesiva, a juzgar por el juicio crítico del periodista:

"En el Círculo Católico- En dicho centro hubo el lunes por la noche algunas exhibiciones de vistas, por unos extranjeros [sic] que se hallan

⁶ *El Demócrata*, 27 de enero de 1900, p.2

⁷ *El Demócrata*, 24 de febrero de 1900, 2.

de paso, y llegaron el domingo, procedentes de Argel, con el velero "San Antonio". Aparecieron algunos cuadros de la guerra francoalemana de 1870 y la Pasión de Nuestro Señor Jesucristo, y al final, algunas vistas en movimiento de diferentes clases. A decir verdad, las exhibiciones dejaron bastante que desear; no obstante, la generalidad quedó complacida"⁸.

Es decir, su repertorio consta de un tipo de cine, "culto", que, en el año en que se desarrolla, enlaza más con los intereses propios de las clases más pudientes, y se sitúa por tanto más alejado del talante populista que predomina en buena parte de las primeras exhibiciones. Sin embargo de este factor, y en parte por las definiciones técnicas que sucintamente se señalan, parece claro que el éxito no fue total, que se trató de un episodio un tanto aislado y que apenas dejará huella en el (lo estamos comprobando) difícil maridaje inicial entre público y cine.

Desde el 21 de febrero hasta junio del año siguiente, 1901, no consta que vuelva a proyectarse película alguna en Ciutadella. Un vacío de diecisiete meses que exime de todo comentario: hasta cierto punto el público ha olvidado ya esas primitivas vistas animadas que, desde luego, no son tampoco sustituidas por ninguna otra forma de ocio pública reseñable. Las posibilidades de diversión no son muchas. Sólo al amparo de una festividad como la de San Pedro volverá a intentarse una proyección ocasional, aprovechado cierta sensación de hartazgo que las escasas vistas cinematográficas disponibles generaban en Maó tras unos cuantos meses; pues el cinematógrafo que ha de funcionar en el "Casino Artístico" provienen del "Fomento Agrícola" (o "Círculo medio de electricidad"⁹) (se entiende de red eléctrica, no mediante generador).

El público demanda cada vez más calidad en las proyecciones, pese a los exiguos medios de que disponen los improvisados empresarios. Pronto será necesario un alarde de potencia eléctrica para lograr esa nitidez en las proyecciones que hasta entonces no se había logrado: el matrimonio cine y electricidad era más que previsible a la altura de abril de 1902, en la que podemos constatar el siguiente episodio de proyecciones:

⁸ *El Vigía Católico*, Ciutadella, 21 de febrero de 1900 p.2.

⁹ *El Vigía Católico*, 25 de junio de 1901, p. 2. Como señal del retraso en la implantación de sistemas de iluminación pública en la isla a principios del XX, cabe señalar que el domingo 6 de abril de 1902 se inauguraba en Ciutadella en parte el alumbrado por acetileno.

“Novedad- Dícenos que se trata de dar en breve varias funciones de Cinematógrafo en el “Círculo Artístico”. A este fin, pasarán a la ciudad dos operarios de la “Eléctrica Mahonesa” para instalar un motor en la fábrica de aserrar, cuya fuerza será transmitida, por medio de alambres, a dicho centro recreativo”¹⁰.

El cinematógrafo dista de estar asentado como una diversión cotidiana entre el público de Ciutadella. La infraestructura es prácticamente inexistente, y las tandas de proyecciones, que se espacian al menos un par de meses entre una y la siguiente, son iniciativa ambulante de los empresarios maoneses, en un afán de explotar tardíamente las vistas o proyectores que van quedando desfasados en la capital de la isla. En junio de 1902 puede leerse en la prensa:

“Procedentes de Mahón llegaron el martes de la presente semana a esta Ciudad los señores Megardón y Carreras al objeto de instalar en el Salón Teatro del “Círculo Artístico” el Cinematógrafo, que exhibirá preciosas vistas animadas y de gran atracción, entre otras muchas la *Exposición de París últimamente celebrada*, *Efectos de una explosión de dinamita*, *Jesús sobre las Olas*, *Una Pesca milagrosa*, *Cabalgata de Carnaval*, etc, etc. Dada la novedad del espectáculo auguramos grande éxito a la empresa instaladora del Cinematógrafo.

La inauguración tendrá lugar en la noche de Hoy. En los intermedios del programa un magnífico fonógrafo dejará oír sus potentes y armoniosas voces”¹¹.

El espectáculo cinematográfico es concebido por el momento como cualquiera otra de las atracciones mecánicas que esporádicamente visitan la isla. De hecho, podemos afirmar que su explotación comercial está en manos de electricistas; de modo particular o, como en el caso que nos ocupa, de forma algo más organizada. A principios de 1900, Francisco Andreu Femenías, introductor de la electricidad en la isla, trajo una máquina gaumont de uno de sus viajes a París, completada con una linterna que el herrero Parpal construye para mayor claridad de las vistas. Monjó, Carreras, Gutiérrez y otros empleados de la recién creada “Eléctrica Mahonesa” se harán cargo de las primeras proyecciones, en principio circunscritas a Maó. Pero un par de años

¹⁰ *El Vigía Católico*, miércoles 30 de abril de 1902, p. 3.

¹¹ *El Vigía Católico*, 14 de junio de 1902, pp. 2-3.

más tarde, probarán fortuna en Ciutadella. Su temprano fracaso empresarial en Maó tiene que ver con la incapacidad de percibir que era necesario entrar en una dinámica de renovación continua de películas, e incluso, apostar por un tipo de espectáculo más amplio, global, en el que se dé cabida a las variedades, rifas, y todo tipo de actuaciones complementarias al cine. Sirva como ejemplo el hecho de que buena parte de las películas con las que se pretende crear afición en Ciutadella son las mismas que un par de años antes, en Semana Santa, se han proyectado en Maó (*Jesús sobre las olas, Una pesca milagrosa...*).

Sin embargo, la suerte que las proyecciones correrán en Ciutadella, donde existe una cultura de lo espectacular mucho menos arraigada, e incluso un incuestionable menor interés por cuanto atañe a las nuevas técnicas, no será mucha. Curiosamente, la prensa arremete contra la vertiente moral de algunas de las películas como *Cabalgata de Carnaval*, pese a ser un ingenuo conjunto de visitas tomadas del natural:

“Cinematógrafo- El sábado y domingo último diéronse en el “Círculo Artístico” de esta ciudad varias funciones de Cinematógrafo. Sentimos que entre los cuadros que se exhibieron hubieran dos, según nos dicen, ofensivo al decoro público, y esperamos que si se dan otras funciones se retirará”¹².

Esta actitud un tanto intransigente contra el potencialmente peligroso contenido moral del cinematógrafo tardará mucho en superarse. La parte llamada a constituir el plato fuerte en el espectáculo cinematográfico, aquella más morbosa y tímidamente no convencional, sólo en un momento muy posterior comenzará a ser admitida.

3- HACIA LA CONSOLIDACIÓN: DIEGO NICOLÁS Y LÓPEZ

En septiembre de 1903 este electricista oferta sus primeras sesiones de proyección. La novedad respecto a intentos anteriores estriba en que Nicolás, inicialmente unido a Elías Conesa¹³, pretende un espectáculo más continuo, estable, y no una simple tanda de proyecciones:

¹² *El Vigía Católico*, miércoles 18 de junio de 1902, p. 2.

¹³ Elías Conesa tiene a su cargo una Agencia Administrativa en “La Confianza”, dedicada a cobros y venta de propiedades. En los primeros desplazamientos de Nicolás a Maó, todavía forma sociedad con Conesa,

“Exhibiciones de Cinematógrafo.- Las que se vienen dando todos los días en esta ciudad por los señores Nicolás y Conesa vense notablemente concurridas, llamando la atención del curioso espectador, para que pueda deleitarse con la vista de semejantes espectáculos, no puede menos de ver en ello un adelanto en el campo de la ciencia”¹⁴.

Pese a esta última frase en la que se alude al talante de “adelanto en el campo de la ciencia” del rotativo católico-conservador (que pretende justificar por qué se ocupa de una actividad otras veces objeto de críticas), lo cierto es que la forma de concebir el cinematógrafo por parte de Nicolás enlaza más con el sentido de “espectáculo” que intentos anteriores, más próximos al carácter de simples exhibiciones. La distinción no es ociosa: lo que Nicolás oferta es un conjunto variado, heterogéneo y, sobre todo, periódicamente renovado, de proyecciones. Sus sesiones tienen lugar todos los días; pero es aún más importante el hecho de que el público concurre de forma más regular, y desde luego en mayor número, que en anteriores ofertas de proyección.

Merece resaltarse el hecho sin precedentes en Ciutadella de que las proyecciones, casi diarias, se prolongan ni más ni menos que algo más de un mes. Algo, pues, suficiente como para pensar que Nicolás y Conesa fundan, son los padrinos del cinematógrafo en Ciutadella, siendo las anteriores proyecciones meros escauceos.

Y, sin embargo, pronto Nicolás se asentará en Maó, renunciando a seguir probando fortuna en Ciutadella. Se trata de un hecho sobre el que merece reflexionarse. Nicolás especialmente desde 1905, basará su oferta en una concepción más globalizada de “espectáculo cinematográfico”, en la que tienen cabida (llegando por momentos a ser más importantes que las proyecciones de películas) las canzonetistas, payasos, bailarines y coristas, ilusionistas, transformistas, más adelante números de zarzuela, y un amplísimo etcétera de números que se desarrollan entre proyección y proyección. Sin embargo, esa fórmula nunca llegará a articularse de forma completa. Los prejuicios morales, en una sociedad muy dependiente de su obispado, inhabilitaban esta posibilidad, sin la que el cinematógrafo de las primeras tres décadas del siglo quedaba algo así como huérfano.

si bien pronto éste se descuelga de dicha actividad empresarial, sin que vuelva a ser posible relacionarle con actividades cinematográficas posteriores.

¹⁴*El Vigía Católico*, 19 de septiembre de 1903, p. 2.

No quiere decir esto que el cine esté condenado al fracaso en Ciutadella. Pero sí, sin embargo, que habrá de articularse mediante otras fórmulas menos llamativas para las clases populares: frente al desplazamiento de la hegemonía de los espectáculos cultos hacia la prevalencia del espectáculo popular por antonomasia, el cinematógrafo (en los términos que se articula en Maó, como en la casi totalidad del mundo mediterráneo occidental del momento), en Ciutadella el cinematógrafo renunciará, por lo dicho, a dar cuenta de toda esa serie de espectáculos de variedades, hermanos de las proyecciones. Y, por tanto, habrá de buscar otros cauces de expresión, más “formales”, si se permite la expresión, e incluso más “serios”, más acordes a las ideas dominantes en la casta Ciutadella del momento¹⁵. Por ejemplo, uno de los puntos donde se anclará el cinematógrafo será en la respetable sede del Colegio Salesiano.

Pero por el momento, Nicolás y Conesa emprenderán viaje hacia nuevos pagos en octubre de 1903. Su destino final era Maó. Pero, de camino, no renuncian a ser portadores de la primicia que supone la primera proyección en algunas localidades de la isla. Existe constancia de que son dichos empresarios los que proyectan por primera vez, en 1903 (creemos que por un breve espacio de tiempo, porque pronto aparecerán en Maó), en la localidad de Alaior:

“Cinematógrafo- El jueves de la presente semana fue trasladado a Alaior el motor eléctrico, películas y demás accesorios del cinematógrafo que durante más de un mes ha funcionado en esta ciudad. El objeto es dar en aquella villa algunas exhibiciones de dicho aparato”¹⁶.

Efectivamente, “algunas exhibiciones” serán dadas en Alaior. Y, aunque no tenemos constancia inmediata de ello, pensamos que probablemente el cine llegó a otras localidades.

¹⁵ La misma, por ejemplo, que en los años 20 denuncia escandalizada que en el escaparate de una librería se expone un libro sobre técnicas contraceptivas. Al respecto, nos remitimos a nuestro artículo “Moral privada y comportamientos en la sociedad menorquina de la primera mitad del siglo XX: una página de la intrahistoria”, de próxima publicación en *Revista de Menorca*.

¹⁶ *El Vigía Católico*, 17 de octubre de 1903, p. 2.

4- EL CINE CONQUISTA EL INTERIOR DE MENORCA

La llegada de la red eléctrica (que si bien no es indispensable, dada la posibilidad de abastecerse mediante grupos electrógenos autónomos, movidos por benceno, sí facilita considerablemente el funcionamiento del cinematógrafo) está vinculada a la extensión por toda la isla de salas de proyección, en una carrera casi meteórica. El año 1909 supone para Menorca el comienzo tanto de la prolongación de ese privilegio del que desde 1892 goza Maó¹⁷, la electrificación de la ciudad, como de las primeras proyecciones en cada localidad del interior¹⁸.

Pero tras doce años de proyecciones (aunque interrumpidas) en la capital de la isla, pocos serían los habitantes a los que sorprenda ya la cinematografía: más bien se trata de conta con un servicio hasta entonces exclusivo de Maó, y muchas veces partiendo de los mismos presupuestos con los que funciona en dicha ciudad.

Como características generales es preciso señalar el protagonismo que Diego Nicolás y López tendrá al respecto. Como habíamos dicho, su periplo le había llevado desde Ciutadella hasta la más receptiva Maó. Pero en 1905, y ocasionalmente, volverá sobre sus pasos, para aprovechar el impacto que sabía iban a causar entre el público sus nuevos aparatos de proyección¹⁹.

Algo que se reptirá cada vez más ocasionalmente a partir de ese momento: en 1908 Diego Nicolás y López figura aún en el censo como vecino de Ciutadella, “para exhibiciones”, aunque pasa prácticamente su vida entre Maó y el conjunto de las poblaciones del interior de la isla.

¹⁷ Todavía en 1907 los propios periodistas dan al cinematógrafo cierto carácter de artefacto ambulante y curioso, prueba de la escasa cultura fílmica que por entonces todavía prevalece: no deja de sorprender la nomenclatura con la que se refieren al sistema de proyección: Animatógrafo – Se dieron funciones de semejante aparato en el Teatro de esta ciudad, la tarde y noche del domingo, viéndose sumamente concurridas”. *El Vigía*, 15 de mayo de 1907, p. 3.

¹⁸ El impacto de la llegada de la electricidad, muy anterior a otras de las señales propias del progreso, y cuyo protagonismo casi absoluto hay que atribuir a F. Andreu, será tremendo. Con gran ingenuidad escribe el cronista de *El Grano de Arena*: “Por la noche nuestro grandioso puerto y los miradores de Villa-Carlos y de esta ciudad ofrecen hermoso golpe de vista al ser iluminados por los potentes focos de luz eléctrica de los buques presentes en este puerto. *El Grano de Arena*, 29 de julio de 1899, p. 5.

¹⁹ *El Vigía*, 4 de junio de 1905, p. 3.

Tras el verano de 1905 Nicolás se encuentra inmerso en un negocio crecientemente complejo: su apuesta por la inclusión de variedades junto al cine, la propia creación de ese primer embrión de local específicamente cinematográfico (hasta entonces se proyecta en teatros o casinos) que es el Pabellón Nicolás, barracón de madera que provisionalmente instala en Sa Explanada de Maó, indirectamente le han embarcado en una dinámica de grandes inversiones, para su modesto bolsillo. Es cierto que la actuación de Nicolás dentro y fuera de Maó es radicalmente opuesta: cuando sale de la capital, donde se desarrolla la parte principal y más lucrativa de su negocio, apenas lleva consigo más que el proyectos y las películas, dejando para la capital las actuaciones en directo. Pero lo cierto es que para financiar estos primeros empréstitos, Nicolás no duda en ramificar su negocio, siquiera ceñidos a las proyecciones, por buena parte del interior insular. Su experiencia pionera servirá para fundar locales de proyección en multitud de pequeños casinos, e incluso a veces simples fábricas...

Veamos, pues, la extensa relación de cines menorquines.

A- ALAIOR

1- Cinematógrafo del Círculo Democrático-Republicano (Plaza de la Constitución nº 4).

Su apertura se gesta en 1909. El sempiterno Diego Nicolás y López presentará una solicitud para instalar un cinematógrafo en diciembre de dicho año, de acuerdo a la citada institución. El papel de Nicolás es más bien en este caso de intermediario: él es quien solicita la apertura de la institución, quien asesora al Círculo en cuanto a las condiciones de local, trámites de películas a los directivos de dicha asociación (el presidente del Círculo es Lorenzo Pon y Pon). En definitiva, ya en diciembre de 1909 Diego Nicolás traspasa el cinematógrafo a Miguel Juanico, Pedro Pon y Jaime Seguí, en las mismas condiciones que venía funcionando. Nicolás se ha reservado, a cambio, la explotación comercial del cine en los primeros momentos de su llegada a Alaior, lo que sin duda proporciona buenos dividendos al ser por otra parte ya conocido empresario.

2- Centro de Buenas Lecturas (calle Palmer, 1).

Se trata del centro que antes solicita permiso para su apertura si consideramos los del interior de la isla: ya desde noviembre de 1908, comprobamos que

Diego Nicolás intenta llevar a cabo la apertura de esta pequeña sala de proyecciones, finalmente ocurrida tras demoras algo complejas (el centro inicialmente no se adecua a las nimias condiciones que la Ley de Espectáculos vigente, decimonónica, exige) el 28 de noviembre de 1909. Los fines declarados son bastante explícitos: el cinematógrafo se concibe “para dar solaz y entretenimiento a los socios”²⁰. Como en el caso anterior, la intervención de Nicolás se limita a los primeros momentos de su funcionamiento, a la explotación de la primicia del cinematógrafo en Alaior, en una especie de régimen de arrendamiento, cediendo luego la misma a los dirigentes del Centro. Así pues, algo de ese espíritu “ambulante” persiste en esta concepción cinematográfica desempeñada por Diego Nicolás todavía tras la primera década del siglo.

B- CIUTADELLA

1- Cinematógrafo del Círculo Artístico.

Se trata de una empresa dedicada por igual a los socios del Círculo y al público en general: sus primeras proyecciones intermitentes datan de 1908. Sin embargo, el intento de ganar unas pocas filas más de asientos, a cambio de taponar algunas de las cuatro salidas al exterior del local, que fueron creadas por indicación del arquitecto municipal, y se usaron posteriormente como palcos plateas, pondrá en peligro durante mucho tiempo la concesión de la autorización gubernativa.

Finalmente, las medidas de seguridad adoptadas, como disponer de un telón metálico y de un depósito de agua contra incendios posibilitarán que a partir de 1912 (fecha en comparación con el resto de la isla, como vemos, algo tardía) proyecte ya de forma regular:

“Anteanoche [30 de abril de 1912] tuvo lugar en el Teatro “Círculo Artístico” la inauguración de un Cinematógrafo.

La sesión estuvo en extremo concurrida, habiéndose exhibido un selecto y variado programa de películas”²¹.

El Teatro del Círculo Artístico (Plaça des Born, o Plaza del Generalísimo en 1939), es un edificio de propiedad particular, desde el siglo XIX arrendado

²⁰ Archivo de la Delegación del Gobierno, leg. nº 286, “Cinematógrafos de la Isla”.

²¹ *La Verdad*, 2 de marzo de 1912, p. 2.

al *Círculo Artístico*²² (sociedad recreativa que ocupa el local contiguo: de su importancia para la vida cultural de la ciudad habla el hecho de que en enero de 1892 ya contaba con 306 socios²³). A su vez, éste lo subarrienda sólo a efectos de proyección y representaciones teatrales a Doña María Sastre, viuda de J. Allés, antiguo empresario de espectáculos. A la altura de 1939 consta de 7 empleados, que atienden a un aforo de 400 butacas, 100 de entrada general y 30 palcos (22 particulares de socios del *Círculo*, y el resto de la empresa); generalmente, sus sesiones se desarrollan los domingos por la tarde; más excepcionalmente, se desarrollan proyecciones infantiles matinales y, en “temporada”, sesiones de noche los lunes, miércoles, jueves y sábados. Los precios de las sesiones cinematográficas oscilan entre las 3 y 6 ptas.

Lo que comenzó siendo un local no específicamente construido para los espectáculos públicos, irá adaptándose a las exigencias de los mismos: la instalación de luz supletoria, extintores, la desinfectación practicada cada 6 meses, la construcción de retretes, de amplias salidas de desalojo y de un telón metálico, especialmente en los años 30, irán dando forma de verdadero cinematógrafo (si bien las butacas no están aún en 1939 adheridas al suelo y no existe una indicación luminosa de las salidas²⁴, algo que morfológicamente habla de cierta precariedad como cine).

2- Cinematógrafo del Colegio Salesianos. Centro Catequístico San Miguel. Centro de Acción Católica.

La creación que suscita el cinematógrafo entre los miembros más conservadores del estamento eclesiástico es sintomática de que desde temprano momento éstos son conscientes del enorme poder de transmisión de modelos de comportamiento y valores que conllevan las proyecciones. En determinados ámbitos locales, las autoridades religiosas llegaron en su momento incluso a prohibir a sus feligreses la asistencia a misa, so pena de excomunión.

Sin llegar a tales extremos, la prensa católica frecuentemente pone el grito en el cielo frente a los espectáculos de talante más popular de lo que suele ser habitual. Son frecuentes comentarios como los que suscita la celebración, el “Domingo tarde en el Teatro del “*Círculo Artístico y de Unión Monárquica*”

²² Como muestra de su modernidad, es uno de los primeros edificios recreativos en instalar el gas acetileno como forma de iluminación, en 1901, seguido a los pocos meses por su rival el Casino 17 de Enero.

²³ D.G., leg. 283.

²⁴ D.G., leg. nº 293 (1954)

de una opereta “más o menos bufa y más o menos aceptable, de cuyo nombre no queremos acordarnos”²⁵. Pero todavía más explícita es la crítica general sobre los espectáculos modernos, especialmente el cinematógrafo, que realiza el Obispo de Santander y reproduce el periódico católico *El Noticiero Popular de Ciudadela*:

“Y puesto que el teatro y el Cinematógrafo están más o menos pervertidos, no acudáis a sus exhibiciones, sino cuando estéis seguros de que nada tienen que se aparte de la sana moral”²⁶.

Pero pronto variarán las tornas: ante la incapacidad de ofertar alternativas al cine, buena parte de los sectores más aperturistas de la Iglesia²⁷ optan por ofrecer un tipo de cine alternativo a las proyecciones hegemónicas, diríamos “de guante blanco”, cuando no abiertamente proxelitista. En Maó, será la Academia Mariana San Estanislao la que lleve a su cénit esa máxima de “catecismo y cine”. El caso de Ciutadella ofrece básicamente los mismos elementos, pero con cierto desfase. La reacción inicial frente al cine, los reparos, se extienden durante más tiempo que en el otro extremo de la isla. Aunque, curiosamente, el entonces recién estrenado Salón del Colegio Salesiano de Ciutadella sea la sede de una temprana sesión de cinematógrafo, ni más ni menos que en 1905:

“Exhibiciones de cinematógrafo.- Se darán, mañana, sábado y domingo, por la noche, en el espacioso salón del Colegio Salesiano de esta ciudad exhibiéndose películas adecuadas al carácter de la casa”²⁸.

“Películas adecuadas al carácter de la casa”: el empresario (suponemos que Diego Nicolás) sabe dónde está situado su proyector, y por tanto extrema los ya de por sí habituales escrúpulos a la hora de confeccionar un programa en la conservadora sede del obispado. Los efectos de esta y otras sesiones similares se verán más a largo plazo: en un momento determinado, allá por marzo

²⁵ *El Noticiero Popular*, de Ciutadella. Año I, 1909, martes 5 de enero de 1909, p. 1.

²⁶ *El Noticiero Popular*, de Ciutadella. Año I, 1909, 7 de enero de 1909, p. 1.

²⁷ Hay que tener en cuenta lo reacios que sin embargo resultan los periódicos católicos a la publicación de información sobre espectáculos como el cine, especialmente antes de que ésta sea una forma de ocio indiscutiblemente asentada entre los gustos de la población. Como ejemplo, puede decirse que *El Grano de Arena* de 1897 no dedica ni una sola noticia al cine, como tampoco *El Noticiero* de 1910, y un larguísimo etcétera.

²⁸ *El Vigía*, 5 de junio de 1905, p. 3.

de 1911²⁹ (superado, pues, el principal obstáculo técnico: contando con red eléctrica instalada previamente), será el propio Colegio el que tome las riendas de su cinematógrafo, adquiriendo material de proyección y, especialmente, seleccionando películas. Mientras tanto, el Colegio ofrecerá como forma de diversión por el módico precio de 0,15 ptas. obritas de teatro, generalmente dramas y sainetes, tipo *Sastres pobres*³⁰.

Bastantes años más tarde de la fundación de este local, otros clérigos tratarán de imitar el funcionamiento del cine salesiano mediante la creación de modestísimas salas de proyección dedicadas a esparcimiento de los niños que acuden a catequesis y de los feligreses. Hasta cierto punto, estos cinematógrafos nacen con una vocación "social": proporcionar diversión a las clases más necesitadas. Sin embargo, son intentos efímeros, pues ven la luz cuando el cine comienza a adquirir una especialización y complejidad incompatibles con el carácter y medios modestos de estas instituciones:

"Al igual que el capítulo anterior, y con los mismos fines, el "Centro Catequístico de San Miguel" y el "Centro de Acción Católica" crearon sendos locales en sus residencias, proporcionando funciones tanto de cine como de comedia de aficionados para los afiliados y sus familiares, dándose la circunstancia de éstos dos últimos, que acogen al personal humilde de la localidad con fines catequísticos."

El cine del centro Catequístico San Miguel, se ubica en la calle de igual nombre, y es un modesto local anexo a la iglesia de igual nombre y propiedad de la Mitra episcopal (en cuyo nombre actúa en 1956 el industrial Antonio Seguí Sintés, que figura al frente del cinematógrafo), carente de toda comodidad y seguridades para el público, instalado en lo que apenas es más que un salón convencional, con un aforo en el piso bajo de 144 butacas y 75 entradas en los apretados bancos del anfiteatro. No cuenta con salidas directas a la calle, a la que se accede a través de una escalera angosta, sin infraestructura lumínica adecuada: es un local "impropio para espectáculos de esta índole", que funciona al precio de 3 ptas. por butaca para quien pueda costársela,

²⁹ Así, el periódico católico-traditionalista *Cruz y Espada*, excepcionalmente en su dilatada vida periodística recogía la apertura de un cinematógrafo, de cuyas proyecciones, al menos inicialmente, dará cuenta: "Dentro de breves fechas quedará dispuesto para funcionar el Cine instalado en el Salón de Actos del Colegio Salesiano de Ciudadela." *Cruz y Espada*, 18 de marzo de 1911, p.8.

³⁰ *El Noticiero Popular*, de Ciudadela. Año I, 1909, 14 de noviembre de 1909, p. 2.

teniendo los niños acceso gratuito al anfiteatro. Tampoco cuenta con personal asalariado, ni con un operador o un mecánico autorizado.

Todavía más modesto es el cine que proyecta en el local propiedad de Acción Católica: apenas 100 sillas irregularmente dispuestas, sin que exista un mínimo cumplimiento de los reglamentos de espectáculo, ni condiciones mínimas de comodidad ni seguridad. Las condiciones son similares al cine de San Miguel: los adultos pagan 3 ptas, por su butaca, mientras los niños acceden a su modesta silla de madera gratis. Sobra decirlo: también carece de cualquier autorización (de los 5 locales de proyección que en la posguerra llega a haber en Ciutadella, los tres eclesiásticos, el Alcázar y el círculo Artístico, sólo éstos dos están autorizados, no se sabe bien –por parte de la Comisaría de Policía– desde qué fecha, y liquidan sus tributos a Hacienda por medio del organismo Municipal)³¹.

3- Casino 17 de Enero. Cine Alcázar.

A principios de la segunda década del siglo se aprovechará el salón del citado casino para la proyección de películas; aunque es cierto que la infraestructura con la que cuenta el citado local a duras penas se ajusta a lo que requiere un salón de proyección, por lo que en 1912 recibirá una denuncia gubernativa. Pero se trata aún de un momento especialmente tolerante al respecto. El inspector constata: “además de alumbrado eléctrico, encontré los faroles con vela encendida durante toda la representación, según prescripción del Reglamento particular de teatros”, lo que fue suficiente para tolerar las reconocidas irregularidades de un cinematógrafo dedicado preferentemente a los socios y que siempre funcionó con cierto rango de provisionalidad, de ilegalidad consentida.

El cine se trasladará al local de la Calle Avenida José Antonio 36 (en su denominación tras la guerra civil: al igual que el cine se denominará “Alcázar”), contiguo a la Sociedad “17 de Enero”, y que es propiedad de la misma, que actúa como arrendataria para las proyecciones. El Casino 17 de Enero tenía en 1902 la nada despreciable cantidad de 491 socios³².

En los años de posguerra, será su explotador Ramón Balada Matamoros, que figura profesionalmente como dedicado a las proyecciones cinematográ-

³¹ D.G., leg. n° 293.

³² D.G., leg. 92.

ficas, contando su empresa con 6 trabajadores. Se trata de un local de tipo medio, que consta de 368 butacas, 70 sillas laterales (lo que nos da una idea de la compartimentalización socioeconómica del cine, algo muy usual en la época), 81 general y 20 palcos de 4 asientos. Sin ser un local que cumpla todos los requisitos exigibles (“sus servicios sanitarios de retretes y urinarios se hallan en estado deplorable, habiendo sido ordenado respecto a la reforma de los mismos”³³), intentará adecuarse a las exigencias de este tipo de locales, instalando extintores, procediendo a la preceptiva desinfección manual, abriendo salidas de emergencia, etc.

C- FERRERIES

1- Establecimiento cinematográfico “Hermandad Agrícola e Industrial” (Calle Nueva, 4).

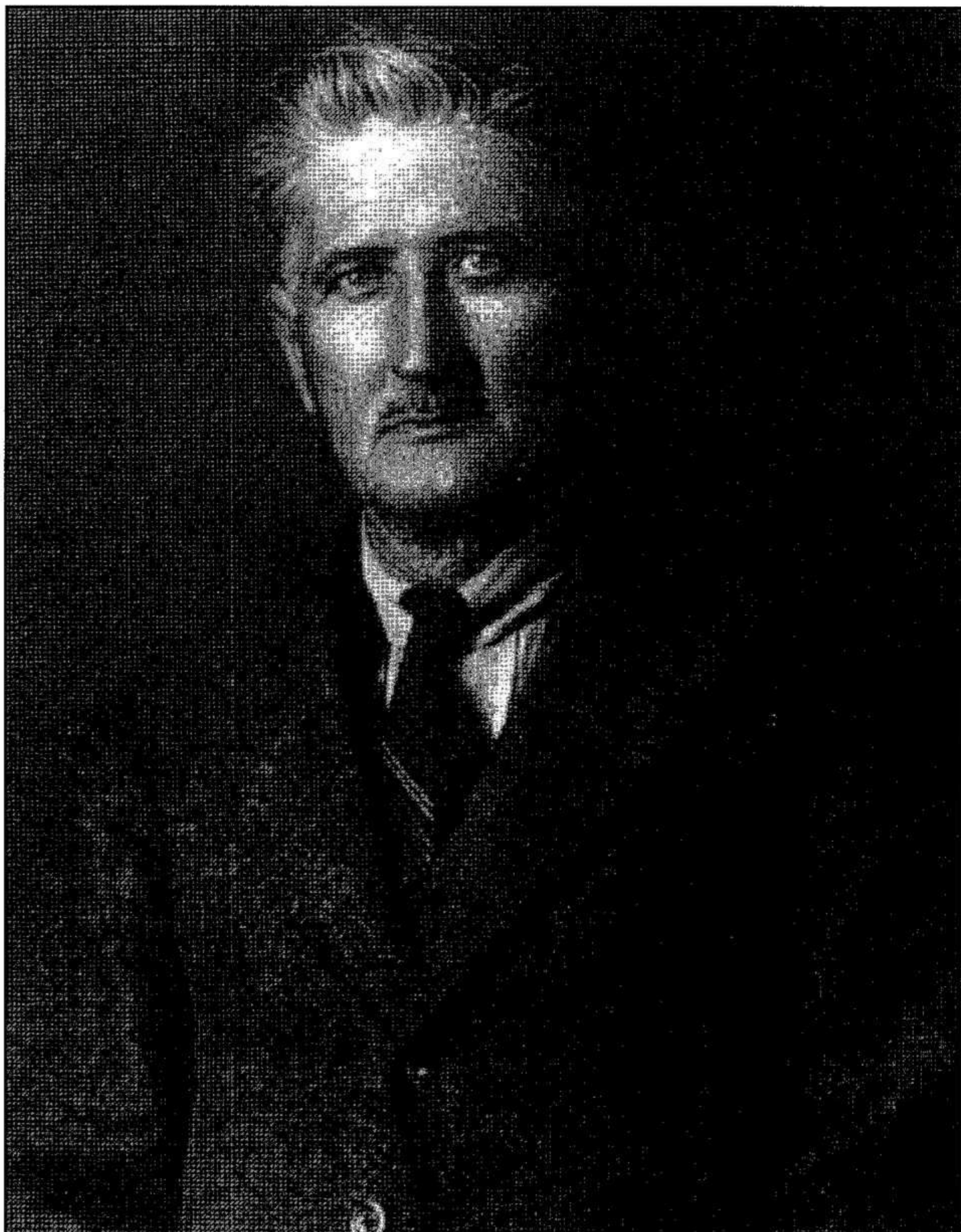
Se trata de un cinematógrafo que se consigna a cargo de José Florit Pons, natural y vecino de Ferreries. Situado en la Calle Nueva, su inauguración tiene lugar en octubre de 1910³⁴, funcionando a pleno rendimiento (y ya con la correspondiente autorización gubernativa) en 1911. Como tantos otros de análogo fin “para recreo y solaz de los socios y deseando al mismo tiempo sirva para el público en general”. Es decir, el cinematógrafo sirve como sustento de la actividad lúdica de este centro de heterogéneos fines (a medio camino entre los mutualistas y políticos), pero al tiempo como una importante fuente de ingresos que permita diversificar las actividades del centro, nutrirse de recursos propios. Y más si tenemos en cuenta que se trata del único local (en propiedad por parte de la Hermandad desde enero de 1911) de proyección de Ferreries por entonces.

2- Cine El Parque (Plaza Pescadería 5).

Apenas tenemos otra constancia de este cinematógrafo que la de su ubicación, y un par de notas sobre su clausura y posterior solicitud de apertura, en septiembre de 1925. Nos inclinamos a creer que se trata de un intento fallido de crear un cinematógrafo con fines exclusivamente comerciales.

³³D.G., leg. nº 293 (1954)

³⁴ *Cruz y Espada*, 15 de octubre de 1910, p. 8.

Diego Nicolás y López, introductor del cinematógrafo en Menorca.

D- ES MERCADAL

1- *Cinematógrafo "Patronato de las Enseñanzas Católicas"*.

Se trata de un centro ligado al clero local, dirigido desde su fundación en febrero de 1916³⁵ por Vanrell y Pons, entonces cura presbítero de Es Mercadal. Consta de una cabina de proyección ubicada fuera del local, depósito de agua y "pantalla automática para interceptar los rayos proyectados sobre la película, cuanto está parada la máquina." Son otros tiempos: la seguridad en los locales de proyección pasa a ser una buena propaganda para las empresas, más tras las terribles experiencias de accidentes ocurridas en Villarreal, Bilbao, etc. La prensa da cuenta de la apertura de dicho cinematógrafo, modesto en cuanto a pretensiones, y encuadrable en la misma línea que el de la Academia Mariana San Estanislao de Maó, o el Colegio Salesiano de Ciutadella, sin duda sus referentes inmediatos:

"Previo informe favorable del Arquitecto Municipal, el Sr. Delegado del Gobierno ha concedido el permiso solicitado por el Cura Párroco de Mercadal, don Lorenzo Vanrell, para que se den funciones de cine y otras en un salón para espectáculos públicos que al efecto se inaugurará en breve en el citado pueblo"³⁶.

2- *Auxiliadora Mutua del pueblo de ES MIGJORN GRAN.*

Este centro va a sufrir una continua cadena de prohibiciones, alternando penosamente períodos de proyección con otros de forzada abstinencia, hasta que finalmente sea clausurado. La vida del cine de la Auxiliadora mutua de Es Migjorn Gran se verá truncada provisionalmente en junio de 1912, pues su local es clausurado por el Delegado del Gobierno en Menorca, bajo responsabilidad de su presidente, hasta que se acredite mediante un certificado de un arquitecto que reúne las condiciones exigidas³⁷. En un contexto tan permisivo como el que rige en dicho período, esto nos da una idea de las precarias condiciones en que debía funcionar este modesto cine.

Sin embargo, todavía a la altura de 1921 el cinematógrafo ofrece, no con mucha frecuencia, proyecciones.

³⁵ "El próximo domingo día 6, a las ocho de la noche, en el local del Centro Católico establecido en la Villa de Mercadal, se celebrará una velada literario recreativo musical, para celebrar la inauguración del cinematógrafo". *E.B.P.*, sábado 5 de febrero de 1916, p. 2.

³⁶ *El Iris*, 15 enero de 1916, p. 1.

³⁷ D.G., leg. 286.

3- Cinematógrafo (sin denominación), ubicado “en un almacén de la que fue fábrica de quesos de esta villa”.

Se trata de una empresa gestionada por parte de Diego Nicolás y López en febrero de 1909. Está situado en uno de los locales de dicha fábrica, en su planta baja, y al ser de piedra y provisto de grandes ventanales se le considera un local muy seguro.

Pese a la existencia de nada menos que tres cinematógrafos en el término municipal de Es Mercadal, pocos años después la situación ya ha variado sustancialmente. En dicha fecha sólo existía ya un local dedicado a los espectáculos públicos (incluido el cine) y que, por si fuera poco, se encuentra clausurado por carecer de mínimas medidas de seguridad. En 1925, por último, reabre sus puertas el por entonces ya denominado Cine El Cisne, ubicado en la Carretera de Maó, 2, propiedad de José Tudurí Galmes, gracias a proveerse de un extintor marca Biosca y un Avisador marca Alerta.

E- SANT LLUÍS

En esta localidad, tal y como se deduce por los artículos de prensa, e incluso por la obligada (y desde luego prudente, conciliadora) mediación del propio Delegado del Gobierno en la isla, existe una pugna que toma como campo de batalla, como “casus belli” a las empresas cinematográficas. Los cinematógrafos que se encuentran inmersos en tal odisea son dos:

1- Centro Católico (calle Sant Lluís, 63).

Es inaugurado tempranamente, en 1909, y se encuentra bajo dirección de Jorge Portella y Joyos, presidente de la citada asociación. Está ubicado en una planta baja, comunicado por medio de una galería con un salón, y física y espiritualmente se encuentra bajo tutela de la Iglesia. En efecto, aprovechando el local creado como habitáculo auxiliar de la Iglesia hacia 1898³⁸, se insturará un cinematógrafo.

Su descripción nos la proporciona la prensa republicana, lógicamente en contra de la apertura de un local que goza de privilegios a la hora de inspeccionar las medidas de seguridad necesarias:

³⁸ Cristóbal Timoner Llorens, presbítero cura-ecónomo de la Iglesia de Sant Lluís, crea un edificio anexo a la iglesia “para servicio de la parroquia, en la calle San Luis”. Tiene una altura de 5 metros hasta el tejado, contando con una anchura de 9,15 metros por 10 de largo, con una puerta lateral en el izquierdo y dos ventanas. Un edificio, por tanto, muy inadecuado a su futuro funcionamiento como cinematógrafo.

“Durante las pasadas fiestas en el pueblo de S.Luis se ha inaugurado un nuevo cinematógrafo en el local conocido por “La escuela dominical”, propiedad de la Iglesia y lindante con la misma, en la que se ha improvisado una galería cuya escalera de madera está dentro del salón, no existiendo más que una sola puerta de entrada y ésta abierta hacia dentro por lo que comprendemos que no reúne ninguna de las condiciones que exige la ley”³⁹.

2- Casino de Tertulia Republicana (calle d'Allemand, 25).

Abierto en agosto de 1909 (antes, pues, que el cinematógrafo católico), el centro es dirigido por Pedro Cardona Sintés, su presidente. Se trata de un minúsculo local (más bien sala) en el que se disponen tan sólo 12 filas de asientos de las que consta.

“Católicos contra republicanos, cine contra cine, con una larga historia de prohibiciones y trabas por parte del Ayuntamiento conservador hacia el centro republicano, a quien se mira escrupulosamente en cuanto a condiciones de seguridad, llegando a proponer tantos cambios que el primitivo local queda casi desfigurado. Por contra, el centro católico cuenta con el pláceme del Alcalde y ediles conservadores, bien que con cierta frecuencia se denuncian sus precarias condiciones de seguridad. En palabras de los republicanos:

“El acordeón inquisitorial anunció que muy en breve la sociedad político-religiosa Centro Católico de San Luis abrirá al público sesiones de cinematógrafo para moralizar e instruir al pueblo, hipócrita manifestación para encubrir un acto que en su derecho y para allegar ganancias realizan aquellos clericales.

³⁹ El texto continúa: “Con dicho motivo publicamos hoy las órdenes que dio el Sr. Delegado cuando concedió el primero solicitado para dar sesiones de cinematógrafo en “La Tertulia Republicana”. Dice así: “Vista la instancia presentada por usted en esta Delegación, con fecha 6 de mayo último, solicitando autorización para dar funciones de cinematógrafo [...] He de acordar dar a usted la autorización que solicita, debiendo cumplir todas las prescripciones marcadas en el mencionado Real Decreto así como las de buen Gobierno que dicta esta Delegación. El número de filas por bancos no podrá exceder de doce [...]; el pasillo central tendrá 120 cts. de anchura y los laterales 60 ctms. [...]”

“Debemos hacer constar además, que para lograr dicho permiso tuvieron de antemano que colocar tres puertas en el frontis del Salón que da a la calle, abiertas todas hacia afuera y al hacer la Galería no se les permitió que la escalera de la misma se colocara en el salón. ¿Gozarán de privilegios los nuevos competidores en esa, de asuntos cinematográficos? El tiempo lo dirá”. *L.V.M.*, martes 29 de diciembre de 1909, p. 3.

“Según el remitido de nuestro corresponsal en aquel pueblo el local adosado a la iglesia donde los expresados retrógrados han instalado el moralizador aparato, no reúne las debidas condiciones, ni ha sido tan agujereado en sus muros como lo fue en Agosto la Tertulia Republicana [...]”⁴⁰.

3- Gran Teatro Nuevo.

Con este nombre se anuncia en 1911 un local de espectáculos en Sant Lluís, del que apenas sí tenemos otras referencias. Por el contrario, llama la atención el hecho excepcional de que siquiera ocasionalmente se adopte la fórmula de cine más variedades, tal como fuera concebida por los cinematógrafos maoneses a partir de 1905:

“El “Gran Teatro Nuevo” [Sant Lluís] anuncia tres magníficas y extraordinarias funciones de Cine y Varietés, para los días 25 a las ocho y media de la noche y 26 y 27 tarde y noche.

Lo extenso del programa publicado y lo divertido de los espectáculos que se anuncian hacen pensar que se verán extraordinariamente concurridos”⁴¹.

En muchas ocasiones, la fórmula ensayada es tan modesta como una simple atracción ferial que, precisamente por lo exiguo de su espectáculo, se ve impedida a completarse con las proyecciones cinematográficas. En 1911 leemos:

“El domingo próximo pasado salieron para Barcelona los hermanos equilibristas, con su director y padre D. Teodoro Calvo, que con el aplauso del público han trabajado durante el pasado carnaval en el espacioso salón del Teatro Nuevo”⁴².

En cualquier caso, lo dicho no debe dar una idea de un arraigo del mundo de las variedades, que más bien ocupan un lugar marginal durante las primeras décadas del siglo, y que sólo excepcionalmente (en fiestas como Carnavales, en el caso citado) llegan al interior de Menorca.

F-SANT CLIMENT

La creación del primer local de proyección estable, instalado en la sociedad lúdica “El Pasatiempo”, viene precedida por la proyección cinematográfica al aire libre celebrada en las fiestas locales de agosto de 1909:

⁴⁰ L.V.M., jueves 23 de diciembre de 1909, p. 3.

⁴¹ *El Adelanto*. Semanario dedicado al progreso y cultura de San Luis y primer periódico publicado en este pueblo, 25 de febrero de 1911, p. 3.

⁴² *El Adelanto*, nº 4, 11 de marzo de 1911, p. 2.

“De diez a doce en la plaza citada habrá cinematógrafo público, proyectándose una nueva y extensa colección de películas”⁴³.

Ese “nuevo” repertorio tal vez nos indica que se trata de una actividad desarrollada por algún empresario maonés del ramo, en contrata efectuada por el Ayuntamiento de Sant Climent, por lo que conviene dar por sentado que no se proyectará uno de los programas que el público local haya visto en Maó.

Con estos antecedentes, tal vez motivado por el éxito que entre los asistentes a estas proyecciones festivas alcanza el cinematógrafo, se creará un cinematógrafo que funciona en un local cubierto, a partir de ese mismo invierno:
1- Cinematógrafo de la sociedad “El Pasatiempo” (calle S. Jaime, 2).

Se trata también de un modesto local, que consta de una sola galería en la planta baja, con una cabina de proyecciones dotada “con planchas de hierro galvanizado y revestida de amianto, y depósito de agua encima”. La sala es apta para 130 espectadores, entre las 100 sillas del salón y las 30 localidades de la galería.

Como su empresario entre 1909 y 1915 figura el conserje de la entidad, Juan Villalonga Gomila, y su orientación también será, fundamentalmente, proporcionar distracción a los socios, sin más pretensiones⁴⁴.

G- ES CASTELL

1- Cinematógrafo del Ateneo Obrero (calle Iglesia, 44).

Fue fundado en 1911, a cargo de Antonio Neto. Una Memoria del Ateneo de dicho año recoge explícitamente cuáles son los modestos fines que persigue, a medio camino entre la obtención de unos mínimos recursos extras y la simple diversión de los parroquianos:

“Últimamente y mediante contrato especial altamente favorable para ambas partes contrantes se ha conseguido que se instale, en el salón de actos, un aparato cinematográfico que, al propio tiempo, sirva de recreo a los señores socios y familias y se pueda, con los beneficios que reporte, ir adquiriendo mobiliario y amortizando las cuentas pendientes del que ya se tiene.”⁴⁵.

⁴³ L.M.V., sábado 21 de agosto de 1909, p. 3.

⁴⁴ Archivo de la Delegación del Gobierno, leg. n° 286, “Cinematógrafos”.

⁴⁵ *Ateneo de Villacarlos. Memoria de los trabajos realizados durante el año 1910 [.] primero de su fundación.* Maó, Tipografía Mahonesa, 1911, p. 7.

A iniciativa de Jaime Pons, su secretario por entonces, el Ateneo de Es Castell abrirá en su modesto local una sala de proyección ocasional. En 1913 son frecuentes las proyecciones durante sábados y domingos de este cinematógrafo⁴⁶. Sin embargo, el local apenas cuenta con condiciones para la proyección, siendo frecuentemente clausurado, como sucede el 27 de noviembre de 1928, por la carencia de un aparato provisor de incendios⁴⁷.

Pese a una historia azarosa, no pocas veces salpicada de suspensiones a medio camino entre los motivos políticos y los que atañen simplemente a la seguridad pública, aún en 1937, al amparo de una coyuntura a favor del cine como forma de diversión de las clases populares y específicamente proxelista, como veremos, Lorenzo Pons Sintes y el Vicepresidente Domingo Fiol Vidal⁴⁸.

2. *Cinematógrafo La Armonía.*

Abierto en 1910, es dirigido desde entonces por Andrés Borrás Módena, quien ya cuenta con una experiencia similar como director de otra empresa:

“[...] dueño del cinematógrafo que actualmente funciona en el salón del Casino “La Esmeralda” y conviniendo a sus intereses el trasladar el citado aparato al local de la Sociedad “La Armonía” sita en la calle de la Iglesia número 28 [...]”⁴⁹.

Sin embargo, las proyecciones tienen lugar muy de tanto en tanto, sin que se llegue a asentar como una empresa sólida.

3- *El Diamante (calle Iglesia número 40).*

Se trata de un centro abierto a las proyecciones desde 1909, y que se encuentra bajo dirección de Francisco Pon y Pon. En abril, según relata la prensa, su aceptación es bastante elevada:

“En la noche de hoy y mañana se celebrarán sesiones cinematográficas en el casino “El Diamante” de Villa-Carlos. Las que han tenido lugar en noches anteriores se han visto muy concurridas, por lo selecto del programa”⁵⁰.

⁴⁶ “En el Ateneo de Villa-Carlos hoy y mañana habrá sección cinematográfica.” L.V.M., martes 15 de abril de 1913, p. 2.

⁴⁷ D.G., leg., 286.

⁴⁸ *Cruz y Espada*, 15 de octubre de 1910, p. 8.

⁴⁹ Delegación del Gobierno, leg. 286. La sociedad “La Esmeralda” cuenta con unos 80 a 90 socios. Ver D.G., leg. 112.

⁵⁰ *E.B.P.*, sábado 3 de abril de 1909, p. 2.

5- LA LLEGADA DEL SONORO

La llegada del cine sonoro tendrá un efecto inmediato, radicalmente desequilibrante, en la mayoría de las ciudades: el viejo esquema cinematográfico, una pequeña empresa familiar que ni siquiera servía como principal fuente de obtención de recursos, sino como mero complemento, y que se sustentaba en una relativamente baja inversión por parte del empresario proyccionista (pues muchas veces una sólo persona y a lo sumo un par de empleados copan todas las funciones empresariales), se tambalea.

La compra de un equipo mediano sonoro, tipo Western Eléctric, supone un desembolso medio de unas 200.000 pesetas. Pero la inicial demanda de películas sonoras, en los primeros tiempos muy superior a los stocks existentes, hace dispararse también el precio del alquiler de las películas.

En el caso de las poblaciones menorquinas, el cambio será menos abrupto, más dilatado a lo largo del tiempo. Muchas localidades tardarán en tener cines sonoros. Algunas simplemente no los tendrán. Pero la ausencia de una competencia de cines sonorizados en un radio cercano (el estado de las comunicaciones no propicia el que los habitantes del interior se desplacen a Maó sólo por motivos de ocio: el precio del transporte desde Es Mercadal o Ferreries era sensiblemente más caro que la entrada a un cine, más de lo que es habitual en las grandes capitales, o, sin ir más lejos, en Maó o Ciutadella, que pronto contarán con cines sonoros.

6. ENTRE LA REPÚBLICA Y LA GUERA CIVIL

La llegada de la Segunda República supondrá algunos cambios en cuanto a la cinematografía, de igual forma que la producción cinematográfica, que experimenta un período de relativa prosperidad amparado por cierta relajación de la censura, las salas tendrán acceso a una cinematografía de raigambre ideológica más plural.

En el caso de Ciutadella, no existe una componente tan marcadamente politizada durante los años iniciales de la Segunda República. En cambio, sí existe en Es Mercadal, un singular intento de crear un cine específicamente obrerista: el de la Sociedad de Obreros Campesinos y Oficios Varios de Mercadal,

dependiente de la UGT (siendo su Presidente Juan Vinent Sintes, y teniendo ubicada su sede en la Avenida Doctor Llansó 11): tras algunos años sin poder proyectar cine (sin que sepamos a ciencia cierta los motivos), solicitará su reapertura en 1935⁵¹.

Sin embargo, la situación está llamada a variar radicalmente a partir de la llegada de la guerra civil. Merced a una nueva política industrial y empresarial, frecuentemente los cinematógrafos se convierten en cooperativas en manos de los trabajadores de la empresa⁵².

Pero incluso se puede afirmar que el cine vivirá durante el dominio en Menorca de los partidarios de la República un período de intenso proselitismo de izquierdas: sesiones destinadas a recaudar fondos para los combatientes (en la práctica semiincautaciones de la recaudación), con horarios adecuados para su asistencia al cine, y, desde luego, con una temática en muchos casos bélica, antifascista, destinada a elevar la moral de la tropa y de los ciudadanos partidarios del Gobierno constitucional. Fase, pues, de profunda militarización del cine, en un contexto de crispación, en el que las autoridades civiles y militares son conscientes del enorme influjo ideológico que puede tener el cine.

De este modo, encontramos anuncios de prensa tan explícitos como el siguiente, que refleja lo que es la tónica habitual, en 1937:

“Juventudes Socialistas Unificadas- De la velada pro “Konsomob”. Por el presente se pone en conocimiento de las autoridades civiles y militares, organizaciones antifascistas y pueblo en general, que el próximo domingo día 14 y a las cinco y media de la tarde, se celebrará en el Teatro “Círculo Artístico”, la velada pro “Konsomob” anunciada para otra fecha, y que tuvo que ser suspendida debido al efecto del bombardeo aéreo realizado por la aviación facciosa”⁵³.

Por paradójico que parezca, ni siquiera en plena efervescencia de los combates cesa su actividad el cinematógrafo. La celebración de sesiones se ajusta como puede a las pausas bélicas; pero constituye una pieza fundamental en

⁵¹D.G., leg. 186.

⁵² Al menos nominalmente, a efectos gubernativos; en la práctica, no se observan grandes cambios respecto al funcionamiento de los cines, por lo que se puede afirmar que se trata de una medida más efectista que real.

⁵³ *El Iris*, 11 de marzo de 1937, p. 1.

cuanto a la comunicación con el transcurso de la guerra en la península, siquiera mediante ese endeble lazo que constituyen los documentales que las organizaciones anarquistas y socialistas catalanas efectúan y distribuyen con asombrosa eficacia. Y por otro lado, el cine sigue siendo una de las escasas notas de normalidad en el azaroso transcurso de la guerra, por lo que puede considerarse un recurso para mantener elevado el ánimo de la población.

Resulta extraño comprobar, entonces, como entre toque y toque de las sirenas de alarma, el “Círculo Artístico”, y contra viento y marea, sigue adelante con las proyecciones cinematográficas, haciendo todo lo posible para adaptarse a las condiciones bélicas. Así, cuando por parte de la Delegación de Gobierno se indique la necesidad de recortar gastos superfluos del suministro eléctrico a todas las industrias, los empresarios contestarán que el Círculo se nutre para las sesiones cinematográficas de un generador autónomo que funciona...quemando madera (!).

En agosto de 1938 se proyectará en varios cines menorquines *Alas rojas sobre Aragón*; *Documental de la Guerra Antifascista*; y más tarde otra película documental sobre el transcurso de la contienda civil: *Columna de hierro: Documental de la Guerra Antifascista*. Sobre sus pretensiones no hay mucho que decir que no sea explícito en los propios títulos: *Aurora de Esperanza* (“producción española del Sindicato de Industria del Espectáculo Público”⁵⁴) etc.

Pero a medida que transcurre la contienda, la estructura de las comunicaciones imposibilitará una comunicación fluida de cintas cinematográficas entre Barcelona (excepcionalmente Palma) y Menorca. Entonces, el recurso será rellenar el hueco dejado por el cine mediante representaciones teatrales. Las mismas obras que, por inocentes que sean, han tenido problemas para ser representadas antes de la liberalización azañista, saltan ahora al escenario, de la mano de compañías en ocasiones improvisadas:

“Teatro del Círculo Artístico- Marianela y Tú será mío, por la Compañía Plus Ultra. La recaudación íntegra será entregada a la organización Pro-Fortificación”⁵⁵.

⁵⁴ D.G., leg. nº 169.

⁵⁵ *El Iris*, 26 de marzo de 1937, p. 2.

7- LA POSGUERRA

Terminada la guerra civil, y borradas las cicatrices más inmediatas de la contienda, se producirá un auge del cine en Ciutadella, sobre todo a partir de 1940. La mentalidad ha cambiado radicalmente: frente a unos comienzos marcados por los prejuicios frente al cine, ahora ésta ya ha adquirido su estatus de arte. Lo denota la prensa local: si a mediados de 1943, *El Iris* se encarga de pormenorizar en la biografía de Marlen Dietrich (la misma prensa conservadora que se ha resistido incluso a poner anuncios de cine en sus páginas, y cuando lo ha hecho advertía a sus lectores no responsabilizarse del contenido moral de las películas...), desde diciembre existe una página de cine mensual, directamente remitida desde las grandes compañías productoras: el star system, curiosamente adquiere su máxima formulación en fecha tan tardía. Surgen periodistas adeptos incondicionales y hasta cierto punto especialista en cine: en *El Iris* “Cameramam” y “Celuloide” (sobre las novedades del cine en Barcelona).

Porque a partir de entonces, en el contexto de una posguerra marcada por la penuria, por la necesidad de encontrar elementos de evasión, serán semanales las entrevistas o artículos con estrellas, por no hablar ya del exitoso concurso cinematográfico del periódico local: en octubre de 1945, el “Concurso Cinematográfico” organizado en colaboración con la empresa del Círculo Artístico (con premios tan modestos como butacas y botellas de perfume o coñac, y preguntas como “¿Cual es el verdadero nombre de Greta Garbo?, u ordenar doce nombres por parejas artísticas, etc) concita una enorme participación del público: de lo que se trata es de buscar nuevos alicientes en el duro contexto postbélico.

Pero este auge no se dará sólo en Ciutadella. También Sant Lluís, Alaior y en general casi todas la localidades vivirán éste como el período de máxima vigencia del cine.

De esta forma, en la mayoría de las localidades asistimos a un fenómeno hasta entonces poco usual: el cine prolonga su vigencia en pleno período estival; aunque, como sucede en 1945, sea a base de reestrenos, “reprises”, pues la demanda cinematográfica superaba a la disponibilidad de un todavía endeble circuito de distribución.

Durante algún tiempo, el cine vivirá más de cerca la presión de la censura, especialmente en cuanto a la vertiente política: presencia de autoridades

gubernativas en cada proyección, necesidad de pasar por el Gobierno civil un extracto de los argumentos de las películas, su calificación moral, la letras de las canciones y diálogos de las actuaciones de artistas de variedades (se prohíben improvisaciones de cine y teatro⁵⁶), etc. Por supuesto, lo más urgente es realizar una operación de limpieza de este amplísimo (y meritorio, dadas las circunstancias) corpus de películas de tiempos de la República. Por eso, el gobernador Civil recibe a escasos meses del final de la guerra la siguiente orden tajante: “Intereso de ese Gobierno Civil las órdenes oportunas para que todas las películas recogidas a los rojos sean enviadas al Departamento Nacional de Cinematografía, Medinaceli, 42, Madrid. Sr. Jefe Insular de Propaganda del Estado.”⁵⁷

Relata el que fuera proyectorista durante 50 años en el Teatro Principal de Maó, D. Santiago Florit y Vidal, cómo especialmente en los primeros años de la posguerra era preceptivo reservar dos asientos del patio de butacas a los representantes de la autoridad gubernativa, generalmente policías. En una ocasión, cansado el público de ver *Nodos* referidos a Franco, se comenzó a silbar por parte del público. Tras las airadas advertencias de la policía, y en vista del pataleo generalizado del público, la policía suspendió la proyección⁵⁸. Y corroboran absolutamente sus palabras las disposiciones recibidas por el Gobierno Civil, como prueba de que este tipo de situaciones distaba de ser infrecuente:

“Teniendo noticias en este centro [Dirección General de Seguridad] de incidentes, que surgen en las salas cinematográficas, al protestar los espectadores de la proyección con la luz apagada, de películas publicitarias y sobre la duración de las mismas se participa a V.E. que con fecha 1 de Marzo de 1944 y por el Vicesecretario de Educación Popular fue cursado a los Delegados Provinciales de Educación el siguiente escrito: “queda prohibida la proyección a luz apagada [...] de películas publicitarias y clichés de propaganda”⁵⁹.

Pero más allá de este control, son los propios empresarios, cuando no buena parte de los grupos de opinión (desde luego la prensa) los que no toleran de

⁵⁶ D.G., leg. 293.

⁵⁷ D.G., leg. nº 192 (1939).

⁵⁸ Santiago Florit, entrevista oral, noviembre de 1995.

⁵⁹ D.G., leg. nº 293.

buen grado según qué representaciones. Los espectadores han de soportar con paciencia las mutilaciones producto de ese ritual de censura: la autoridad eclesiástica local, así como algún representante de la autoridad civil, asisten a un pase previo de la película, y mediante una campanilla indican al proyectorista los trozos de cinta que deben retirar antes de la proyección. Hay que hacer notar que las películas previamente han pasado ya por una censura de distribución, y por tanto estamos hablando de un segundo nivel de censura, local. 'Terminada la película, el proyectorista ha de armarse de infinita paciencia y volver a restituir los fragmentos prohibidos en dicha localidad a la cinta.

8- HACIA EL OCASO

Las causas del fin de este período de prosperidad cinematográfica en Menorca no son muy distintas de las comunes al resto de los países desarrollados. La llegada de la radiografía en ningún caso había representado una amenaza sustancial para el cine: a lo sumo, se había convertido en un complemento dentro del panorama de las formas de ocio. Pero no sucede lo mismo con la televisión. Muchos cines habían visto truncada su existencia con la llegada del cine sonoro, y lo que ello imponía de concentración empresarial. Pese a todo, subsistían algunos cines en localidades como Sant Lluís, Alaior, etc.: sin ser una fuente de ingresos importante, la propia estima hacia el cine y, por qué no decirlo, cierta tradición cinematográfica que venía de muy lejos, fueron bastante como para hacer perdurar a estas empresas que regentan modestos cines locales: ir al cine había pasado a ser algo parecido a una tradición.

En 1945, los locales de proyección cinematográfica de Menorca, al menos los que cuentan con licencia como tales (siempre hay que añadir modestas salas como la del Centro de Acción Catequística San Miguel) son 11:

Maó: Teatro Principal (850 localidades), Cine Alcázar (625 localidades), Salón Victoria (550) y Cine Consey (450 localidades).

Alaior: Centro Cultural (en la calle General Sanjurjo 1, con aforo de 336 localidades) y Cine España (aforo: 337 localidades; 7 palcos, 214 butacas y 122 generales).

Ciutadella: Círculo Artístico (782 localidades) y cine Alcázar (462 localidades).

Es Mercadal: "Cinematógrafo" (ubicado en el antiguo "Salón el Cisne", calle Maestro Garí 2, regido por Sebastián Pons Moll, con un aforo de 320 localidades)

Sant Lluís: Cine Gloria (337 localidades).

Es Castell: Cine "Salón Nueva España" (340 localidades).⁶⁰

Es decir, el conjunto de Menorca disponía a la altura de 1945-1950 aún de un aforo de 5.429 localidades en las salas cinematográficas, de las que algo menos de la mitad (2.475) correspondían a Maó. Sólo la llegada de la televisión, y más tarde de los video-clubs, acabarán con este extraordinario desarrollo de los cines en Menorca. Pero lo que nadie podrá borrar es la ingente influencia que sobre las costumbres y formas de pensar habrá tenido el cinematógrafo.

⁶⁰D.G., leg. nº 292. Para los aforos, D.G., leg. nº 293.

**“CANSÓ NOVA DELS ESCLAUS ESPANYOLS.
DE LA SURTIDA DE LA
ESCLAVITUT Y MAL QUE Y AVIA [A] ALGER”**

ENRIC PRAT
PEP VILA

El text que editem, de finals del segle XVIII, prové d'un full escrit a mà per totes dues cares, en dues columnes, de mides 295 mm per 203 mm. Tant per haver estat plegat dins d'un llibre com pels efectes de la humitat, hi ha versos que resulten il·legibles –en la nostra edició els hem substituït per punts suspensius. Fou adquirit fa uns anys a Cadaqués, en una venda de papers i llibres que havien estat del poeta i comediògraf Víctor Rahola (Cadaqués, 1866-1952).

El poema, de caràcter narratiu i to popular, amb la voluntat de ser un testimoni d'uns fets tràgics, probablement escrit per un menorquí, segueix la història d'uns alliberats d'Alger i de les penalitats del seu retorn per mar, a causa de la pesta i de la quarantena que els diversos ports on arriben els imposen.

Tot i que amb menor intensitat que en els segles anteriors, durant el segle XVIII continuava el problema del cors practicat contra els vaixells catalans des dels ports magrebins.¹ Al llarg del segle, diversos països europeus hi fir-

¹ Extraiem de l'article d'Eloy MARTÍN CORRALES “Dos obstáculos en las relaciones comerciales entre Cataluña y los países musulmanes en el siglo XVIII: el corso y la peste”, *Primer Congreso d'Història Moderna de Catalunya*, 1er volum (Barcelona, 1984, ps. 611-617), les següents consideracions: “El corso, forma de violencia específicamente mediterránea admitida por la costumbre, enfrentaba a cristianos y musulmanes bajo pretexto de guerra santa. Después de alcanzar su esplendor en el período 1580-1680,

maren tractats de pau, mentre que la corona espanyola s'hi negava per motius d'intransigència religiosa. Això perjudicà encara més el comerç català perquè afavoria que els transports de mercaderies es fessin en vaixells de països neutrals, que no corrien el risc de ser atacats pels corsaris. A més, hi havia el problema dels diversos brots de pesta, que es consideraven procedents dels països musulmans, i de les restriccions que les successives quarentenes imposaven al comerç.² I encara el de la sagnia de diners cap al Nord d'Àfrica destinats a alliberar captius.³ Per fi, durant el regnat de Carles III canvià la mentalitat que inspirava les relacions amb el Magrib.⁴ Tenint en compte que Menorca depenia de la corona hispànica des del 1782 i que Carles III va morir l'any 1788, hem de situar el poema entre aquestes dues dates.

El narrador és un membre d'un grup d'esclaus redimits d'Alger en època de Carles III, mentre era cònsol general d'Alger don Manuel de las Heras. Surten d'Alger amb la *Real Redemptora* amb la por de transportar la pesta ("que no cadem anpastats, / tot as mal se quedi aquí", 23-24). Efectivament, "antes de arribá [a] Alicant / tres ne bárem tirar a la ma, / y tots estábam pensan: / "Ay, de nosaltres què será!" (39-42). Un cop fondejats a Alacant, els diuen que han

entra en una fase de decadencia que le lleva a desaparecer en la segunda mitad del siglo XVIII" (p. 611); "...para la navegación el peligro es evidente. Una relación datada hacia 1760, da cuenta del apresamiento de 96 embarcaciones catalanas y 417 cautivos en ellas; y esto sin comprender la totalidad del litoral catalán" (p. 613).

²"... la aplicación de las ordenanzas sanitarias, rígidas y lentas, que si interesaba a la administración llegaba a constituir una barrera infranqueable para el tráfico de los particulares. Esta situación no tardó en enfrentar a los comerciantes de Barcelona con las autoridades en materia sanitaria del Principado, pues el mantenimiento del personal y efectos necesarios para la observancia de las ordenanzas repercutían en la carestía del comercio. En resumen, el establecimiento de lazaretos, cuarentenas, boleta de sanidad, patentes de sanidad, control de mercancías, correo, embarcaciones y pasajeros, venían a gravar de modo oneroso la práctica comercial". (*Ibid.*, p. 614).

³"El corso también tendrá efectos negativos en el tráfico de divisas, pues la práctica de la redención de cautivos provocaba una salida considerable de moneda con destino a las regencias [...] La Monarquía llegó incluso a intervenir en las cofradías de cautivos, prohibiendo el que se destinara dinero para la redención de éstos, pues alegaba que ya se encargaban de tal tarea las órdenes de redención" (*Ibid.*, p. 613).

⁴"Este nuevo clima desemboca en el establecimiento de tratados de paz con Marruecos, Turquía, Túnez, Argelia y Trípoli. Si bien la actividad del corsario no desaparecerá del todo, sus rebrotes serán ocasionales y poco duraderos. // De cualquier modo, aunque no con la intensidad de siglos anteriores, el corso siguió presente en la vida catalana a lo largo del XVIII. El peligro latente tendrá consecuencias en el litoral catalán, pues ocasiona el tardío poblamiento de la costa, en detrimento del normal desenvolvimiento de la actividad comercial, aunque existió una gran preocupación por perfeccionar las defensas costeras" (*Ibid.*, ps. 612-613).

d'anar a l'illa Plana: "Lo que es general os mana / bos ho daran per escrit, / que nos ordre de Madrid / que aneu demon la illa Plana, / que y á al xabech y al brich, / que tenen tota la jent sana" (49-54). S'hi dirigeixen, però a causa del vent es queden a mig camí. Decideixen fer una barcada amb els més malalts i tornar amb els sans a Alacant. No els deixen entrar. Un llagut pescador els diu que vagin a passar la quarantena a Maó. Un cop arribats, "ell [Atonio Bidarte] anaba preguntant / de ha on abíam surtit. / "Benim de Algé y 'Licant, / y duym la ordre de Madrid, / y ara estam esperant, / que·ls papés als du al meu brich." (127-132). "Al correu vingué al [el] primero / y després al [el] bergantí" (133-134). El capitá declara que allò és el seu fi. Sembla que els altres es disposen a enfonsar-los a canonades. Finalment, n'obtenen provisions per dirigir-se a l'illa d'en Colom, però el vent tampoc no els hi deixa entrar i han d'esperar una nit. Per rematar, una gran marejada els envia contra els esqueis.

El poema consta de 174 versos heptasíl·labs, repartits en 29 estrofes de 6 versos, amb diferents combinacions de dues rimes.

La llengua del text combina formes menorquines amb d'altres del català central, com si es tractés d'un poema dictat per un menorquí i transcrit per un català continental. Com a trets menorquins hi trobem: els articles salats (que alternen amb els literaris de manera completament irregular); la no pronunciació de les *r* en posició final final (*la ma* 'la mar', 40, rima amb *cathalà*); *fill* rima amb *camí* i *aquí* [curiosament, també hi trobem *fii* 'fi', 12]; pel que fa la conjugació verbal, hi veiem: *duym* 'duem' (130), *duys* 'dueu', *pregam* (20), *pensam* (126), *estam* (131), *donau* (144), *comensau* (148), *vengué* 'vingué' (79), *véngan* (143), [però *vinguda* (71)], *presumesch* (32). Pronoms personals febles: *mus* / *mos* (21, 142, 144) i *nos* (36), *bos* (50, 148) i *os* (49), *anau-bo'n-os* 'aneu-vos-en' (81), *arribar-í* (58) [rima amb *camí*], *tireu-ló* (84) [rima amb *Mahó*]; el sufix *-edat* en comptes d'*-etat*, atribuït a influència castellana (*nove-dat*, 46 i 124); la preposició *devés* 'devers, cap a' (146); el mot *al·lots* (136). En contrast amb tot això, hi ha altres trets que corresponen al català central: la quasi constant confusió entre *v* i *b*: *be* 've' (11), *bela* 'vela' (74), *beu* 'veu' (81), *abia* 'havia' (92), *ben* 'vent' (59)...; la no pronunciació de la *t* final darrere nasal (*san Fransesch* 36, *ben* 'vent' 59, hi rimen *bastan* / *Alicant* / *pensan*); el pronom personal *nosaltres* (42) en comptes de *noltrus*; i els mots *ordre* (vs. 26, 51, 123, 141, 152, 155) en comptes d'*orde*, *homa* (6) en comptes d'*homu*.

Ens semblen també dignes d'esment: *mos ha forats* 'ens ha fet sortir (?)' (4), *poupa* 'popa' (78), *ancanforat* 'camforat' (96), *allastir* 'enllestir' (140), *al·llestí* 'enllestir' (148), *esqueixos* 'esqueis' (172).

Els castellanismes que hi veiem són: *consuelo* (5), *conde* (7), *dónan palos* (17), *luego* (28), *Alicant* (39), *antes* (40), *fray* (87), *corazón* (89), *fulano* (106), *primero* (133), *tercero* (137), *bubón* (156). Hi trobem encara un *que* adjectiu interrogatiu (*que novedat* 'quina novetat', 46), i un d'exclamatiu (*que jent tan desgraciada!* 'quina...', 174) i el refrany *qui mal anda mal acaba* (10).

Hem transcrit respectant l'ortografia de l'original però desaglutinant, accentuant i puntuant segons l'ús actual. Com que el manuscrit no conté ni punts ni comes i no sempre ens resulta plenament entenedor, la nostra puntuació a vegades només respon a una interpretació hipotètica.

CANSÓ NOVA DELS ESCLAUS ESPAÑOLS. DE LA SURTIDA DE LA ESCLAVITUT Y MAL QUE Y AVIA [A] ALGER.

A Déu ma comanaré.
Viva el rey Carlos Tercero,
y al⁵ capitá Escudero,
qui mus ha forats⁶ d'Elgé!.⁷

5 Als⁸ esclaus tenen consuelo
perquè és homa verdaté.

Es diu el conde de Espili,
que vengué ab gran bufunada
—jo sempre he sentit a di
10 “qui mal anda mal acaba”,
que·l qui be⁹ ab carta tapada
no pot tenir bona fii—.

⁵ 'El'.

⁶ No hem trobat documentat enlloc un verb *forar*, que deu tenir el sentit de 'treure enfora, fer sortir fora'.

⁷ Alger.

⁸ 'Els'.

⁹ 'Ve'.

- Don Manuel de las Heras,
d'Elgé cònsul general;
- 15 Beylich comanda cadenas,
y los fraras en l'ospital
dónan palos a dotzenas,
qu·és justícia ben rrecional.
- “Mare dels Desenparats,
20 pregam en el vostre Fill,
ja que mus heu franquejats,
mus ajudeu per as camí,
que no cadem anpastats,¹⁰
tot as mal se quedi aquí”.
- 25 Las deu del matí a bona hora,
ordre de Sidi Asan,
que la Real Redemptora
surti luego a l'istan,¹¹
que as cu[r]saris ban arman,
30 o armusar-se¹² per estona.
- Al capità Barthomeu
jo conforme presumesch
que no li savia greu
al surtí ab lo ben fresch.
- 35 Amollem-li;¹³ en nom de Déu,
nos ajudarà San Francesch.
D'Elgé nos bam amullà¹⁴

¹⁰ ‘Quedem empestats’.

¹¹ ‘A l’instant’. En el manuscrit, *alistan*.

¹² *armussar*: Variant d’*esmussarse* ‘disgustar-se’.

¹³ *Amollem-li*: ‘Amollem la vela al vent’. *Amollar* és l’acció de deixar anar la vela fins que té el moviment necessari per prendre el vent com cal’.

¹⁴ *amullà*: Entre els significats del verb *amollar* recollit pel *DCVB* hi ha “arrancar a córrer. “Va amollar-se el cavall i en menos d’una hora va arribar al poble”.

- ab alegria bastant;
 antes de arribà [a] Alicant
 40 tres ne bàrem tirar a la mà,¹⁵
 y tots estàbam pensan:
 “Ay, de nosaltres què serà!”.
- Quan bàrem estar fundajats¹⁶
 [a] Alicant, a la badia,
 45 baren demaná los diputats
 què novedat y avia.
 “Som los esclaus franquejats¹⁷
 que dintra de Algé y avia”.
- Lo que es general os mana
 50 bos ho daran per escrit,
 que nos ordre de Madrid¹⁸
 que aneu demon¹⁹ la ylla Plana,²⁰
 que y á al xabech²¹ y al brich²²
 que tenen tota la jent sana.
- 55 Lo endemà de matí
 l'ànchora bàrem salpà
 per la ylla Plana anà.
 No y bàrem poder arribar-í
 perquè al ben nos ba mancà
 60 y bàrem quedar a mitg camí.

¹⁵ *ma*: ‘Mar’.

¹⁶ *fundajats*: Enteneu ‘fondejats’.

¹⁷ ‘Alliberats’.

¹⁸ Sembla que hauria de dir “que nos ordena Madrid”, però la lectura del manuscrit no és gens dubtosa.

¹⁹ *demon*: ‘Damunt’.

²⁰ L'illa Plana, anomenada també de la Quarantena, es troba a la boca del port de Maó. Servia perquè la tripulació i la càrrega dels vaixells que venien de determinats països, considerats com a perillosos a causa d'epidèmies o malalties endèmiques, hi passessin 40 dies d'observació.

²¹ *xabech*: ‘Vaixell de tres pals amb l'arbre de mitjana’.

²² *brich*: De l'anglès brig ‘bergantí’ (el DCVB documenta *bricbarca*).

Després, a la capbresprada,
comensàrem a a pensà:
“Tirem la lanxa al mar
y farem una bercada”.²³
65 S'enbarcà al capità
amb la jent més enpestada.

Bárem embarcà als més farits
y un de una rompedura,²⁴
que de aquet mal pochs n'i bists²⁵
70 perquè beig que ningú ·n cura,
y sabreu que a la vinguda
ja contà ab Jesuchrist.²⁶

En lo endemà dematí
férem bela per Alicant.
75 Ba surtí un comandant:
“No us porem metre aquí”,
al capità al punt ba di.
Pujem am poupa a l'istant.

Vengué un llegut pescador
80 y ba respondre a beu plena:
“Anau-bo'n-os²⁷ a Mahó
a fer-i la corantena;
y, sen²⁸ fora, a la bela,
al qui duys mort, tireu-ló”.

²³ *bercada*: ‘Barcada’.

²⁴ *rompedura*: ‘Fractura’.

²⁵ *n'i bists*: ‘N’he vists’.

²⁶ Ja era mort.

²⁷ *Anau-bo'n-os*: Ho interpretem com a ‘aneu-vos-en-us’ (en el manuscrit, anaubonos).

²⁸ *sen*: ‘Essent’.

85 Per testimoni lu don,
 que li poran²⁹ preguntà
 al pare fray Joan Xinxon,
 qui·ls anava a confesà;
 y ell, de tan bon corazón,
 90 a boltas deixava as dinà

quant surtia de l'astiba
 que ja abia confesat,
 que de aquella malaltia
 qui no a mort apelat
 95 ya·s rentava cada dia
 ab binagre ancanforat.³⁰

Deixem la confesió
 y pasarem en lo endemà.
 Ba murí un cathalà,
 100 y l'altra era nació.
 Tots dos, dins un sarrió,
 los tiràvam à la ma.³¹

Ay, pobre des capità,
 que tenia mala sort!,
 105 que en ser hora de dinà
 li dèyan: "Fulano és mort",
 y ell se solia alsà
 quant arribàram a port.

Beníem de Berberia
 110 y abíam tocat Alicant
 si al bent fos estat llevant,
 no abíam menester an Cornia,

²⁹ *poran*: 'Podran'.

³⁰ *ancanforat*: 'Camforat'.

³¹ *ma*: 'Mar'.

- que dúyam ordre bastant
per ficar-nos dins [de] l'illa.
115 Just a la boca de al port
donàrem fondo³² aquell dia.
Ba benir an Llorens Cornia
y li donàrem al report,
cauza era la malaltia
120 que no gozàrem parlà fort.

- Vingué Don Antoni Bidarte
y as pusà a preguntà:
“Ab ordre del general,
quina novedad y à?”
125 “Sinch de morts y un de mal
-pensam que no camparà”.

- Ell anaba preguntant
de ha on abíam surtit.
“Benim de Algé y 'Licant,
130 y duym la ordre de Madrid,
y ara estam esperant,
que·ls papés als du al meu brich.”

- Al correu vingué al primero
y després al bergantí.
135 Ba di al capità Escudero:
“Al·lots, açò és al meu fii.
Biva el Rey Carlos Tercero!,
ell qui mus ha fets bení aquí.”

- Ja era entrada de nit
140 que allastían als canons.
“No és ordre de Madrid

³² *donar fondo*: ‘Fondejar’.

que mos tirasen a fons.
Dons véngan provisions.
y dunau-mus-u per escrit”,

- 145 va respondre el capità
devés las sis del matí:
“Al·lots, abem de salpà.
Comensau-bos [a] al·lestí,³³
que ja tenim pa y bi
150 y en la.....³⁴

- Per anar en la illa d'en Colom³⁵
la ordre nos 'bían donat.
“Anau-hi prest, que ja hi són
an Portella y an Bruxach,
155 perquè és ordre del jurat
de curar algun bubon”.

- Quant bàrem aser³⁶ a la ma³⁷
bé teníam alegria,
però al ben³⁸ noba va mancà,
160 no y bàrem poté entrà aquell dia.
Qui no abia de plorà,
beyent tanta malaltia!

- Nosaltres bé·n teníam gana,
y en la nit no se pot entrà.
165 Mos saltà la tramontana

³³ [a] al·lestí: Enteneu ‘a enllestir’ (en el manuscrit, al llestí).

³⁴ Un séc al paper impedeix la lectura del vers.

³⁵ L'illa d'en Colom es troba a la costa oriental de Menorca, dintre del terme de Maó; és la més gran prop del litoral menorquí.

³⁶ aser: Enteneu esser.

³⁷ ma: ‘Mar’.

³⁸ al ben: ‘El vent’.

y mos ba fe desca[n]sà,
que las cosas que Déu fa
jamay n'i à cap de errada.

Navegàvam com a peixos
170 ab la gàbia aferrada,
y de sa gran marajada³⁹
pujàrem en els esqueixos.⁴⁰
Y dèiem nosaltres mateixos:
“Que jent tan desgraciada!”.

BIBLIOGRAFIA:

- Anònim (1712), *Llantos de un pueblo cautivo, baxo el yugo del sarraceno algerino. Alientos para su cautiverio, compuestos por un sacerdote Catalán, esclavo en el mismo Argel*. Barcelona, en la imprenta de Juan Pablo Martí, 4º, 1 f. i 18 pàg.
- Anònim (s. XVIII). *Cautivo de Gerona. Nueva relación, y copia de una carta que escribió un hijo à su Padre, en que le dió a entender los tormentos que padecía en su cautiverio en la Ciudad de Argel, como verà el curioso Lector. Le sigue la segunda parte: Respuesta que embió el padre a su hijo, cosolandolo en sus trabajos; y de la forma que fue rescatado*. 8 pàg. (19 cm).
- Anònim (1779). *Ordenanza de primero de Julio de 1779 prescribiendolas reglas con que se ha de hacer el corso de particulares contra enemigos de la Corona*. Barcelona, Eulalia Piferrer. Portada i 19 pàgines.
- Anònim (s. XIX), *El cautivo de Gerona. Nueva relación de una carta que escribió à su padre (un hijo) en que le daba a entender los tormentos que padecía en su cautiverio en la ciudad de Argel, y la contestación que éste le dá. 1a y 2a parte*. 4 pàg. (21 cm).

³⁹ *marajada*: ‘Marejada, maror’.

⁴⁰ *esqueixos*: ‘Esqueis’ (esquei “massa rocosa que presenta una superfície clivellada i cantelluda”, DCVB).

- ASENSIO BERNALTE, JOSÉ ANGEL; FÀBREGAS ROIG, JOSÉ (1984). "Incidencias corsarias en las costas catalanas durante el reinado de Carlos III (1759-1788)." *Actes del Primer Congrès d'Història Moderna de Catalunya*, vol. I, pàgs. 721-729.
- MARTÍN CORRALES, ELOY (1984). "Dos obstáculos en las relaciones comerciales entre Cataluña y los países musulmanes en el siglo XVIII: el corso y la peste". *Actes del Primer Congrès d'Història Modera de Catalunya*, vol. I, pàg. 611-617.
- NOGUER, JAUME; ALCOVERRO, AGUSTÍ (1998). *Pirates, corsaris i torres de moros*, Ajuntament de Palafrugell - Ajuntament de Girona. Amb bibliografia a les pàg. 62-63.
- PAPELL, ANTONI (1982). *Pirates i corsaris a l'Empordà*. Figueres, Biblioteca Palau de Peralada.
- VAQUER I CATÀ, JOSEP (1991). *Pirates i esclaus de Begur*, Begur, Parròquia de Begur.

LOS ENIGMAS DEL TIEMPO: REALISMO Y VIRTUALIDAD (*)

JAVIER TEJADA PALACIOS

Para comenzar, les diré dos cosas: la primera, que agradezco mucho la invitación para dar esta conferencia y, la segunda, que he venido a Mahón con la intención de divertirles con la lectura de un discurso lógico en el que aplico, de manera totalmente heterodoxa, las leyes de la física para interpretar la realidad. El resultado es que he construido unas realidades virtuales, cuánticas unas y clásicas otras, que sólo son provocaciones intelectuales y constituyen el núcleo de este pequeño divertimento.

Permítanme que comience con una pregunta: ¿Podrán las teorías del *todo* explicar por qué el tiempo va hacia adelante?

Parece evidente que el tiempo tiene una flecha, es decir, que va hacia adelante; de hecho la mayoría de los procesos parecen extraños cuando se los observa hacia atrás. Por mucho que esperemos, un buen pescado frito nunca nos volverá a aparecer vivo y los seres vivos envejecemos irreversiblemente con el discurrir del tiempo. Sin embargo y a pesar de todas estas evidencias, por ejemplo, Einstein afirmaba que la distinción entre pasado, presente y futuro es una pura ilusión y Jawkins nos repite cada vez en sus libros que la Física es totalmente simétrica en el tiempo. Es decir que es lo mismo caminar hacia

(*) Lliçó inaugural del curs acadèmic 1997-98 de l'Ateneu de Maó.

el pasado que hacia el futuro. También hay que decir que muy recientemente Prigogine, premio Nobel de Física, se ha aventurado a enfrentarse a la comunidad científica diciendo que puede probar matemáticamente que la Física marca una dirección para el tiempo.

Prigogine nos dice que las dos experiencias fundamentales del hombre son la de la repetición, cada día vemos salir y ponerse el sol, y la artística y creativa. En esta última, lo que prima es la novedad la cual está orientada en el tiempo y además es totalmente disimétrica respecto al tiempo. Además, insiste Prigogine, cuando observamos la naturaleza vemos siempre la *irreversibilidad*. ¿Cómo pueden algunos físicos decir que todo es pura ilusión?

Bueno pues para entrar en la discusión, primero haré una pequeña reseña biográfica del tiempo.

La idea de tiempo asociada al cambio nos viene de antiguo. Ya los babilonios, hacia el 1800 antes de Cristo, introdujeron dicha idea al observar los cambios que periódicamente se producen en el firmamento. Los antiguos filósofos griegos, los romanos y los hindúes también pensaban que el tiempo era cíclico, asociaban la idea de tiempo con los movimientos periódicos que se observan en el cielo. El tiempo era circular y como decía Aristóteles “al no tener el círculo ni principio ni fin no tenemos por qué ser anteriores a quienes vivieron en tiempos de Troya, ni ser ellos anteriores a nosotros por estar más cerca del principio”.

La noción de tiempo lineal se introdujo en el pensamiento occidental con el judaísmo y el cristianismo. Ambas religiones se centraron en acontecimientos históricos únicos: “¿Qué sentido tendría la redención cristiana de suponer que hechos similares a la muerte y resurrección de Cristo habían ocurrido en numerosas ocasiones en ciclos cósmicos diferentes?”. Según la doctrina cristiana, el mundo fue creado en un momento determinado y se extinguirá en una fecha indefinida. El mundo no es eterno, como lo creían los griegos, sino que tiene un comienzo y un fin. Los primeros padres de la Iglesia, San Agustín es un ejemplo, profundizaron mucho en el concepto de tiempo lineal. De las seis frases en que San Agustín dividía la historia, la última era la final, partía del nacimiento de Cristo y acabará con el Juicio Final, cuando Dios ponga fin a los tiempos. Éste es el esquema más o menos ortodoxo que prevaleció durante la Edad Media, lo que marcaba la vida en esa época no era el tiempo abstracto de las horas y minutos, sino el ritmo de la vida diaria y de las estaciones.

El presidente del Ateneo, Pere J. Bosch, introduciendo la conferencia de Javier Tejada.

Hay que esperar hasta el siglo XIII, con la invención del reloj, para que el tiempo se transforme en una entidad abstracta con existencia propia. El reloj fue lo que permitió disociar el tiempo de los ciclos naturales y contribuyó en gran medida a que se tuviera conciencia de un mundo independiente, medible en secuencias matemáticas. Podemos decir que mientras el reloj revalorizaba el tiempo terrenal, iba disminuyendo la preocupación medieval por la eternidad. Durante los siglos posteriores, “el tiempo y su medida” se convirtieron, curiosamente, en las estrellas de la Filosofía y de la Industria; el caso es que todas las ciudades querían tener el reloj mas bonito y más exacto.

La obsesión por el tiempo, por su curso rápido y a veces desordenado, como decía Petrarca, es típica de los renacentistas. Que el tiempo posee una flecha y que su devenir es irreversible está también en el centro de algunas discusiones filosóficas del Renacimiento. El concepto abstracto de tiempo tuvo un gran impacto en la economía, las campanas y el reloj comenzaron a marcar el inicio del trabajo y de las transacciones económicas y el capital inició su expansión prestamista. Pero el mundo seguía teniendo una edad de tan sólo 6.000 años de acuerdo con la cronología fundada por la Biblia.

Durante el siglo XVII las teorías de Descartes y de Newton acostumbraron a los filósofos y sabios a la idea de que el Universo y el tiempo eran infinitos y la doctrina cristiana se opuso a que se relexionara en público sobre el tiempo infinito.

Kant con su obra titulada *Historia General de la Naturaleza y teoría del cielo* realiza el primer intento sistemático de dar una explicación evolutiva de la historia cósmica: la transición del caos al orden no se había producido repentinamente. “La Creación nunca está terminada. Tuvo un comienzo, es verdad, pero nunca terminará “. Kant reconoce que tuvieron que pasar millones de años y siglos antes de que la esfera celeste presentase la perfección que presentaba en su época. Por primera vez se rompe con la cronología bíblica. Se inicia así el gran viaje intelectual del concepto tiempo.

¿Qué es lo que ocurrió realmente en el siglo XVIII? Una cosa sencilla y complicada a la vez. El debate filosófico había revelado la posibilidad de reemplazar la concepción estática del Renacimiento acerca de la naturaleza por una concepción dinámica y evolucionista. Pero la Filosofía sola no podía eliminar la vieja escala de tiempo, para esto había que tener una concepción alternativa que sólo la ciencia podía proporcionar.

La primera rama de la ciencia natural que se hizo genuinamente histórica fue la Geología: la batalla decisiva entre la cronología bíblica, basada en tradiciones humanas y la cronología basada en el “testimonio de las cosas” fue librada en el campo de la historia de la tierra. Entre 1750 y 1850 se creó una nueva escala de tiempos fundamentada en los estratos rocosos y los fósiles de la corteza terrestre. Por primera vez la tierra adquiere una HISTORIA.

Como consecuencia se plantea una gran discusión sobre el origen del mundo, William Cowper comenta lo siguiente en su poema “La Tarea” (1785):

Algunos escriben relatos de guerras y hazañas
De héroes poco conocidos, y llaman al desvarío
Una historia... Algunos perforan y taladran
La tierra sólida, y de los estratos
Hacen un registro, por el cual nos enteramos
Que quien la hizo y reveló su fecha
A Moisés se equivocó acerca de su edad.
Algunos más agudos y más laboriosos aún,

Planean la Creación; recorren la naturaleza
Hasta la empinada cima de su altura más sublime,
Y nos dicen de donde provienen las estrellas.

La doctrina de las *CATÁSTROFES* aparece con el fin de lograr un acuerdo entre el testimonio de la Geología y las Sagradas Escrituras. Se llegó a identificar el Diluvio de Noé con el último gran hundimiento que dejó sus huellas en los estratos de Europa Occidental. Una vez identificada la última de las catástrofes con el Diluvio, podía considerarse al hombre como una criatura cuya aparición sólo se había producido hacía unos pocos miles de años. Así era posible dar a los geólogos y astrónomos todo el tiempo que quisieran para los días anteriores a la Creación. El centro del problema religioso fue transferido de la historia de la tierra a la historia del hombre lo que desencadenaría las ideas de Darwin acerca de los antepasados animales del hombre.

Después de la doctrina de las catástrofes aparece la teoría del *uniformismo*. Fue Charles Lyell (1830) quien sintetizó treinta años de descubrimientos geológicos y demostró que admitiendo una extensión de tiempo suficiente, es posible explicarlos en términos de procesos naturales conocidos. Lyell dejó definitivamente de lado las cuestiones relativas al origen de la Tierra y limitó sus investigaciones a su desarrollo.

El físico británico William Thomson, conocido con el nombre de lord Kelvin, aplicó las leyes de la Termodinámica para datar la Tierra y llegó a la conclusión de que dicha edad era de aproximadamente 100 millones de años. Las teorías evolucionistas de Darwin estaban más de acuerdo con las estimaciones geológicas que sugerían una edad de varios miles de millones de años. El descubrimiento de la radiactividad por Becquerel, a principios del S. XX, y la posibilidad de datar la Tierra por un método científico y matemáticamente exacto acabó por dar la razón a los geólogos y darwinistas. Hoy sabemos que la edad de la tierra deducida de los estudios de datación radiactiva de uranio es de 4.700 millones de años y que la edad del Universo deducida del análisis espectral de la luz de las estrellas es de 15.000 millones de años. El mundo, nuestro *mundo* tiene una edad mucho mayor que la que habían imaginado nuestros antepasados.

Hoy en día, vivimos inmersos en la “quasi” simultaneidad de los sucesos y las noticias y el tiempo nos enfrentan a los más variados desafíos personales

y sociales. El tiempo, el espacio o lugar y su relación dual de amor-odio constituyen líneas prioritarias del pensamiento moderno científico, social y político.

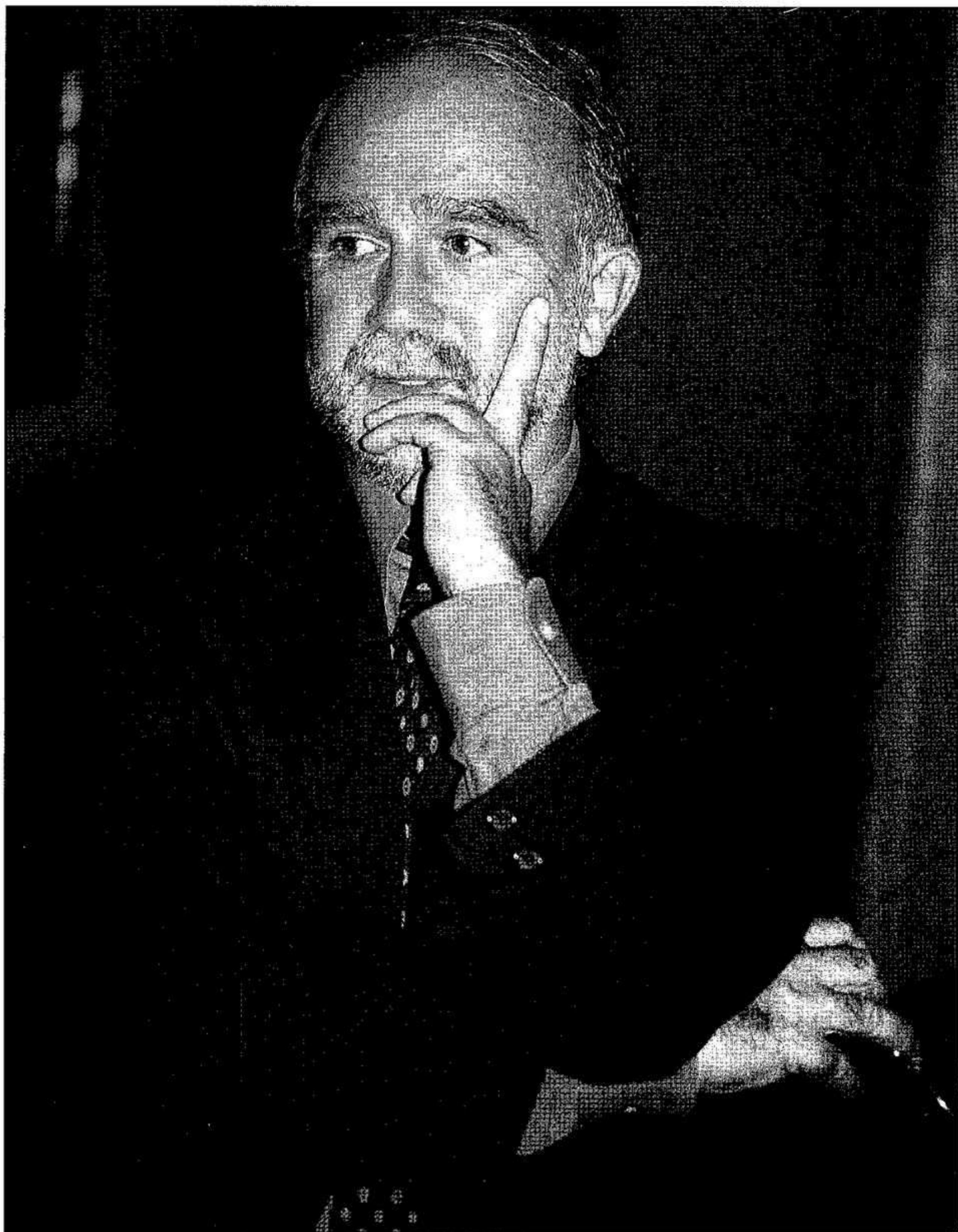
En esta conferencia, reflexionaré sobre el concepto de tiempo sociológico, para ello haré una interpretación de la realidad en clave de leyes físicas que me permitirá construir una realidad metafórica y virtual en la que me adentraré con el ánimo del jugador.

Todos los sucesos, incluido el que nos reúne hoy en la lectura de esta conferencia ocurren en un tiempo y en un lugar y la intensidad de su recuerdo depende más del instante en el que transcurren dichos sucesos y de su concatenación temporal que del lugar donde se produjeron. Esto es así, porque mientras la noción de espacio tan sólo está ligada al lugar donde ocurren los hechos, el tiempo nos permite ordenar los sucesos y nos indica el cambio del presente al futuro. Más aún, no podemos comprender el *cambio* sin tiempo, ni el tiempo sin introducir algún cambio. En nuestro caso particular, en las personas, el tiempo está ligado a nuestra personalidad por el hecho de que se nos da como experiencia en tanto que está relacionado con la conciencia y forma parte a su vez de la idea que cada uno tiene de sí mismo. Muchas veces al hablar de nosotros mismos lo hacemos remarcando nuestra identidad temporal. El tiempo es lo que nos une y separa a la vez.

Definir el tiempo es muy complicado y posiblemente ninguna de sus definiciones al uso contienen la verdad absoluta. Pero también es cierto que todas ellas poseen alguna característica de lo que realmente es el tiempo. Por ejemplo se dice que:

- el tiempo es una imagen dinámica de la eternidad,
- el tiempo es la medida del cambio del presente al futuro,
- el tiempo ordena los sucesos,
- el tiempo es la cuarta dimensión,
- el tiempo mecánico del reloj no tiene pasado ni futuro y fluye uniformemente.

Pero si definir el tiempo es difícil, ¿qué podemos decir de su medición?. Hagamos la comparación con el espacio: medir, por ejemplo, la longitud de esta sala es fácil y reproducible. Por el contrario, la medición del tiempo no se puede repetir. Sino, ¿cómo medir el segundo, la hora o el día que transcurrieron en el pasado? Por ello, la medición del tiempo sólo se da como cate-

Javier Tejada Palacios.

goría científica, o bien como experiencia subjetiva. Aquí es donde el tiempo fisiológico adquiere un valor añadido psicológico y “detecta” un tiempo con un fluir no uniforme.

A estas alturas del discurso, nos podemos preguntar también si existe o no una dirección para el tiempo, lo que se ha convenido en llamar la flecha del tiempo. ¿Cómo distinguir la flecha del tiempo? En Física existen varias flechas para el tiempo que claramente distinguen el pasado del futuro, a pesar de que las leyes fundamentales de la física, mecánica, electromagnetismo, atómica y nuclear no son capaces de distinguir entre las dos direcciones del tiempo. Permítanme que haga un pequeño inciso para decirles que la distinción temporal que permite la segunda ley de la termodinámica se deduce del comportamiento de un gran número de partículas. Es decir, la segunda ley de la termodinámica (en cualquier proceso, reversible o irreversible la entropía del Universo nunca disminuye; si es reversible queda constante) no es fundamental por el hecho de que con ella se sabe cómo se comporta el promedio, nunca cada uno de los componentes del sistema. La entropía es un concepto que no puede aplicarse a una sola partícula, ni tan siquiera a un número pequeño de partículas.

Bueno pues las flechas del tiempo que nos permite deducir la Física son: en primer lugar citaré la flecha termodinámica que nos dice que el flujo de calor espontáneo siempre se dirige en la misma dirección, va del foco caliente al frío. La expansión del Universo es la segunda flecha y dice: “la materia del universo estaba más comprimida en el pasado mientras que en el futuro estará más dispersada”. No obstante no se tiene seguridad de que dicha expansión prosiga indefinidamente. La tercera flecha es la electromagnética y dice que “las ondas electromagnéticas se propagan en el futuro y no hacia el pasado”. Cuando miramos al sol lo vemos en la posición que ocupaba ocho minutos antes, que es el tiempo que le cuesta a la luz llegar a la Tierra.

Posiblemente la flecha “más verdadera” sea la que se deduce de la termodinámica al estudiar la dinámica de los sistemas inestables que son aquellos sistemas para los que un pequeñísimo cambio de las condiciones inestables modifica totalmente la trayectoria. Estos son los sistemas en los que Prigogine se ha basado para explicar la irreversibilidad temporal. La idea que se esconde detrás de estos sistemas es la que no hay causas catastróficas en la explicación de su dinámica, tan sólo debemos hablar de hechos catastróficos como

sería el hecho de modificar ligeramente las condiciones iniciales del movimiento.

También podemos hablar de las flechas no físicas del tiempo, a saber, la psicológica y la sociológica que como indican sus nombre se refieren a los tiempos propios del hombre y de la sociedad en la que vive. Al hablar de estas nuevas flechas, nos separaremos completamente de la ciencia y nos adentraremos en un mundo virtual. Yo hoy aquí haré, a modo de divertimento, una construcción lógica de una realidad para transformarla en algo irreal, virtual en el lenguaje moderno.

Hablar del tiempo y de su dirección, no sólo significa comentar el ayer y discutir, que no predecir, el futuro, sino también disfrutar el “ahora”, el “Carpe diem” renacentista. Sí, ese “ahora” que posiblemente sólo existe en el tiempo psicológico y social y cuya carga de felicidad determina el paso no uniforme de nuestro tiempo psicológico. El paso del tiempo, tan misterioso para la Física, se nos aparece a los hombres ligado a los procesos biológicos cíclicos que ocurren en nuestro organismo. La flecha del tiempo psicológico apunta en la misma dirección que la de la Física con la gran diferencia de que, mientras en la física todos los instantes son iguales, nuestro tiempo psicológico y el social dispone de instantes privilegiados. Todos nosotros y todas las sociedades hemos vivido alguna vez algunos de dichos instantes.

En los momentos de felicidad nuestro tiempo psicológico cabalga rápidamente, se atropella a sí mismo y nos proyecta al futuro adelantándonos al tiempo del reloj, lo que nos asegura ser hombres y mujeres de nuestro tiempo. Podríamos decir que

Cuando se es feliz
el tiempo avanza más rápido que el reloj
si comenzáramos a caminar durante el día
y volviéramos,
llegaríamos la noche anterior.

¿Pero qué podemos decir del tiempo sociológico? ¿Posee también una flecha? ¿Es su paso uniforme? ¿Está ligado a algo del mismo modo que el tiempo relativista lo está a la masa de los objetos y el tiempo psicológico a nuestra propia personalidad?

En términos de *neurosociología*, ciencia que no creo que exista todavía, podemos decir que el tiempo sociológico está ligado a la memoria colectiva

que confiere la personalidad de una sociedad. De hecho, una sociedad con memoria es aquella que siempre recuerda y la intensidad de sus recuerdos mide la inercia o resistencia al cambio social a la vez que determina el ritmo del devenir del tiempo sociológico. La neurosociología nos dice también que cuanto más se agita una sociedad, es decir, cuantos más acontecimientos convulsivos viva, menor es su capacidad para recordar, es decir, pierde memoria y en consecuencia ofrece menos resistencia al cambio. A base de muchas historias intensas vividas seguidas, la sociedad se puede volver desmemoriada y más fácilmente se pueden producir grandes cambios aun a sabiendas de las tragedias colectivas que dichos cambios conllevan muchas veces. Por otra parte, el final de estos procesos es, "a priori", desconocido y existe la misma probabilidad de llegar, tras el cambio, a cualquier otro orden social.

Existe también, como es lógico, una pérdida natural de la memoria de la sociedad como consecuencia de la erosión que produce el paso del tiempo sociológico. Toda sociedad debe pues poner "trampas" para mantener cautiva la memoria colectiva. Estas trampas de memoria que se oponen al efecto erosionador del tiempo se utilizan también para recrear el pasado y evitar así, incentivando la memoria, que se produzcan cambios no planeados.

Cuando el tiempo psicológico de un grupo de individuos camina más rápido que el sociológico, la sociedad reacciona con cambios para ajustar los pasos de los dos tiempos. Tras cada cambio, la sociedad evoluciona lentamente hacia un nuevo estado de equilibrio global. Este deslizamiento social hacia el nuevo paradigma o conjunto de valores, se produce secuencialmente, sin orden preferencial, en los diferentes estamentos y capas que forman la sociedad.

El escenario utópico y atemporal de nuestra sociedad virtual con memoria de lógica binaria, se podría corresponder, por ejemplo, con la situación de una sociedad que oscila, con periodos constantes del tiempo social, entre dos representaciones distintas del orden social. La sociedad podría así vivir en un mundo feliz de intercambio pacífico y periódico de la ideología dominante. Dicha sociedad podría utilizar los periodos entre cambios para deslizarse suavemente y de forma continua hacia el estado de máxima felicidad social. El hecho es que el periodo del cambio se podría elegir apriorísticamente sin más que reducir levemente las diferencias entre las dos ideologías. Estos procesos o cambios que se repetirían cíclicamente sólo se verían interrumpidos si desa-

pareciese totalmente la barrera que separa las dos ideologías, es decir, eliminando las diferencias.

Pero nuestra realidad virtual la podemos hacer ahora cuántica y jugar con ella. Hasta hace bien poco la llamada Física Cuántica, esa Física no determinista, la que se basa en la dualidad onda-corpúsculo, sólo se aplicaba al mundo de los átomos y de las partículas elementales. Hoy sabemos que hasta los objetos casi-grandes se pueden comportar cuánticamente. Pues bien, ahí va una nueva provocación, cuántica en este caso. Os voy a contar en que consiste el envejecimiento cuántico contra el cual no podemos luchar por ahora. Quizá sepan que en EEUU se ha puesto de moda la llamada criogénesis que consiste en enfriar el cuerpo humano con el fin de *detener* la actividad biológica y así no morir. Independientemente de los problemas médicos y tecnológicos que se pueden plantear cuando se pretenda volver a la vida el cuerpo congelado, la criogénesis no ha contado con el envejecimiento cuántico que se produce siempre y es además independiente de la temperatura. Así podría darse el caso de que congelaran a un "ser" de x años y al despertarlo fuera más viejo por efectos cuánticos. La explicación hay que buscarla en el efecto cuántico más curioso, el llamado efecto túnel que nos dice que una reacción química se puede dar incluso en ausencia de energía. Es como aquel hombre que está parado al pie de una montaña y no tiene fuerza para subirla, pero como es un sabio cuántico, se sienta y espera hasta que aparece al otro lado de dicha montaña.

El mundo cuántico nos permite generar otra realidad virtual asociada a la existencia de fenómenos en los que el tiempo parece no intervenir. Cuando antes hemos hablado del efecto túnel, hemos indicado que el hecho probado experimentalmente es que los objetos situados a un lado de una barrera de energía, están de hecho, simultáneamente a los dos lados de la misma, lo que ocurre es que cuando los observamos destruimos el estado de coherencia y aparecen sólo en un lado. Es decir no existe el tiempo para atravesar la barrera, porque existe simultaneidad de presencia a ambos lados. Pues bien, basados en este principio de coherencia cuántica, les voy a construir otra provocación intelectual o realidad virtual, la he denominado *el bilingüismo cuántico*.

Para comenzar, una definición: el niño bilingüe perfecto es aquel que se educa en un ambiente de igualdad de dos lenguas y ambas las aprende con igual intensidad y amor. ¿En qué lengua pensaría el niño? ¿Puede existir un estado de pensamiento asociado por igual a dos lenguas? La respuesta cuán-

tica es que sí. En la lógica binaria que nos movemos, blanco o negro, uno o cero, sí o no, cada uno habla en la lengua que le sale, la que mejor sabe, la que le cuesta menor energía o desgaste ya sea éste físico o psicológico.

Sea el caso, por ejemplo de dos lenguas A y B separadas por una barrera de energía, de modo que siempre hablamos en la que estamos atrapados, en la que menor energía gastamos. En el caso de un proceso cuántico de bilingüismo, las dos lenguas A y B poseerían la misma energía existiendo además un continuo trasvase entre las dos. Al pensar simultáneamente en las dos lenguas, es el pensamiento coherente cuántico sin tiempo de respuesta de pasar de una lengua a otra, nos podríamos preguntar en que lengua hablaríamos. La respuesta es muy sencilla, hablaríamos en la lengua que sin querer nos induce nuestro interlocutor. El proceso de comunicación, de interacción con nuestro interlocutor, rompe el estado de superposición de las dos lenguas en nuestro cerebro y automáticamente comenzamos a hablar en una de ellas. Por ejemplo, imaginemos que vivimos en este estado utópico/cuántico de superposición perfecta de dos lenguas A y B, salimos a la calle y paramos un taxi. Si el taxista nos saluda en la lengua A, comenzaríamos a hablar en la lengua A, pero si nos saludase en la lengua B, constestaríamos en la lengua B. Al salir del taxi recuperaríamos nuestro estado cuántico de interdifusión lingüística hasta un nuevo proceso de comunicación. Es decir, el proceso del habla en una lengua para el bilingüe cuántico, sería pura y totalmente aleatorio y se recupera la normalidad, el tiempo clásico, en el momento en que se da el proceso de la comunicación.

Por último y para acabar, permítanme que lea unos versos sobre el tiempo, uno, el primero que leeré, del gran poeta inglés T. S. Eliot y el otro de un poeta español llamado Luis Tejada.

Then came, at a predermined moment, a
moment in time and of time
A moment not out of time, but in time, in
what we call history; transecting,
bisecting the world of time...
ant that moment of time gave the meaning.

Entonces apareció , en un momento dado, un
momento de tiempo en el tiempo,
un momento no fuera del tiempo, sino en el tiempo,

en lo que llamamos historia; atravesando y bisectando el mundo del tiempo.

Un momento justo en el tiempo, pero el tiempo se hizo a través de ese momento: sin el cual el tiempo no tiene significado, y ese momento de tiempo explicó todo.

El tiempo es también la vida de alguien en la memoria otros, la pervivencia de Spinoza histórico en esta tarde de finales de siglo resucitado por mi recuerdo.

Hay un instante, en este tiempo indiviso y verdadero, en que yo navego hacia el corazón de una flor amarilla. Un instante vecino de la eternidad, que reúne en su cetro la figura de una belleza ulterior no adventicia, un instante que ya no es potencia sino el acto más puro de mí mismo, fuera de la materia donde, al decir de Plotino, “todas las cosas son actos y todas son vidas”.

Un instante que linda con lo inextenso, donde la vida se toma a sí misma entera de una sobredosis de gozo que pervive en el ahora y no en la añoranza del pasado. Un instante más allá del silogismo y la pared blanca y azul por donde asciende el alma rotatoria de Platón mientras traslada un cielo que está quieto en el centro y se mueve en su periferia.

¿Volveré alguna vez a lomos del caballo Pegaso en un paradigma de tiempo que destruya la verdad metafísica del orden sucesivo de las cosas que no son simultáneas? ¿Veré entonces la primavera desde el cielo inmutable?

Muchas gracias por su atención y de nuevo gracias a los organizadores de esta conferencia por su invitación; en particular, le agradezco a Pedro Jaime Bosch su interés porque yo estuviera hoy aquí entre ustedes. Con él he revivido parte de mi tiempo, un tiempo en el que no éramos conscientes de su existencia para nuestros cuerpos y espíritus.

SECTOR PÚBLICO DÉFICIT Y CRECIMIENTO EN LA NUEVA PERSPECTIVA EUROPEA (*)

JOSÉ BORRELL (**)

I. CRECIMIENTO Y PARO EN EUROPA: LAS LECCIONES DEL PASADO.

Desde la caída del muro de Berlín en noviembre de 1989, Europa ha vivido toda una serie de peripecias de extraordinaria importancia política y económica: reunificación alemana, ampliación de la Comunidad, Tratado de Maastricht y sus difíciles ratificaciones nacionales, tormentas monetarias en 1992 y 1993, crisis y explosión del SME, aguda recesión económica en 1993-1994, inicio de la recuperación en 1995, posteriormente abortada y seguida de una drástica caída de los tipos de interés y de acelerados esfuerzos de ajuste presupuestario para conseguir cumplir los criterios de convergencia, etc.

A través de todos estos acontecimientos, los años 90-95 se han caracterizado por ser un período de “crecimiento blando”, inferior al 2% anual medio, para el conjunto de las economías europeas. Este débil crecimiento ha sido el principal responsable del elevado nivel de paro europeo, que afecta a casi 20 millones de personas, el 12% de la población activa, y que constituye el más grave problema de nuestra sociedad.

(*) Conferència impartida a l'Ateneu de Maó el dia 1 de febrer de 1997.

(**) Exministre d'Obres Públiques.

En cambio, entre 1987 y 1990, en la Unión Europea se crearon nueve millones de empleos gracias a un crecimiento económico del 3,5% anual medio. Si esta fase de crecimiento se hubiese prolongado de 1990 a 1994, la tasa de paro en Europa sería del 5,5%, es decir, la mitad de la actual, lo que habría cambiado radicalmente nuestra percepción de la realidad y nuestras perspectivas de futuro.

Reducir el paro a la mitad parece un hermoso sueño. Pero no lo es, porque hubiera podido ocurrir y debemos procurar que ocurra en el escenario que dibuja la nueva perspectiva europea, en la que los Estados que entren en la UEM habrán perdido toda autonomía en el establecimiento de sus políticas monetarias y deberán cumplir con las exigencias presupuestarias previstas en los criterios de convergencia y en el llamado Pacto de Estabilidad.

Para hacer frente a esta nueva perspectiva, deberíamos extraer alguna lección de la experiencia pasada, para evitar en el futuro los efectos de la descoordinación de las políticas económicas, que serían mucho más graves en el nuevo contexto.

II. LA NECESIDAD DE UNA MAYOR COORDINACIÓN DE LAS POLÍTICAS ECONÓMICAS.

El débil crecimiento europeo, que es, en mi opinión, la causa central de paro, es, a su vez, el resultado de la descoordinación entre las políticas monetarias y fiscales en Europa, provocada por la falta de una autoridad política del adecuado nivel.

Por eso considero que la Unión Monetaria, la moneda única, es necesaria y urgente. Pero también creo que no será suficiente para garantizar un crecimiento que ayude a absorber nuestros insoportables niveles de paro. Para ello hace falta una concentración tripartita entre el banco central, los Gobiernos y los agentes sociales. La Unión Monetaria garantiza, cierto, una política monetaria unificada, pero hace falta una contrapartida indispensable, algo que se parezca a un gobierno europeo, que resuelva la incapacidad de los Estados europeos de diseñar políticas cooperativas de crecimiento y superar las recesiones de la economía.

Si esto no ocurre, es de temer que se reproduzca, a mayor escala todavía, el fenómeno que hemos vivido en la experiencia europea reciente y que está en el origen del aborto de la tímida recuperación de 1994-1995.

En efecto, en el conjunto europeo, las políticas monetarias han estado en retraso con respecto a las necesidades de la coyuntura y los Bancos Centrales han esperado a que se redujeran los déficit públicos para bajar los tipos de interés a corto plazo. Así, en Europa, la restricción presupuestaria no ha sido compensada por políticas monetarias suficientemente expansivas y la recuperación se ha frenado. Exactamente lo contrario de lo que ocurrió en Estados Unidos en 1991, donde fueron capaces de empezar por la expansión monetaria y, una vez que la recuperación estaba asegurada, aplicar las restricciones presupuestarias.

Pero para que esta estrategia fuese viable, se requería un "gobierno económico europeo" suficientemente fuerte y creíble para que los Bancos Centrales aceptaran aplicarla. Pero Europa ha carecido en el pasado de una institución a la altura de la interdependencia de las economías de sus Estados, que fuera capaz de asumir sus intereses comunes. Ello impidió dar una solución cooperativa a las consecuencias de la reunificación alemana y ha generado, de nuevo, una carrera no cooperativa hacia la depresión.

Esta mayor coordinación será imprescindible en el futuro, en función de los límites que el nuevo escenario implica para las políticas presupuestarias nacionales cuyas consecuencias a corto plazo analizaremos a continuación.

III. INTERPRETACIONES CONTRADICTORIAS SOBRE DÉFICIT PÚBLICOS Y CRECIMIENTO EN EUROPA.

En 1995, el conjunto de los déficit públicos en Europa representaba el 5% del PIB de la UE, cuando era del 6,5% en 1993 y había sido el 2,5% en 1989.

El déficit primario estructural, (es decir, neto de intereses de la deuda y corregido del impacto de las fluctuaciones coyunturales sobre los ingresos) se había mantenido constante entre 1989 y 1993 y se había reducido al 1,5% del PIB entre 1993 y 1995.

No parece pues, con estos datos, que, en su conjunto, los gobiernos europeos hayan seguido una política presupuestaria expansiva, más bien al contrario.

Y, sin embargo, la interpretación dominante es que los déficit públicos europeos han sido los responsables de los altos tipos de interés y que la recuperación del crecimiento necesita que el déficit se reduzca para hacer bajar los tipos y el excesivo ahorro a las familias.

Es cierto que una política presupuestaria expansionista en situación de pleno empleo de las capacidades de producción puede provocar inflación y altos tipos de interés. Pero, desde 1991, el crecimiento de la economía europea no está bloqueado por factores de oferta, sino por la falta de dinamismo de la demanda. En estas circunstancias, el déficit público no haría sino compensar el ahorro excesivo de las familias y el insuficiente endeudamiento de las empresas.

Y, sin embargo, y a pesar de que la recuperación económica no está en absoluto asegurada, la mayoría de los países europeos van a reducir fuertemente sus déficit, tanto para cumplir con los criterios de Maastricht, como para evitar la desconfianza de los mercados.

En efecto, en el mundo globalizado de hoy, los “mercados” financieros ven en el déficit público, en cualquier déficit, un síntoma de laxismo, estatificación de la economía y anuncio de futura inflación y depreciación monetaria. Para calmar la desconfianza de los mercados, los Bancos Centrales aumentan sus tipos de interés reales hasta situarlos, a veces, por encima de la tasa de crecimiento de la economía, lo que produce el famoso efecto de “bola de nieve” en la Deuda Pública, si el saldo primario del Presupuesto no es positivo.

Y sin embargo, es legítimo preguntarse, y cada vez se lo pregunta más gente, si el “círculo virtuoso” que consiste en bajar el déficit para que baje el tipo de interés, lo que aumentaría la actividad y la demanda privada y así bajar todavía más el déficit, es realmente “virtuoso”, o puede desembocar en un “círculo vicioso”, por lo cual, políticas presupuestarias muy restrictivas aplicadas a la vez en todos los países europeos, pueden disminuir el crecimiento, lo que a su vez provoque mayor déficit, al disminuir los ingresos fiscales y aumentar los gastos sociales compensatorios.

IV. ESTIMACIÓN DE LOS EFECTOS A CORTO PLAZO SOBRE EL CRECIMIENTO DE LA REDUCCIÓN DE LOS DÉFICIT PÚBLICOS EN EUROPA.

Es difícil saber cuánto vicio y cuánta virtud pondrán en juego los ajustes monetarios previstos para 1996 y 1997 en casi todos los países europeos. Es evidente que, a corto plazo, tendrán un efecto depresivo y deflacionista, pero también que ello permitiría a los Bancos Centrales disminuir, como está ocurriendo, sus tipos de intereses y si los "mercados" se convencen de la ortodoxia de estas políticas, bajarán, como también está ocurriendo, los tipos a largo plazo.

La experiencia dice que los Bancos Centrales de Alemania, EEUU y Japón bajan sus tipos 1,5 puntos si la inflación baja 1 punto, y los demás países europeos hacen lo que haga Alemania, con más o menos retraso.

Si se producen estas bajadas de los tipos de interés, las monedas europeas se depreciarán con respecto al dólar en un 3 ó 4%, lo que reactivará también la economía. Pero los estudios econométricos disponibles indican que el efecto recesivo a corto plazo producido por los ajustes presupuestarios en el conjunto de Europa será más importante, de manera que el crecimiento de la economía europea se ralentizará y que en consecuencia, la reducción del déficit realmente conseguida ("ex-post") será la mitad de la prevista en los Presupuestos iniciales ("ex-ante").

Algunas de estas estimaciones cifran en 2 puntos de PIB de crecimiento el coste de una reducción "ex-post" del déficit público de 1 punto. Pero naturalmente, todos estos cálculos dependen de numerosas hipótesis y de comportamientos de muchas variables de difícil control. Sólo la realidad dirá, dentro de un par de años, cual habrá sido el coste en términos de crecimiento y empleo de los efectos a corto plazo del proceso acelerado de convergencia hacia los criterios de Maastricht.

V. LAS NUEVAS REGLAS DE JUEGO.

Tendremos que esperar más tiempo para conocer los efectos a largo plazo del proceso de saneamiento presupuestario, pero hay que ser bien conscien-

tes, en cualquier caso, de lo que implican las nuevas reglas de juego de la política económica en Europa.

En primer lugar, los países de la UEM no podrán nunca más modificar de forma autónoma sus tipos de interés ni sus tipos de cambio para hacer frente a una circunstancia desfavorable de su economía.

En consecuencia, los ajustes entre los distintos países de la UEM sólo se harán a través de variaciones de precios y salarios y de cambios en los niveles de actividad, de la acumulación de capital y del empleo.

Pero es dudoso que el espacio comunitario sea una zona monetaria óptima en la cual la movilidad de los factores, especialmente el trabajo, pueda substituir los ajustes en el tipo de cambio. Además la rigidez de los precios, especialmente de los salarios, hará difícil los ajustes entre países europeos en régimen de cambios fijos, de manera que la principal variable de ajuste será el empleo.

Por ello, no es despreciable el mayor riesgo de recesión y de paro en la UEM, si no hay políticas económicas correctoras, adoptadas de forma cooperativa.

¿Pueden instrumentarse estas políticas correctoras desde el Presupuesto comunitario?, Ciertamente no, puesto que, a diferencia de lo que ocurre en otras uniones monetarias, su talla es exigua. Después de la aplicación del "paquete Delors", el presupuesto de la Comunidad será el 1,3% del PIB de la CEE y el 4% de los presupuestos de los Estados miembros, mientras que en los países más descentralizados, el Presupuesto central representa más del 30% del PIB, lo que les permite contribuir al ajuste macroeconómico de sus áreas monetarias. Así, en EEUU, se calcula que una disminución de 1 dólar en la renta de un Estado, produce 40 centavos de transferencias compensadoras automáticas desde el Presupuesto federal. En Europa, en la actual situación este efecto sería sólo del 5%.

Por eso es tan necesario analizar cuidadosamente los efectos e implicaciones de las restricciones al déficit público de los países miembros de la UEM sobre sus políticas de estabilidad y sobre el crecimiento tendencial de sus economías, así como la coherencia de estas restricciones con el modelo de política económica de la Unión Europea y con el papel del sector público desde una perspectiva socialdemócrata.

A estos cuatro temas les dedicamos los siguientes apartados.

VI. LA REDUCCIÓN DEL DÉFICIT PÚBLICO, OBJETIVO INSTRUMENTAL DE LA POLÍTICA ECONÓMICA.

Desde el punto de vista económico, el principal objetivo de la construcción europea es su contribución a mejorar el bienestar social, que los economistas suelen considerar como una función que depende de dos variables: de la *eficiencia* con que se asignan los recursos, lo cual influye en el crecimiento económico y, por tanto, en el nivel de vida y oportunidades de empleo de sus ciudadanos; y de la *equidad* en el reparto de la renta y la *riqueza* (y, habría que añadir, el empleo).

Siendo así, las restricciones a los déficit públicos que incorporan los criterios fiscales de convergencia de Maastricht y las que finalmente se incluyan en el Pacto de Estabilidad, habrá que valorarlas, no sólo en función de su contribución a la reducción de los desequilibrios preusquestarios en el futuro, sino también al bienestar de los ciudadanos europeos, porque la *reducción del déficit público no es un objetivo último de la política económica sino un simple instrumento*.

Así, los *efectos económicos de las restricciones al déficit público* de los países europeos deben analizarse desde *una doble perspectiva*:

1). *¿Cómo afectan a las posibilidades de estabilizar la economía*, es decir, de reducir las fluctuaciones a corto plazo del crecimiento en torno a su tendencia potencial?

2). *¿Cómo afectan al ritmo de crecimiento tendencial de las economías en el medio y largo plazo?*

Estas preguntas son relevantes porque el modelo de política económica que subyace en el Tratado de Maastricht considera que un crecimiento intenso y sostenido no se consigue a través de políticas expansivas (fiscales y monetarias) que supongan un ritmo de crecimiento de la demanda superior a la capacidad de oferta de la economía, sino a través de políticas que amplíen esta capacidad.

Estando de acuerdo con ello, el problema radica en que hay bastantes indicios de que la demanda europea lleva ya muchos años creciendo por debajo de su capacidad de oferta, lo que, además de impedir que el nivel de vida de los europeos crezca al máximo posible, genera paro coyuntural que acaba por

convertirse en estructural. De ahí se deriva el papel crucial de las políticas de demanda en Europa.

VII. LAS POLÍTICAS DE ESTABILIZACIÓN EN LA FUTURA UEM.

El papel estabilizador de la política fiscal en la UEM se diferenciará netamente del que hoy juegan en la UE, EE.UU. y Alemania, que son los principales modelos de referencia. En efecto: en EE.UU, muchos de sus Estados, están obligados a equilibrar sus presupuestos estatales, de ahí que la función de estabilización se lleve a cabo, fundamentalmente, a través del presupuesto federal que representa en torno al 20% del PIB, es decir, casi las dos terceras partes del presupuesto consolidado de gastos de las AA.PP. de EE.UU.

Debido a las dificultades y lags del proceso legislativo es ese país (superiores a los de los países europeos) la política fiscal estabilizadora no se suele llevar a cabo a través de medidas discrecionales con vocación de incidir en la demanda de la economía, sino a través del juego de los estabilizadores automáticos, que son, básicamente, el impuesto sobre la renta y las prestaciones por desempleo. Los Estados que atraviesan por fases cíclicas negativas ven aumentar sus transferencias netas de renta procedentes de aquellos Estados en una situación cíclica más favorable. De esta manera, se consigue limitar la amplitud de las fluctuaciones de las economías de los diferentes Estados del país.

Como ya hemos indicado, la UEM diseñada en Maastricht, sigue un modelo diferente. La centralización de la política monetaria, como en EE.UU, se acompaña en Europa de un modelo de política fiscal prácticamente descentralizado, porque el presupuesto de la UE es muy reducido y debe, además, equilibrarse obligatoriamente. Es decir, a diferencia de EE.UU (y Alemania), la política fiscal de estabilización de la UE continua, en principio, a cargo de los gobiernos nacionales, pero sometida a restricciones (déficit públicos por debajo del 3% del PIB y deuda pública inferior al 60% del PIB) y a un proceso de coordinación y mutua vigilancia, que cuestiona enormemente sus posibilidades de utilización.

Parece razonable someter a los déficit públicos de los Estados de la Unión a algún tipo de restricción para impedir comportamientos fiscales potencial-

mente irresponsables de cualquier Estado que crean efectos externos que pueden perjudicar a los demás. Por ejemplo, la emisión de Deuda Pública por un país en la moneda común afecta al equilibrio de mercado de ésta y por tanto al tipo de interés y de cambio. O la competencia a través del tipo de cambio puede verse substituida por competencias fiscales o sociales. Pero las restricciones establecidas corren el riesgo, no ya de impedir la utilización de la política fiscal con propósitos estabilizadores, sino de introducir un sesgo deflacionario permanente sobre la actividad económica de la UE. Porque, mientras que se obliga a los países a reducir el déficit público por debajo del 3% del PIB, no se contempla ninguna provisión para que, en situaciones de recesión de la Unión, los países cuyas cuentas públicas dispongan de margen para ello, aumenten sus déficit de forma compensatoria.

Es también probable, además, que al sesgo deflacionario de la política fiscal de la Unión, se añada otro por parte de la política monetaria.

En efecto, la política monetaria de la Unión se asigna a un órgano independiente, el Sistema Europeo de Bancos Centrales, con el objetivo primordial de lograr la estabilidad de los precios. Sin perjudicar ese objetivo, también debe colaborar en la consecución de otros de la Unión (el crecimiento económico, el empleo...): esto significa que el banco central debería estar dispuesto a relajar la política monetaria cuando la economía atravesase una situación recesiva, como hace la Reserva Federal, y en menor medida, el propio Bundesbank.

Pero existe el riesgo de que el futuro banco central europeo aplique una política con *mayores grados de deflación de los necesarios* para mantener la inflación en una tasas aceptables, *por dos tipos de razones*:

Los estatutos del futuro banco central europeo lo configuran como un auténtico super-Bundesbank, con un grado de autonomía del poder político superior al del muy independiente banco central alemán. A los responsables del futuro banco central europeo se les juzgará basándose en sus estatutos, por tanto, no por el paro que pueda haber en España o en Irlanda, sino únicamente por los resultados de la Unión en materia de inflación; ello introduce un sesgo deflacionario en la política monetaria que contribuye a moderar la inflación (eso es, precisamente, lo que se pretende al otorgar la responsabilidad de la política monetaria a banqueros centrales independientes) pero puede, también, incidir negativamente en el crecimiento económico a corto plazo y en el empleo.

La experiencia muestra que, en los países con bancos centrales más o menos autónomos, el poder ejecutivo y legislativo corrigen, al menos en parte, su mayor o menor sesgo deflacionario. Y lo hacen sin necesidad de impartir instrucciones al banco central, legalmente prohibidas. Porque es obvio que cualquier banco central, por independiente que sea formalmente, no podrá sostener durante mucho tiempo una política monetaria que el gobierno o el Parlamento consideren inadecuada. Pero en la UE de Maastricht, el Parlamento Europeo carece de poderes y condiciones para corregir ese sesgo. El Consejo de Ministros de Economía y Finanzas, más preocupado por el crecimiento y el empleo que el banco central, podría parecer, tal vez, el órgano idóneo para hacerlo. Pero las diferentes visiones que, presumiblemente, confluirán en un órgano en el que estarán representados una multiplicidad de países, que en un momento dado pueden atravesar fases cíclicas muy distintas, difícilmente permitirá al Consejo disponer de una visión única que permita ejercer un contrapeso adecuado a la del banco central, como hace el Presidente en EE.UU o el Gobierno en el caso de Alemania.

Por eso hemos hecho antes referencia a la necesidad de un “gobierno europeo”, o algo parecido, que pueda jugar este papel de contrapeso de forma adecuada.

VIII. DÉFICIT, INVERSIÓN PÚBLICA Y POTENCIAL DE CRECIMIENTO.

La caída de la inversión pública es, con la notable excepción de España, uno de los rasgos más característicos de la evolución del gasto público de los países industriales en las dos últimas décadas. Dentro de la inversión pública, los gastos en infraestructuras representaban, a finales de los años 80, aproximadamente dos tercios de los realizados por los países de la OCDE en las décadas anteriores.

Entre las explicaciones de la caída de la inversión pública en el mundo desarrollado, la más relevante es la severa restricción presupuestaria que han debido afrontar los gobiernos de los países occidentales desde mediados de los años 70 para controlar los déficit públicos.

La imposición de límites legales al déficit público para los países de la UME y de sanciones en caso de incumplimiento de las mismas (como los que contempla el Tratado de Maastricht y pretende reforzar el Pacto de Estabilidad) supondrá la instauración de un contexto presupuestario más restrictivo que el del pasado, que ensombrece aún más el panorama de la inversión pública.

Es previsible, además, que la reducción de la inversión pública que se viene ejerciendo desde los años 70 se intensifique aún más en las próximas décadas, ya que:

Las finanzas públicas de los países de la Unión están, actualmente, muchos más deterioradas que a mediados de los 70, cuando se produjo el aumento de los déficit públicos en los países industrializados. Desde entonces el stock de Deuda Pública de la UE se ha doblado: según datos de la OCDE, en 1978, la deuda de los países europeos representaba, en media, el 40,7% del PIB; en 1996 alcanza el 75,4%. La necesidad de sanear las cuentas públicas es, por tanto, mucho más acuciante en la actualidad, que hace veinte años;

los factores demográficos presionarán al alza sobre los gastos sociales con una intensidad creciente, lo que, a su vez, hará que la contención del déficit público presione a la baja con mayor intensidad sobre el resto de los gastos públicos no "comprometidos" y, en particular, sobre los gastos de inversión pública.

El saneamiento de las finanzas públicas debe ser un objetivo irrenunciable de los países de la UE; no obstante, la experiencia de los países occidentales aporta una evidencia abrumadora de las enormes dificultades de las sociedades con regímenes políticos democráticos para conseguir compatibilizar la reducción del déficit público con el mantenimiento de un adecuado ritmo de inversión. Los gastos de inversión no están "comprometidos", no representan un derecho individual, y los efectos económicos de su disminución tienden a percibirse de forma un tanto difusa y sólo a medio y largo plazo. Reducir la inversión pública, en suma, no afronta, a corto plazo, las restricciones políticas de otros gastos públicos por lo que resulta mucho más sencilla su reducción y, en la práctica, es lo que ha ocurrido, cuando los países han otorgado una elevada prioridad a la reducción de sus déficit públicos.

Por otra parte, la imposición de límites al déficit público afectará de forma desigual a los países de la Unión Europea. La presión a la baja sobre los gastos de inversión pública tenderá a ser más intensa:

- a) En los estados miembros de la UE cuyos niveles de gasto social en pensiones, sanidad, ayudas familiares, etc. son en la actualidad relativamente bajos (Portugal, Grecia, Irlanda y España) ya que dispondrán de un menor margen para reducir esos gastos que los países con niveles de protección social muy elevados, que tienden a ser los países relativamente más avanzados, en su desarrollo ecocómico. En efecto, existe un patrón de comportamiento europeo que asocia un nivel de gasto social a cada nivel de renta, de forma que si un determinado país comunitario lleva un desfase de quince años en su nivel de renta con otro país de la Comunidad, la proporción del PIB que dedica a la protección social es muy semejante a la que tenía ese segundo país hace quince años. De cara al futuro cabe esperar, pues, que el peso de los gastos sociales en el PIB presione al alza con más intensidad en los países actualmente menos desarrollados conforme vayan convergiendo en niveles de renta con los más avanzados.
- b) En los países de la UE de población más joven, esto es los países del sur e Irlanda. Las tasas de natalidad en estos países, aunque recientemente han experimentado un brusco descenso, han sido en las últimas décadas considerablemente más elevadas que en los países del norte, lo que se ha traducido en un incremento de la población activa relativamente menos intenso en estos últimos; así pues, el mayor paro de los países del sur y de Irlanda (con su correlativa presión al alza sobre el gasto público en prestaciones por desempleo) se debe, en parte, a diferencias demográficas que continuarán impulsando al alza la tasa de paro y los gastos en prestaciones por desempleo en los próximos lustros.
- c) En los países cuya inversión en infraestructuras se realiza en mayor medida a través de los presupuestos de las AAPP. Las cifras de que disponemos sobre los gastos de inversión de las AAPP de los países de la UE en porcentaje del PIB, no son estrictamente comparables dado el diferente papel del Gobierno en cada país; no incluyen, por ejemplo, los gastos de inversión en capital público del país que realizan las empresas públicas; tampoco incluyen las inversiones en infraestructuras realizadas por empresas de capital privado o mixto; así, mientras que en España casi el total de las inversiones en carreteras se llevan a cabo por las AAPP y, por tanto, inciden íntegramente en el déficit público, en Francia o Italia, gran

parte de esas inversiones son realizadas, por empresas mixtas y, por tanto, no se contabilizan en el déficit público de sus AAPP.

IX. EL DÉFICIT PÚBLICO Y LA INVERSIÓN EN EL NUEVO MODELO DE POLÍTICA ECONÓMICA DE LA UE.

Un aspecto relevante de la nueva perspectiva europea es que la ausencia de un marco adecuado para la inversión pública no es coherente con el nuevo modelo de política económica consagrado en Maastricht, que pretende conseguir los objetivos de crecimiento y convergencia de las economías europeas.

En efecto, en relación al primer objetivo, la política económica que consagra el Tratado de Maastricht considera que el logro de un crecimiento intenso y sostenido no se consigue a través de políticas que favorezcan una ampliación de ésta. Pero las políticas de oferta se basan en favorecer la acumulación de factores de producción, entre ellos el capital público y privado, a través de la inversión. La penalización de la inversión pública que puede significar el Pacto de Estabilidad no es coherente con el modelo de oferta que subyace al Tratado de Maastricht.

En cuanto al objetivo de convergencia, el Tratado de Maastricht asume que es probable que el desarrollo a medio plazo de Europa resulte desequilibrado, con una tendencia al crecimiento de las disparidades de renta existente, si no se pone en práctica una adecuada política de cohesión. De no ser así, los beneficios de la creciente integración que supondrá la UEM irán a parar, en mayor proporción a las naciones más desarrolladas y dentro de éstas, a sus regiones más prósperas.

La política de cohesión puede realizarse a través de la redistribución de renta o bien a través de un enfoque alternativo que consiste en mejorar la capacidad productiva a largo plazo de las regiones más débiles, impulsando su renta futura más que su renta actual. Este enfoque, que es el adoptado por la UE, implica una transferencia, no de renta, sino de recursos hacia una inversión productiva en capital físico, capital humano e infraestructuras.

Por ello, la participación de la UE en la financiación de proyectos de inversión en infraestructuras, de elevada rentabilidad social pero escasa rentabilidad económica, constituye uno de los elementos básicos de la política de

cohesión comunitaria. Pero, aun así, la mayor parte de las infraestructuras de la UE se financia a nivel nacional, regional o local. La financiación comunitaria de las infraestructuras de transporte es muy pequeña: según estimaciones de la Comisión, apenas representarán un 0,7% del total de los proyectos de inversión en infraestructuras entre 1990-2020.

Así pues, a pesar de su potenciación en los últimos años, la provisión de infraestructuras financiadas con fondos de la UE a través de la política de cohesión es aún de escasa importancia. El grueso de las necesidades de inversión e infraestructuras de los países menos avanzados deberá continuar siendo financiado por los presupuestos nacionales. De ahí la incoherencia que supone también para los objetivos de cohesión de la Unión que sean los países menos desarrollados los que se vean potencialmente más penalizados por la instauración de restricciones rígidas al déficit público.

X. EL PAPEL DEL SECTOR PÚBLICO EN LA FUTURA UE.

Es de temer que en el espacio político de la futura UE haya cada vez menos lugar para la intervención pública. Porque, ¿qué papel atribuye Maastricht a la intervención estatal?

Analicémoslo desde la perspectiva del conocido esquema musgraviano, según la cual, el Estado cumple tres funciones básicas: la estabilización económica, la provisión de determinados bienes y servicios públicos (sanidad, defensa, educación...) y la distribución de la renta.

La función de estabilización, como hemos visto anteriormente, ha desaparecido del modelo de política económica de la UE. A diferencia de otras áreas regionales del mundo, como EE.UU o Japón, la UE tendrá dificultades institucionales para llevar a cabo políticas monetarias y fiscales de estabilización económica. Más grave aún: el diseño del marco institucional del Tratado de Maastricht incorpora un sesgo deflacionario permanente, tanto más inquietante cuanto que la UE es la región con los más graves problemas de empleo del mundo desarrollado.

Las tareas de provisión de bienes y servicios y de distribución de la renta corresponden, en el diseño de Maastricht, a los Estados miembros. Pero como hemos visto, la provisión de infraestructuras se verá seriamente dificultada

por las restricciones al déficit público del Pacto de Estabilidad. Por otro lado, la capacidad de los Estados para financiar los gastos públicos se verá mediatazada por la ausencia de un grado de armonización fiscal suficiente entre los países de la UE, lo que provoca entre ellos una competencia fiscal tendente a reducir la imposición para atraer el capital exterior, que se traduce en una reducción de los ingresos impositivos, (que la Comisión ha estimado equivalente al menos al 0,8% del PIB comunitario). De no establecerse normas fiscales comunes, la caída de la recaudación impositiva no hará sino intensificarse en el futuro, erosionando progresivamente la capacidad de los Estados nacionales para prestar servicios públicos y llevar a cabo sus tareas redistributivas.

Así, más que avanzar hacia el Estado supranacional que debería permitir a los viejos Estados nacionales europeos hacer frente a los retos de la globalización del siglo XXI y profundizar en su modelo de sociedad que combine desarrollo económico con progreso social, ¿no sienta en realidad el Tratado las bases para un regreso hacia el modelo de Estado liberal pre New-Deal del siglo XIX?

Así, los ciudadanos europeos de la Europa de Maastricht pueden disfrutar de un elevado nivel de derechos civiles (pudiendo emprender relaciones contractuales, dentro y fuera de las fronteras nacionales) y de derechos humanos (como la igualdad de trato ante la ley, la libertad de movimiento, etc.), pero de un nivel muy bajo de derechos políticos (con órganos ejecutivos, la Comisión y el banco central, que no responden políticamente de sus acciones, y con un parlamento que juega un papel secundario en el sistema de instituciones europeas) y un nivel aún más bajo, de derechos sociales (limitados esencialmente a un conjunto de estándares sanitarios y de seguridad, el nivel correspondiente al estadio más temprano en el desarrollo de un Estado de Bienestar). No existe, tampoco, un sistema de relaciones industriales a nivel europeo que otorgue a trabajadores y sindicatos derechos y oportunidades para su representación en las relaciones industriales.

XI. CONCLUSIONES.

Que el Tratado de Maastricht adolece de graves defectos es algo que casi nadie discute. Se tiene plena conciencia de ello desde el mismo momento de su aprobación, hasta el punto de que al mismo tiempo que se firmaba el Tratado en diciembre de 1991, se decidía que habría que convocar más adelante una Conferencia Intergubernamental con el mandato de reformarlo.

Aunque algunos aspectos esenciales sobre la futura Europa unida que se diseñaron en Maastricht suscitaban ya entonces un amplio rechazo (y, en particular, el mínimo avance en la unión política mientras se daba un salto de gigante en la unión monetaria, lo que preocupaba especialmente a Alemania), se optó entonces por destacar del Tratado lo que tal vez era para muchos su mayor virtud: haber sido posible; Maastricht era producto de la "real politics", y su necesaria reforma se dejaba para más adelante.

Es esta reforma la que se está negociando actualmente en la Conferencia Intergubernamental inaugurada en Turín. Es ahora el momento de debatir esa reforma, no después, una vez aprobada, cuando sea tarde. No deberíamos tropezar de nuevo con la misma piedra. Y me refiero a España en particular.

Pero el alcance del contenido de la negociación de la Conferencia Intergubernamental está siendo mucho menor del que se esperaba cuando, nada más aprobarse el Tratado de Maastricht, se decidió reformarlo para profundizar mucho más en la unión política. Alemania, que ha sido tradicionalmente el país que en el pasado ha planteado con mayor insistencia la conveniencia de que la unión monetaria y la unión política avancen paralelamente, ahora no parece tan interesada en ello. Como decía Philippe Seguin en un reciente artículo en *Le Monde*: lo que se discute en Turín no interesa a nadie y Francia denuncia el bloqueo de la construcción europea y el sopor de la CIG.

A través del Tratado de Maastricht, cuya pieza clave es el proyecto de UEM, hemos decidido que la unificación económica y política comience por la moneda, no por los impuestos. Pero es la imposición la pieza clave de la unión política. Lo cierto es que las tres funciones del sector público antes mencionadas no pueden desempeñarse sin recursos públicos suficientes. La construcción de una Europa unida exige la implantación de una fiscalidad comunitaria más federalista y de un presupuesto común mucho más ambicioso que

permita el ejercicio de las funciones del Estado, lo que constituye una condición necesaria para la creación de una ciudadanía europea.

Ante la ausencia de una unión política adecuada, existe un elevado riesgo de que la implantación de una moneda única tenga importantes costes económicos y sociales. Sin avances significativos hasta la unión política, el futuro de Europa se dejaría, cada vez más, al arbitrio del mercado. Y así, la conjunción de una economía de mercado y de un Estado corrector de sus excesos y deficiencias, que ha sido un rasgo esencial del paradigma "socialdemócrata" (que han compartido los partidos socialistas demócratas europeos con otras fuerzas políticas europeas en los últimos cincuenta años) sería una empresa cada vez más difícil.

RESSENYA CULTURAL

DISCURS D'OBERTURA DEL CURS ACADÈMIC 1997-98 DE L'ATENEU DE MAÓ

PERE J. BOSCH BARBER (*)

Digníssimes autoritats, ateneïstes, senyores i senyors,

Després d'haver repassat fa dos anys els fonaments històrics de la Il·lustració, amb un replantejament dels seus supòsits històrics a la llum de la modernitat i entre les ombres postmodernes, el missatge d'aquells enciclopedistes que arribaren a la conclusió que si el poble no estava emancipat no era tan sols perquè estigués sotmès i explotat econòmicament, sinó també a causa de la seva ignorància; després d'haver continuat el passat curs amb les perspectives politicoeconòmiques per al segle XXI, amb temes de tan colpidora actualitat com l'aparent paradoxal apogeu dels nacionalismes, la relació política-religió tan dramàtica a l'Orient Mitjà, el futur de les nostres anquilosades democràcies a l'època de l'Internet i la biotecnologia, creiem que ha arribat el moment d'abordar amb serietat i amplitud el món de la ciència, no debades el nostre Ateneu és científic a més de literari i artístic. Tal vegada darrerament hem insistit més en els dos últims aspectes amb els nostres tallers literaris, de tècniques narratives, cursos sobre la problemàtica educativa o el nostre artístic i ara revitalitzat Saló de Primavera mitjançant l'exposició antològica celebrada a Montgrofe. Encara que la nostra dinàmica junta de Ciència i Tècnica no ha

(*) President de l'Ateneu de Maó.

deixat de treballar, com a exemple el magnífic cicle dedicat a la mar, el cert és que el món de la gran ciència, entesa com la pràctica científica que s'ha desenvolupat durant aquest segle, que té a veure especialment amb la física de les partícules elementals o de grans energies i que requereix d'importants recursos d'infraestructura i de personal, aquesta ciència, dic, no ha estat encara present en el nostre Ateneu. Tal vegada serà pel que diu el professor Cayetano López en el seu magnífic llibre *El ogro rehabilitado*: “És la ciència”, es demana, “un ogre que necessita de rehabilitació després d'un llarg període d'incomprensió, fins i tot d'animadversió?” “Sense dramatitzar”, continua el professor, “quelcom em sembla que hi ha de cert en aquesta imatge”. Gran part del públic encara entén la ciència com a cosa aliena, inassequible o perillosa; quelcom de què es desconfia cegament o, pel contrari, en què es confia i es respecta no menys cegament. “En tot cas”, es lamenta, “la ciència no forma part de la cultura, del saber que se suposa ha de posseir qualsevol persona instruïda...” “I això no hauria de ser així”, continua, “perquè en realitat la ciència forma part de la cultura, fruit de l'esforç racional acumulat durant generacions per intentar respondre les preguntes que inevitablement ens planteja el nostre afany de saber, la nostra curiositat, veritable tret diferencial de l'espècie humana...”

Preguntes com les que susciten les noves tecnologies aplicades a l'àmbit de la reproducció i que tant ens inquieten i fins i tot ens espanten perquè l'home, per primera vegada en la seva vida i després de segles sabent-se plàcidament assegut en un seient de passatger, es veu amb les mans al voltant del seu destí i això significa una responsabilitat afegida al seu ineluctable curs i no tant una manifestació de supèrbia: els conductors de cotxes sabem de la nostra precarietat atzarosa; incògnites metafísiques sobre els valors als quals aferrar-se en vista de la pèssima salut dels tradicionals i les inquietants perspectives que ens revelen no només els descobriments científics, sinó la mateixa direcció socioeconòmica cada vegada més deshumanitzada, més implacablement sotmesa al “campi qui pugui”.

La Gran Ciència, els científics, ja no creuen en els determinismes biològics o còsmics –“la fi de les certeses” sentenciava Ilya Prigogine –, i això s'ha de recollir amb prudència però també amb una certa alegria pels qui tenen esperances d'autodeterminació de l'home, que s'allunya progressivament de la dictadura d'allò que “és natural” i que, d'altra banda, tants adeptes té entre els

amants que alguna cosa canviï perquè tot segueixi igual. Res és més antinatural que el mateix progrés, que ens allunya de pautes "naturals" de conducta. El que és natural no és la solidaritat, sinó la cobdícia i la depredació; el que és natural no és la supervivència dels dèbils, sinó llur extinció; el que és natural no és el refinament eròtic o gastronòmic, per posar uns exemples més vulgars, sinó l' "aquí te pillo, aquí te mato", ja sia en forma de garrotada amorosa o d'un panxó d'*Amanita faloides*.

Tampoc les virtuts o els valors són naturals. La tan versada ètica –"ara no hi ha valors ni ètica ni res" diuen els apocalíptics com si un indeterminat "abans" fos un jardí florit de bondats –, en paraules de José A. Marina, no és res més que un salvavides al qual ens aferrem espantats davant les possibilitats que engendra la nostra intel·ligència. O tal com deixa clar el nostre amic i paisà Manuel Elices quan diu que els avenços en biologia molecular o en física atòmica són aliens a l'ús que se'n pugui fer. Ja ho afirmava en una entrevista a *Menorca* aquest estiu: és una qüestió d'ètica i no de ciència. Ilya Prigogine encara va més lluny: "¿Com concebre, es demana, la creativitat humana o com pensar l'ètica en un món determinista? L'interrogant, reflexiona, tradueix una tensió profunda en el si de la nostra tradició, a la vegada que pretén promoure un saber objectiu i afirmar l'ideal humà de responsabilitat i llibertat. Democràcia i ciència moderna són ambdues hereves de la mateixa història, però aquesta història ens conduiria a una contradicció si les ciències fessin triomfar una concepció determinista de la naturalesa quan la democràcia enfronta l'ideal de la societat lliure".

"El que és genuïnament humà, diu finalment l'esmentat Cayetano López en un altre passatge del seu llibre *Ogro*, consisteix precisament a superar aquest estadi 'natural' i els prejudicis i fanatismes, siguin de tipus religiós o no, que es mantenen atrapats i sotmeten la nostra intel·ligència, a la vegada que superem la dependència física del medi natural i la misèria que engendra la carència d'allò que és més necessari per a la supervivència..."

Aquestes són algunes de les qüestions que pretenem plantejar durant aquest curs que avui comencem, juntament amb d'altres més específiques com les que es deriven dels avenços en les ciències mèdiques, l'estat actual de la lluita contra les malalties que ens delmen, per la qual cosa hem demanat i aconseguit la col·laboració del Col·legi de Metges i el d'Apotecaris, sense oblidar naturalment altres àmbits de l'activitat ateneïsta. Reemprendrem el cicle sobre

tècniques narratives que vam haver de suspendre l'any passat per *overbooking* d'activitats i tractarem d'afrontar amb determinació – aquí sí que ens agradaria ser deterministes, però les nostres finances ho impedeixen – dos problemes pendents del nostre Ateneu: la culminació de les obres i el relleu de la *Revista de Menorca*, alentida actualment per la implacable llei del mercat que li impedeix competir amb productes de tan profund contingut sociocultural com les distintes variants de la premsa del cor o de la pornopolítica.

Pel que fa a les obres de consolidació i remodelació del nostre local, podem dir que el que era fonamental, salvar l'estructura, ja s'ha realitzat i que entram en una segona fase de finançament incert en aquests moments, però que confiem poder portar a terme en un pròxim futur. Quant a la *Revista*, s'han fet fructíferes gestions per abaratir els costos, i és digne de destacar aquí el magnífic esperit de col·laboració tant de l'expresident Josep Maria Quintana com d'Editorial Menorca, a la vegada que hem reorganitzat la seva direcció, directament depenent a partir d'ara de la vicepresidència cultural. Esperem posar-nos al dia el més aviat possible, i puc anunciar la joiosa novetat de dedicar un número monogràfic a l'extraordinari – per continguts i participació – cicle sobre l'educació celebrat el curs passat i organitzat per la nostra vicepresidenta Josefina Salord amb l'eficient col·laboració del pedagog alaiorenc Pere Alzina. També seguirem, òbviament, amb les activitats habituals de les seccions i tractarem de donar un nou impuls a les tertúlies, un clàssic ateneístic que des de la tolerància tracta d'impulsar la crítica, tan necessària quan es nota certa anestèsia, després d'uns anys vertiginosos.

No ho sé, sembla que tot va massa bé. Per ventura no ens convertirem en estàtues de sal?

I anem ja per feina, encara que temo molt que en aquest camí no podré defugir el que és personal i intransferible, i en aquest cas ho transferiria a l'Ateneu. No podré, dic, perquè aquest acte em sacseja les fibres més íntimes. Deia el nostre conferenciant d'avui en una recent entrevista periodística: "El temps és la cosa més important que té l'home... Més que haver nascut i viscut en un lloc, el que ens caracteritza és el temps en què vivim...La societat posa trampes a la memòria per a no oblidar; si no hi ha memòria es pot anar a qualsevol lloc, és ben igual..." Bé, idò, el catedràtic de Física i doctor honoris causa per la City University of New York, Javier Tejada, no és aquí avui per no tenir memòria, no li és igual avui ser a Maó que a una altra banda perquè precisa-

ment sap la importància del temps i de la memòria. Quan després de trenta anys em reconegué a través del telèfon, ambdós vam saber a l'instant que teníem un deute pendent l'un amb l'altre: veure'ns novament i recordar els nostres temps estudiantils en una pensió del carrer Latassa a Saragossa, on esperàvem amb una gran expectació l'hora del sopar, no pel sopar en si, invariablement integrat pels dos ous fregits, sinó per poder veure el vestidet amb què ens alegraria la vista la guapa Rosi, la filla de la patrona. També, naturalment, recordarem els partits de futbol amb l'equip de la Universitat, Javier amb el 10 d'esquerrà exquisit, l' 11 del seu germà Raúl o el 9c del qui us parla, emergent quan no es presentaven el 9a i el 9b.

Anècdotes a banda, la primera dama de l'Ateneu pot donar fe del meu record permanent de Javier Tejada i dels meus intents per localitzar-lo cada vegada que em trobava amb algú relacionat amb Castejón, el seu poble navarrès; record cimentat en una admiració envers ell que ja sentia en aquells temps de joventut no sols per la seva habilitat futbolística sinó sobretot pel tret de distinció, intel·ligència i flegma britànica que exhibia. No em sorprengué quan a la fi se m'oferí a pàgina sencera a l'*ABC Cultural* com a un científic de talla, descobridor d'un important moviment d' "espines" que pot desembocar en l'ordinador quàntic.

És per a mi un impagable honor tenir-lo en aquesta tribuna en un acte tan emblemàtic com el de l'obertura del curs 97-98, que precisament dedicarem en gran part al seu món, el de la ciència. Ens parlarà del fluir del temps dins el qual es va enfilant aquest fil que, sense que sapiguem com, va unint els fets dispersos de la vida, d'allò que constitueix la personalitat de cadascú. ¿Per què, idò, un físic per parlar del que semblaria més adient per a un filòsof? Perquè la física vol ser capaç de preveure l'evolució dels moviments i dels canvis de la naturalesa, i per això introdueix una variable que es diu temps. Quasi podríem dir que sense temps no hi hauria física.

L'HIVERN A BELLEVILLE O LA TROBADA DEL CAMÍ: SER ESCRIPTOR EN CATALÀ (*)

MARGARIDA CURSACH SEGUÍ

INTRODUCCIÓ AL TREBALL.

Poques vegades havia tigit l'oportunitat de poder dur a terme un treball d'un autor menorquí, però, tot i que això també m'ha fet il·lusió, el millor de tot ha estat poder conèixer-lo personalment. En parlar d'en Ponç, com sabem molt bé els qui d'una manera o altra el coneixem, gairebé mai no trobam prou paraules per descriure'l. A més de ser un escriptor que ho dona tot per dur endavant la seva tasca literària, ara que he tintgut l'ocasió de coneixer-lo en persona, pens que també s'han de destacar moltes altres qualitats. Principalment, però, ressaltaria la seva gran senzillesa com a persona i alhora l'atenció amb què m'ha rebut en les diferents ocasions en què ens hem vist per comentar alguns aspectes de la seva novel·la. I és que anar a casa seva i obrir-te les portes de bat a bat és tot un mateix fet.

Fent una mica de memòria, record que la primera vegada que el vaig veure va ser en un cicle de lectures poètiques que organitzava "Sa Nostra" i en què

(*) Totes les cites que s'inclouen en el treball i que fan referència al llibre que analitzam pertanyen a la segona edició de *L'hivern a Belleville* de l'editorial Cruïlla. En el cas d'haver-hi altres referències, s'especificarà la seva procedència just després i entre parèntesis.

Ponç va llegir uns quants dels seus poemes. Veritablement, pens que va ser a partir d'aquest dia que vaig començar a interessar-me per la seva obra. Però no ha estat fins enguany que he tingut l'ocasió de conèixer-lo personalment, la qual cosa m'ha permès confirmar la idea que m'havia fet d'ell tot llegint les seves obres, escoltant-lo en actes diversos o, fins i tot, pel que m'havien comentat sobre ell.

No és que sigui gaire fàcil caracteritzar una persona quan fa tan poc temps que la coneixes, però pens que no és gens agosarat dir que en Ponç és un home que, tot i que la seva dedicació ha fet que sigui un autor bastant conegut arreu del Paísos Catalans i també fora, sap estar al seu lloc, i la seva estimació per Menorca i per les coses d'aquí no s'esvaeix ni per un instant. I és que, com diríem aquí, en Ponç és ben menorquí.

La veritat és que parlar d'en Pons donaria per omplir moltes pàgines, però ara sols volia dir quatre coses d'ell i destacar el que més em va agradar de la seva persona. També voldria agrair-li, aprofitant l'ocasió, totes les atencions que ha tingut amb mi i tot el que m'ha ajudat per dur endavant aquest treball; estic seguríssima que sense la seva ajuda aquest mai no hauria estat igual.

A continuació m'agradaria fer una sinopsi del que serà aquesta anàlisi de *L'hivern a Belleville*. Després d'aquesta introducció he pensat que seria oportú inclure de manera sintetitzada la cronologia de l'autor. Això ens ajudarà a situar una mica el moment en què es va escriure la novel·la i també a veure quina ha estat, a grans trets, la producció d'en Ponç.

Seguidament, i gràcies a la col·laboració de l'autor, ha estat possible presentar l'entrevista que li vaig fer, la qual cosa ens permet conèixer molts de detalls de tot el món que envolta l'autor. La veritat és que, encara que sigui un autor conegut, no tenim la possibilitat de conèixer-lo a través d'estudis que s'hagin afegit sobre la seva vida i obra i, per tant, aquesta entrevista m'ha permès en certa manera omplir un poc el buit.

Abans de passar a l'anàlisi d'alguns aspectes de la novel·la, també he inclòs un resum de la història. En l'anàlisi no m'hi he estès gaire, encara que pens que ja queden prou analitzats els aspectes principals.

Finalment, dedicaré els dos darrers punts d'aquest treball a les conclusions i a la bibliografia respectivament.

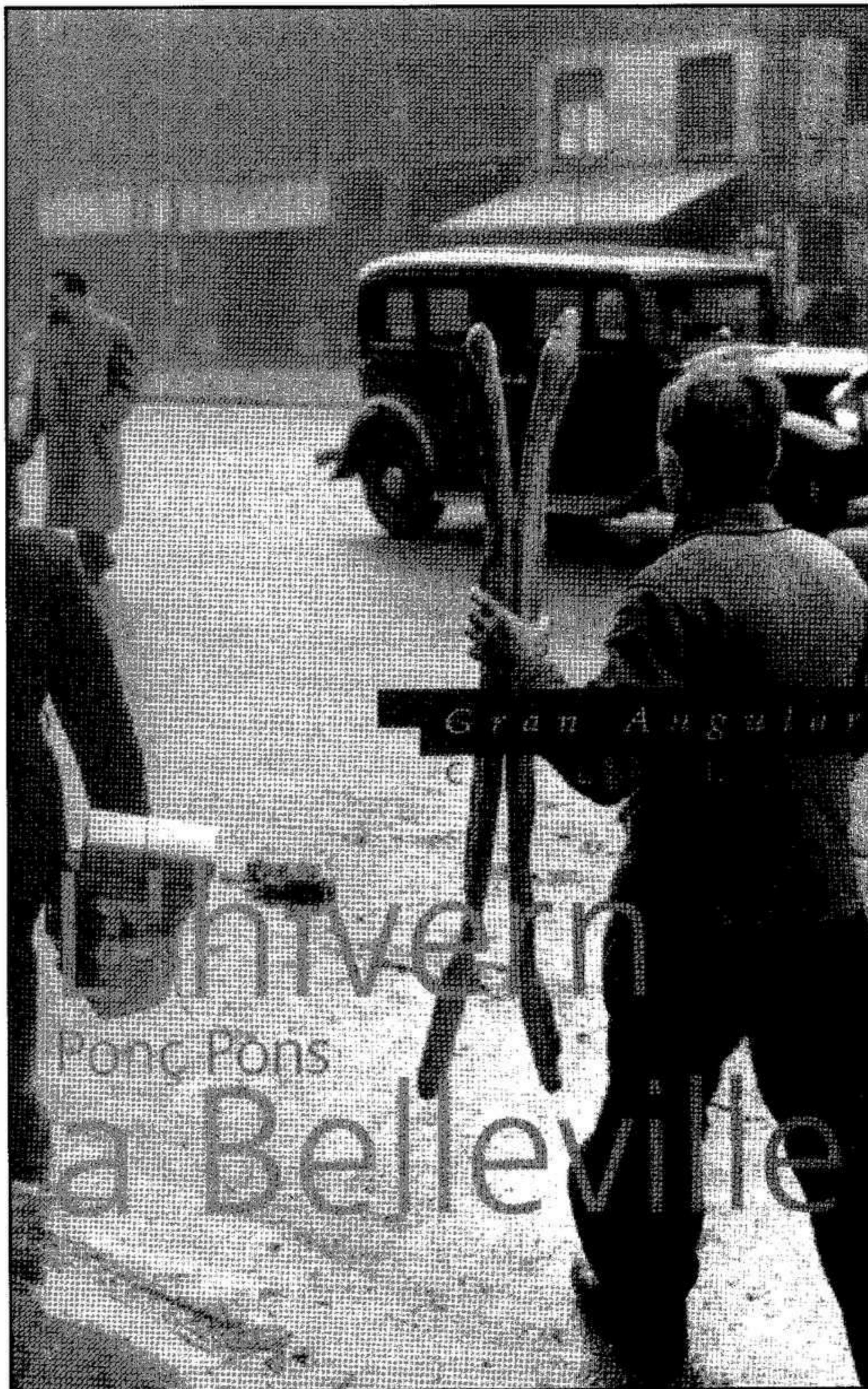
CRONOLOGIA DE L'AUTOR.

- 1956: Neix a Alaior
- 1980: Llicenciat en Filosofia i Lletres a la Universitat de les Illes Balears.
- 1981: *Vora un balcó sota un mar inaudible*
- 1983: *Al marge*
- 1986: És traduït a l'anglès a l'antologia *Poems from The catalan Lands* de la Universitat de Nova York.
- 1987: *Lira de Bova*
- 1989: El llibre de traduccions *Quatre poetes portuguesos*, premi de la Crítica Cavall Verd.
Desert encès, nominat al Premi Nacional de literatura
- 1990: És traduït a l'alemany a l'antologia *Luftzeichen* de la Universitat de Frankfurt.
- 1992: Publica els seus primers contes infantils:
Miquelet el futbolista
El drac Basili
El vampiret Draculet
- 1993: *Memorial de Tabarka*
- 1994: *L'hivern a Belleville*
- 1995: *On s'acaba el sender*, Premi Ciutat de Palma de Poesia Joan Alcover 1994.
Estigma, Premi Jocs Florals de Barcelona 1995 i Premi de Crítica Josep M. Llompart
- 1996: *Entre el cel i la terra*, Premi Guillem Cifre de Colonya 1995. Participa amb la UNESCO en una carpeta poètica i en el llibre *Tolerància*, traduït a sis idiomes.
És traduït a l'hongarès i a l'anglès: poemes de la part d'*Estigma* titulada *Hom fora seny*.
- 1997: *El salobre*, Premi Carles Riba 1996.
Memorial de Tabarka, traduïda al castellà.
Figura a l'antologia "*Poesia Catalana del segle XX*" de Giuseppe Sansone i és traduït al xinès.
- Avui dia és catedràtic de Literatura, fa classes a l'Institut d'Alaior i és un gran coneixedor de les literatures francesa i portuguesa.

2. ENTREVISTA AMB EN PONÇ PONS

-La teva afecció a la literatura començà quan encara eres molt jove. Com recordes aquells inicis?

-Vaig esser un lector precoç. Jo era el petit de cinc germans i crec que en vaig aprendre d'ells. El primer dia d'escola (tothom sil·labejava) "l'hermano" va quedar atordit. Va agafar una enciclopèdia d'aquell temps, va cercar un tros d'Història Sagrada i jo em vaig posar a llegir amb tota la naturalitat del món. Quasi no s'ho podia creure. Vaig començar a llegir prest, de molt petit, i als deu anys ja volia ser escriptor. Molts de fosquets, després de sopar, anava amb mon pare, que era tallador de pell i feia fora hores per manternir-nos, dalt sa cambra de ca nostra. Allà dalt, mentre feia feina, ell em solia contar històries de la Guerra Civil o s'inventava contes i rondalles. De vegades posàvem la ràdio i escoltàvem un programa de música per a emigrants que es deia "De España para los españoles". Jo llegia llibres que hi havia guardats dins un armari i que havien estat d'un oncle nostre, un frare molt important sobre el qual he de fer una novel·la perquè fa anys que m'obsessiona i la duc dins el cap. Aquest oncle era un frare que va haver de fugir del Toro quan hi va haver la desamortització d'en Mendizábal i després se'n va anar a Roma on va ser confessor de dos papes, de Pius IX i Lleó XIII, va ser ecònom (dirigia totes les parròquies) de Roma i va ser confessor del rei Miquel I de Portugal que s'havia hagut d'exiliar. Entre aquests llibres (la majoria de temàtica religiosa: vides de sants, tractats de mística, manuals de ben morir, el *Kempis*, etc.) n'hi havia tres que em van marcar profundament: una edició antiga de *Don Quijote de la Mancha*, a la qual, per cert, li faltaven les primeres pàgines, un de molt divertit que es deia *El diablo cojuelo* i dos toms enormes, amb uns gravats terribles (frares degollats, penjats, cremats, torturats...) de la *Historia de las Misiones*. Jo tenia deu anys, duia calçons curts i cada vespre anava ajugar dalt el fossar, devora l'església, amb els meus amics. Quan tornava a ca nostra, passava per una botigueta (era molt petita, estreta, li deien ca'n Pepe Sans) i, des de defora, aferrat al vidre, em mirava una de les primeres "teles" que havien arribat al poble i que solien deixar encesa. En aquell temp, i més a ca nostra que érem pobres, ningú, llevat d'un parell de rics, no en tenia de televisor. Record que un vespre, ploviscava, vaig veure una imatge que em va impactar i va decidir la meva vocació. No se m'ha esborrat mai més: era un

Portada del llibre *L'Hivern a Belleville*.

home vestit de forma una mica rara que, en un lloc fosc, amb una espelma, un tinter i una ploma d'animal, escrivia abstret i al marge de tot.

Va ser com un descobriment, com una revelació: –Jo vull ser com aquest!, vaig dir. Després, la imatge es va aturar i va sortir un cartell que deia: “Intermedio. Cervantes”. Aquella mateixa nit, me'n vaig anar dalt sa cambra, vaig aferrar una espelmeta damunt una taula vella que teníem mig tirada i vaig escriure el meu primer poema que es deia *El desván*. Era en castellà. Començava així: “En el desván de mi casa,/ donde tengo mi escritorio,/ allí me siento feliz/ cuando estoy solo...”. Des d'aquell dia (tenia deu anys), no he volgut esser res més que poeta i sempre he sentit una profunda admiració per l'obra de Cervantes. La cambra (un somier en terra, un matalàs, la taula...) es va convertir en el meu món màgic i hi vaig passar moltes hores escrivint i estudiant. Ara veig com Álvaro de Campos que, a pesar dels anys: “Mas sou e tal vez serei sempre o da mansarda”.

-Al llarg d'aquests anys has conreat els gèners de novel·la i poesia tot i que darrerament sembla que et decantes més per la poesia. Per què aquests dos gèneres i no teatre, per exemple?

-Tambè n'he fet, de teatre. Tenc una obra que es diu *Quercus* i és bastant llarga, però la guard perquè vull tornar-la a corregir i em fa un poc de vessa passar-la en net. Vol ser una reflexió sobre dos temes que m'interessin: el cristianisme i l'anarquisme. Està ambientada a l'època romana, però és una obra moderna quant a decorat, plantejament, etc. Jo he fet de tot: traducció, novel·la, contes, teatre..., però crec que bàsicament som un poeta, un literat, un home de lletres. No em consider escriptor, perquè escriure és una cosa i jo el que vull és fer literatura.

-I ara què em dius això de la novel·la de l'oncle, en una entrevista que et feien amb motiu del premi que et van donar pel poemari *On s'acaba el sender* deies textualment: “A partir d'ara no sé cap on dirigiré la meva escriptura. Molt probablement deixaré la poesia i m'abocaré a la novel·la”, però després encara has publicat *Estigma* i *El Salobre* que sortirà molt prest. I a partir d'ara encara continuaràs amb la poesia?

-Açò d'aquesta novel·la ho començ a dir cada vegada que em fan una entrevista per veure si així m'hi pos o em sent obligat a escriure-la, perquè la veri-

tat és que ja em comença a obsessionar. Fa més de deu anys que la duc dins i em corca. De moment, em vaig documentant. He escrit al Vaticà sol·licitant informació i m'han contestat, m'he llegit vides de Papes, estudis sobre la unificació d'Itàlica, etc, però el que vull és ambientar-me per poder fer una novel·la, no un llibre d'història. El problema és que no tenc temps. Ara he començat un altre llibre de poemes, tenc un mig llibre de contes, faig traduccions portugueses (he traduït una gran poetessa: Sophia de Mello Breyner Andresen), he fet les meves darreres narracions infantils (ja he complert, ara, fins que sigui l'avi...) i tenc de fa uns quants anys seixanta pàgines a mà d'una novel·la que crec que és bona, però em va quedar bloquejada. A part d'açò, és clar, hi ha la família, l'escola..., la vida, que és molt important. Ah!, i un llibre de poemes en castellà (sòn bastant durs. Una mena de dietari poètic d'un estudiant marginal d'un barri degradat) que vaig escriure (no m'havia passat mai) d'una tirada en dues nits insomnes de les vacances de Nadal.

-La teva producció literària s'inicià en els anys setanta. Com descriuries la situació d'aquells moments?

-Jo l'any 75 tenia dinou anys, va morir Franco i vaig començar la Universitat. Va ser un temps d'ebullició política i transformació cultural. Però Menorca, la veritat, és que estava un poc tancada i, en concret, l'ambient d'Alaior era molt estantís. Què podia fer un adolescent passional i apassionat més que rebel·lar-se contra tot allò i voler conèixer món? Jo estava fascinat per la cultura, la literatura, la cançó francesa i volia anar a París per fer realitat els meus somnis de poeta. Vaig fer tot l'estiu a França venent gasolina i treballant dotze hores diàries, de vuit a vuit, només amb els dilluns lliures. Al llarg de la meva vida, per ajudar ca nostra i poder pagar-me els estudis, he fet catorze feines diferents.

-Parlant dels anys seixanta, consideres que en aquells moments se't podria incloure dins aquella generació jove anomenada dels setanta? Ho dic sobretot per la insistència que fas a la novel·la del teu desig de ser escriptor; és a dir, ser un escriptor de professió. A més, tenint en compte que era una generació que comença a incloure en la seva obra el tema de la guerra civil i que denuncia els falsos valors, la qual cosa els du a parlar de temes que fins ara havien estat tabú com, per exemple, l'erotisme, la família, la religió...

-La veritat és que no em sent integrat dins cap generació. Jo no sóc home de grups, partits o capelletes. Sóc un home d'amistats. Faig bo amb tot-hom, he ajudat molta gent, col·labor quan m'han de menester..., però som molt independent. Des que tenia deu anys, no he volgut esser res més que poeta i he rebutjat moltes coses, fins i tot càrrecs polítics importants, per ser fidel a la meva vocació. Pel que fa a la gent dels setanta, crec que hi ha un grupet que en aquell moment tenia, o es pensava que tenia, unes mateixes inquietuds i aspiracions. Però els anys han anat passant i n'hi ha molts que ha pres camins diversos i divergents.

-A la novel·la, quan narres el pas de la frontera entre Catalunya i França, recordes la gent exiliada en l'època de la guerra. Com descriuries aquell moment?

-Sempre he tingut una gran facilitat per situar-me mentalment dins èpoques passades o ambients concrets. Per acò, a les meves classes de literatura medieval intent crear el clima propici, l'atmosfera convenient perquè els meus alumnes visquin aquella situació. Jo no vaig viure l'exili, a pesar que conec bé l'exili interior, però crec que va ser una experiència duríssima i traumàtica. En el llibre record uns versos de León Felipe i faig referència a don Antonio Machado, que eren els dos referents més clars que jo tenia de poeta exiliat. Quan passava la frontera, vaig tenir la sensació de fugir, d'alliberar-me d'un món que m'estrenyia i d'obrir-me a un univers nou. Jo me n'anava perquè volia i podia. Ells ho van haver de fer forçats, vençuts i derrotats. És molt diferent.

-Perquè tu fugies per voluntat pròpia...

-Sí, el meu cas era una mena d'autoexili voluntari, de resposta a una vocació. I no era fàcil, no, anar-se'n en aquells moments ni en la meva situació. Jo no anava a fer turisme ni a estudiar, com es fa ara, amb tot pagat. Jo era un "méteque", un espanyol il·legal que anava a fer dotze hores de feina per aprendre bé el francès. En travessar la frontera, vaig pensar amb admiració en totes aquelles persones que van lluitar per la República i que van haver d'abandonar, vençuts i derrotats, la seva terra i la seva llar.

-Molt sovint els teus llibres reflecteixen la fusió entre “viure” i “escriure” i, fins i tot, fas afirmacions com “No puc esser ni sóc més que literatura!”. Realment és tan gran aquesta interrelació que hi trobes?

-Aquest vers d'*Estigma* em defineix de forma passional. Jo som així. No puc esser ni soc més que literatura. El que passa és que, amb els anys, m'he anat convertint en altres coses tan vitals i fonamentals com és el fet de ser pare. Per a mi els fills són sagrats! Són el més important que tenc i el que estimo més d'aquest món. A jo, ser pare m'ha marcat molt, m'ha ajudat molt, m'ha fet madurar molt. Pel que fa a la literatura, la veritat és que és una obsessió, una maledicció, un estigma. Hi ha una frase de Kafka que ho explica un poc: “Encara que no escrigui, som un escriptor, però un escriptor que no escriu és un monstre desafiant la follia”. Jo visc la literatura com una passió obsessiva, lúcida i devoradora.

-Passant ja a la novel·la *L'hivern a Belleville*, aquesta narra el gran afany d'un jove universitari d'esser escriptor. En aquells moments tenies la idea que podries arribar a ser un escriptor, però, exercint-ho de manera professional, ho veies com un camí obert?

-En absolut. En aquells moments, la situació del català no era gens esperançadora. Més que un camí, era un tirany secret i encodolat. Jo vaig tenir alguns problemes, llavors, per escriure en català. La gent d'Alaior et malmirava, et deien “de la ceba”. Fins i tot, en un recital poètic vaig ser l'únic poeta a qui “El Ministerio” va prohibir i censurar poemes, però els vaig llegir ben igual. Jo no em vaig plantejar mai el futur ni les possibilitats o les sortides de la meva vocació. Jo volia ser poeta i prou! Ja havia escrit un munt de coses en castellà, però als dissets anys em vaig comprar la gramàtica de Borja Moll i vaig aprendre a escriure en català pel meu compte. Era una elecció difícil perquè el català encara estava prohibit, no s'estudiava a l'escola. Jo ja tenia un bon domini de la llengua castellana i allò representava començar de zero. Però ho vaig fer convençut, amb passió i sense futur.

-A la novel·la cites molts d'escriptor que llegies en aquell moment. Quins diries que són els qui et van influir més en els teus inicis com a escriptor? I ara, continuant essent el teu punt de referència o les afeccions són unes altres?

-La meva formació va ser bàsicament castellana. Tots els anys de batxiller vaig llegir i escriure molt en castellà, però la llengua francesa va ser un grn descobriment, una il·luminació. Quan ets jove i et sents ofegat dins un poble petit, dins una societat tancada i estantissa, només pots fugir amb la imaginació. Jo me n'anava a París, a França, perquè era l'única cultura que coneixia bé a través dels llibres i representava l'Europa de la llibertat i de la *grandeur* literària. En vaig llegir molta, de literatura francesa: els clàssics, tots els poetes, els narradors del XIX ... Record especialment un llibre que em va semblar tristíssim, *Poils de carotte*, de Jules Renard, i les cartes de Flaubert a Louise Colet. També estic molt agraït a la col·lecció Austral perquè a través seus vaig descobrir Rilke, Juan Ramón, el Dámaso Alonso de *Hijos de la ira*, Pío Baroja... I un escriptor qu em va amargar l'adolescència: don Miguel de Unamuno. El vaig llegir massa prest, jo no estava preparat per pair allò de *Del sentimiento tràgico de la vida* o *Mi religión y otros ensayos*. La generació del 27 també em va marcar molt. He de reconèixer que a França, a través de traduccions, vaig descobrir molta gent: Celan, Maiakovski, Trakl...

A la universitat vaig tenir la sort d'estudiar literatura hispanoamericana: García Márquez, Neruda, Sábato, Vallejo, Borges, Vargas Llosa, Rulfo, Cortázar... em van enlluernar. També vaig tenir la sort de conèixer (ara som amics) un professor de nom poc literari, Perfecto E. Cuadrado, i estudiar literatura portuguesa amb ell. N'hi hauria molts d'autors, però, si en vols quatre que m'hagin marcat i amb els quals encara avui em sent identificat, he d'assenyalar Salvatore Quasimodo, un poeta sicilià, illenc, que "tutto che mi resta è già perduto" canta a la seva terra: "piu nessuno mi porterrà nel sud" i afirma que "I poeti non dimenticamo"; Eugenio Montale, també italià però molt diferent. Li he dedicat el poema *Male di vivere* al meu darrer llibre. Ell sempre parlava d'aquest malestar de viure i fa una poesia que, de vegades irònica, però sempre lúcida i clara, té força i profunditat. Un altre poeta illenc, grec, que m'agrada molt és Iorgos Seferis. Cada vegada que el llegesc m'hi sent retratat. Després hi hauria Eliot (sempre difícil, però magnètic), i, finalment, per no fer immensa la llista, esmentaré Pessoa i els seus genials heterònims.

-Aquesta novel·la ja l'havies publicada amb el títol de *Cor de pàgina esbrellada*. Per què aquest canvi amb la reedició?

-Perquè és l'única condició que em va posar l'editorial. Jo l'havia escrita als vint anys i l'edició estava esgotada. Ara l'havia reescrita i ells me la volien tornar a publicar, però com si fos novel·la nova. Vaig claudicar. No ho faré mai més.

-La novel·la és la història d'un jove que sols té la idea de ser escriptor i la literatura és el centre de tot. Penses que aquest comportament fa que sigui vist com un estrany i, en definitiva, qu sigui un incomprès?

-La literatura també crea monstres i a més d'un l'incapacita per dur una vida normal.

-I parlant dels escriptors, ¿com veus el paper d'aquests en un moment en què es fa una literatura de masses i que respon molt sovint a gustos o desitjos editorials?

-El món editorial és un negoci que genera molts diners i que és capaç de prostituir la mateixa literatura. Vendre i tenir èxit és una satisfacció perquè suposa tenir molts lectors, però la literatura autèntica no es pot regir ni mesurar amb aquests paràmetres. Octavio Paz té un assaig *La otra voz. Poesía y fin de siglo*, on parla de tot això. Crec que avui a Catalunya hi ha una sèrie d'escriptors sobrevalorats que venen mol, però fan uns llibres *kleenex* i, a més, en un català *light* que a jo no m'interessen gens. Supòs que el temps jutjarà. Jo crec que els grans narradors són gent com Jaume Cabré, Janer Manila, Jesús Moncada,... Que venen molt? Millor. Això vol dir que la gent llegeix bona literatura. Que tenen èxit? Se'l mereixen. A mi dues editorials juvenils m'han ofert diners (i m'han assegurat que en guanyaria molts) per escriure una novel·la sobre un tema determinat, i he dit que no. El que sobra són professionals del marqueting.

-L'hivern a Belleville és l'autobiografia de la teva època d'estudiant i dels teus inicis com a escriptor. Què hi ha d'autobiogràfic i què no?

-Autobiogràfic ho és tot, excepte la mort de Françoise. Aquí vaig exagerar, vaig carregar un poc les tintes per fer-ho més melodramàtic. Déu meu! Si s'hagués mort, jo no podria viure de remordiments. Uf; Tot el que es diu a la novel·la, amb els noms canviats, és cert.

-Pens que podríem dividir la novel·la en dues parts, la primera de les quals transcorre a Palma i en un ambient d'estudiants universitaris mentre que la segona esdevé a Andernos. Aquell jove de la primera part, que sols desitja que arribi el darrer examen per partir cap a França, realment troba el que somniava i la idea que s'havia fet de la realitat francesa?

-Això és un poc el títol de l'obra de Luis Cernuda *La realidad y el deseo*. És el bell poema *Ítaca* de Kavafis. No sé si trobarem mai allò que cercam, però l'important és anar fent camí. Jo, a França, vaig trobar moltes coses noves, però també la mateixa gent amb els mateixos problemes. Crec que en el fons em cercava a mi mateix i totes aquelles experiències em van ajudar a madurar com a poeta i com a persona. Jo li estic molt agraït a França. Hi he tornat tres vegades més.

-A la novel·la parles de dues relacions amoroses, una amb n'Agnès i l'altre amb na Françoise. Quines diferències o semblances trobes que hi ha entre una i altra?

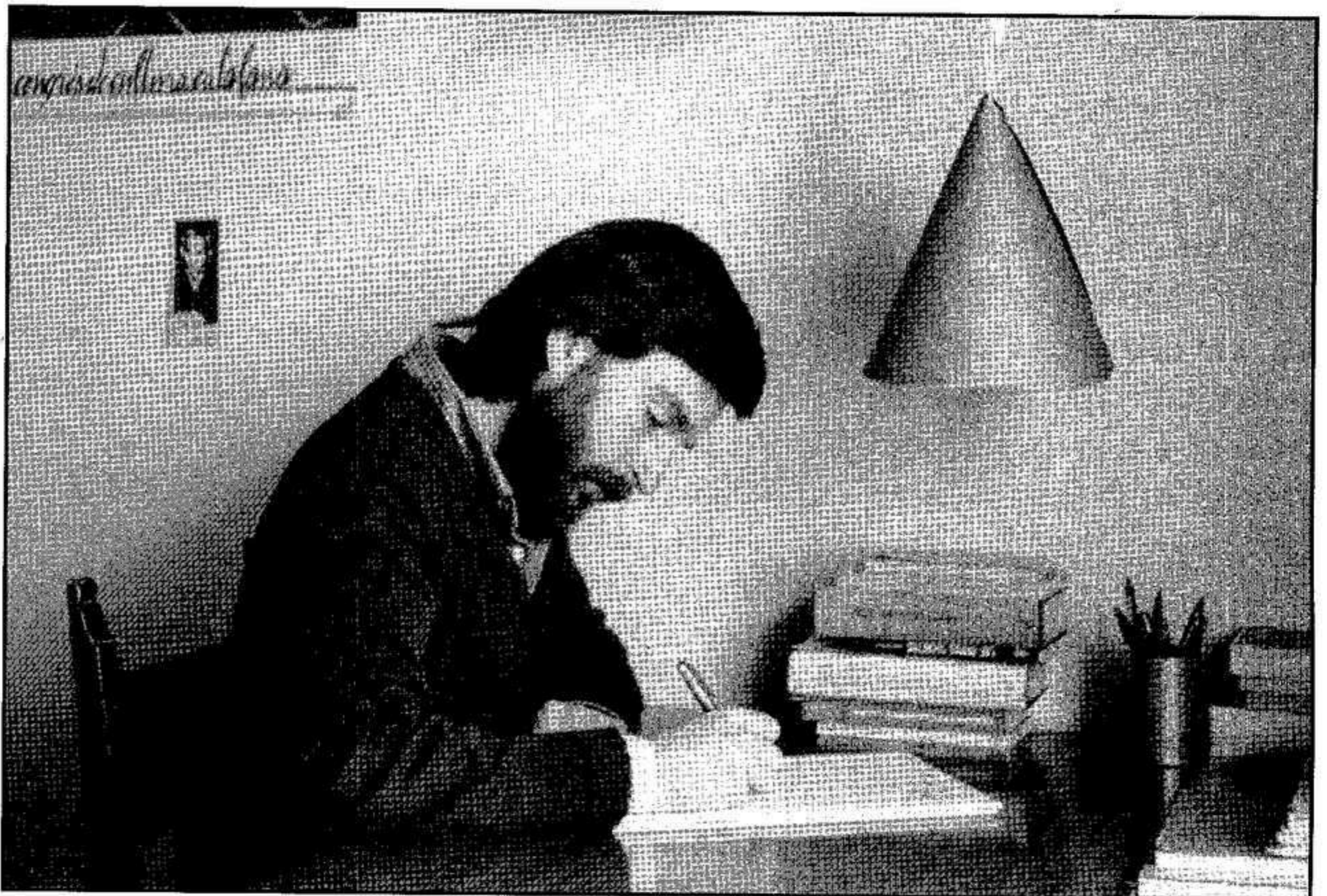
-Les diferències són clares i notòries. N'Agnès és l'amor autèntic, real, sincer, i na Françoise és l'atracció física, el "flirteig", el desig. Tres mesos a França, si estàs tot sol, resulten llargs i difícils, mals de passar. La separació, la distància, són una prova molt dura per a l'amor. Na Françoise, que en realitat es deia Odile, era una al·lota molt guapa, molt atractiva, però tenia tants de problemes que a més d'un li hauria estat molt fàcil aprofitar-se'n d'ella. Jo crec que hem d'esser honrats.

-El jove arriba a aconseguir el seu objectiu d'anar a París i sobretot escriure la novel·la, però finalment tornarà a Menorca. Com descriuries aquest retorn?

-Ell torna a Menorca perquè les seves arrels són menorquines, perquè el seu amor és a Menorca i perquè en el fons (sempre tornam a mare) ell és, a pesar de tot, profundament menorquí. Ell ja ha aconseguit el que volia, que era sortir d'Espanya, conèixer França i sobretot escriure la seva obra inicàtica en un món tan ple de referències literàries com París.

-Però cap al final de la novel·la, quan ell rep la carta de n'Agnès, ja pot veure que, quan torni, no la tindrà. No és així?

-No exactament. Ell és conscient que si no torna, la perdrà definitivament i ell se l'estima, molt. Ara ho sap cert. A més, ja ha fet el que volia, ja ha madu-

L'autor, escrivint *L'Hivern a Belleville*.

rat i comprèn que és hora d'assumir i afrontar, per fer país, la seva realitat quotidiana menorquina.

-Aquell jove que s'iniciava com a escriptor en els anys setanta, avui dia ja és un escriptor adult i d'allò més consolidat. Com et veus dins la societat menorquina, en concret, i la catalana en general, en els temps que corren?

-Em veig igual que aquell jove que volia (i encara ho vull!) ser poeta. No he perdut la fe ni la passió per la literatura. Però he madurat, sóc més vell. He pogut llegir molts dels llibres que em faltaven per conèixer, he crescut, he viscut, m'han passat moltes coses...El món de la literatura és una mica fals, positiu, competitiu...però a jo no m'interessen aquestes misèries. Endemés, hi ha el tema de la llengua, la terra, l'illa, la pàtria...jo no em veig consagrat ni consolidat. El que vull és aprendre'n per arribar a ser el poeta que desig i somni.

-Què creus que has de fer encara per ser poeta?

-Llegir més, escriure més, viure més...estimar més!

-Però la diferència entre els teus primers llibres i els darrers que has publicat són evidents...

-N'he après un poc. Sóc un aprenent. *Al marge* (que consti que encara avui em sent al marge d'una certa societat i d'una sèrie de coses) era un llibre amb mentalitat estrangera. Forma part d'allò que T. S. Eliot denominava "cultura satèl·lit" i està escrit sota l'advocació (per la ruptura del discurs) de Celan i Vallejo. Amb *Lira de bova* vaig voler recuperar, salvar, poetitzar les paraules més endèmiques de l'illa de Menorca i amb *Desert encès* vaig descobrir la meva identitat, la meva pròpia veu, el meu "jo poètic" més profund i humà. A partir d'aquí, crec que *Estigma*, *On s'acaba el sender* i *El salobre* són ja una mostra fiable del tipus de poesia que pretenc i que vull fer.

Jo escriuria encara que sabés que no em llegirà ningú. Mentre hi quedi un tros de Ponç, aquest corc de la paraula em continuarà rosegant i jo voldré ser poeta perquè:

No puc esser ni sóc més que literatura.

3. RESUM DE LA HISTÒRIA

L'hivern a Belleville és l'autobiografia d'un jove estudiant que parteix cap a Palma per realitzar els seus estudis universitaris de Filosofia i Lletres. La primera topada amb l'ambient estudiantil és d'un total rebuig per part seva perquè a ell l'interessa una altra cosa més que no les rutinàries classes: vol ser escriptor.

Enmig de tot aquest món de la literatura apareixerà el gran amor de la seva vida encarnat en la persona d'Agnès, amb la qual iniciarà la relació amorosa que es veurà trencada per un temps mentre el protagonista es deixa endur per la seva imaginació i desitjos i parteix cap a un poblet de França on passarà tot l'estiu.

Els mesos que és a França treballa a una benzinera i aprofita tot el temps lliure que té per llegir, però, tanmateix, no deixa de pensar ni per un instant en n'Agnès, la seva Agnès.

Allà coneix una al·lota per la qual sentirà més bé una atracció física, però mai no serà un amor comparable al seu vertader.

Tot això farà que el protagonista valori d'una altra manera tot el que sent per n'Agnès i, després d'un final melodramàtic de l'al·lota francesa, tornarà a Menorca, la seva pàtria, però aquest cop havent descobert el món de les lletres franceses, amb el somni acomplert que era escriure una novel·la a París i amb el desig de tornar al costat del seu gran amor.

4. ANÀLISI D'ALGUNS ASPECTES DE LA NOVEL·LA

La intenció d'aquesta part del treball és analitzar alguns aspectes com són l'estructura, la tècnica narrativa, els personatges, l'espai i el temps. Estudiant més a fons aquests punts, pens que l'anàlisi de la novel·la quedarà prou completa i, alhora, ens ajudarà a entendre-la molt millor.

A partir d'ara, doncs, les pàgines que venen s'ocuparan dels cinc punts esmentats.

ESTRUCTURA

La novel·la està dividida en vint-i-vuit capítols, que narren els esdeveniments succeïts entre el començament de curs del protagonista, i l'anada a París per escriure justament aquesta novel·la.

Personalment, però, pens que la novel·la presenta dues parts clarament diferenciades: la primera aniria des del principi fins al capítol catorze i narra els fets ocorreguts entre el començament i el final de curs; la segona part aniria des del capítol nombre quinze fins al final de la novel·la i narra el temps en què el protagonista és a França. Si pens que aquesta divisió seria més vàlida, és per diverses raons: en primer lloc, cal destacar els escenaris de l'acció, el primer és Palma i el segon és França; en segon lloc, observam que a la primera part el protagonista és estudiant, mentre que a la segona part fa feina a la benzinera; finalment, un altre tret que fa que les puguem distingir clarament és que, a la primera part, el protagonista estableix una relació més estreta amb n'Agnès mentre que, a la segona part, aquesta esdevé amb Françoise. I pel que

fa a l'estructura, crec que ja no queden més coses a dir, tot i que l'anàlisi d'altres aspectes faarà que aquesta quedi també més clara.

TÈCNICA NARRATIVA

La tècnica narrativa és un dels aspectes més interessants de la novel·la. Com ja hem observat es tracta d'una novel·la autobiogràfica i està narrada en primera persona, la qual cosa fa que narrador i protagonista siguin el mateix.

A més, hem de dir que està narrada en un passat que denota una certa proximitat; és a dir, que els fets narrats han passat no fa gaires anys.

Els fets s'exposen de manera més o menys lineal, però l'autor recorre a dos recursos per donar informació complementària al lector.

Un és el record, que apareix al llarg de tota l'obra i fa que el protagonista doni informació sobre el seu passat immediat i, alhora, ens permeti saber la relació existent entre ell i aquest passat que té com a principal escenari l'illa de Menorca. Principalment, acudirà a aquest recurs quan està amb les dues protagonistes femenines i els explica una mica què ha estat del seu passat, la qual cosa també fa que la novel·la quedi més arrodonida quant a informació sobre el protagonista principal. Així, a la primera part recordarà bastant sovint coses de la realitat menorquina mentre que, a la segona part, tot i que també farà el mateix, recordarà reiteradament la primera relació iniciada a Palma.

En segon lloc, també voldria fer referència a un altre aspecte que és el fet que algun cop el narrador s'avanci als fets; per exemple, el cas més concret pertany a la segona part, quan ja anuncia el final tràgic de Françoise. Aquest episodi, però, en aquest moment sols apareixerà descrit de manera bastant diluïda i no serà gairebe fins als darrers capítols que el narrador ens ho explicarà detalladament.

A més d'aquests recursos, podem observar que s'hi inclouen molts de "...diàlegs força expressius..." ("Anar a París", Ramon Ramon) que fan que la novel·la adquireixi un to força singular i amb aquests l'autor també troba una de les maneres de relatar més àgils i ben lligades, com molt bé diu A. Loncà i Loncà: "No espereu una mena de relat dens i atapeït de llesques de paràgrafs de mal engolir" ("Notes de lectura de L'hivern a Belleville de Ponç i Pons", A. Loncà i Loncà).

Amb tot això, veiem que la tècnica utilitzada no és d'una complexitat gairegran, però li dóna un aire bastant peculiar.

Per acabar, sols destacaria que al final de la novel·la se'ns dóna una informació prou important perquè així els lectors tinguem coneixença del lloc on s'han narrats els fets i en quin temps. Amb això queda encara més clar que es tracta d'uns fets reals i que, en narrar-los, el que realment ha fet l'autor és aconseguir el seu objectiu inicial: escriure una novel·la a París.

ELS PERSONATGES

Abans de passar a comentar cadascun dels personatges principals de la novel·la, m'agradaria ressaltar un parell: primer de tot, voldria destacar el fet que el protagonista principal sigui innominat; és a dir, que és el personatge més destacable i, alhora, l'encarregat de dur a terme tota la narració de la història; en segon lloc, destacaria el gran contrast que hi ha entre els dos personatges femenins principals, la qual cosa dóna molt de joc a tota la trama.

A més dels que comentaré a continuació, també apareixen dos personatges més, tot i que de manera poc destacada: un és en Pere, un noi que convida el protagonista a una tertúlia literària; l'altre és Monsieur Mathieu, qui té la benzinera i explica com funciona tot al nostre protagonista. També podríem dir que qualque vegada esmenta altres noms, tot i que sempre molt per damunt i sense aprofundir-hi gaire.

Una vegada fetes aquestes aproximacions, ja estam en condicions d'analitzar els personatges principals de manera més detallada. Són el següents: el narrador, n'Agnès, Françoise, els companys de pis del protagonista, Yvette i Nastxenco.

El narrador

Parlar del narrador és parlar del personatge principal de la història, al voltant del qual esdevé tota la trama, ja que es tracta d'una autobiografia i narrador i protagonista són el mateix.

El narrador descriu la seva època d'estudiant, concretament el seu primer curs a la universitat, però, com veurem, no serà una època qualsevol perquè

és el moment en què coneix el que serà el gran amor de la seva vida i, alhora, té com a objectiu principal el desig d'esdevenir escriptor en català la qual cosa el portarà a França, on podrà contactar de ple amb tota la cultura francesa i on finalment escriurà la novel·la.

Des del primer dia de classe, ja decideix que allò és molt avorrit i diu: "...ja n'estic fart!" (pàg. 9), la qual cosa provoca rialles entre el companys de pis.

I és a començament de curs que coneixerà n'Agnès, la seva Agnès, el mateix dia que la coneix diu: "I el vespre fou un miracle. Mentre anàvem conversant, jo no sabia ni què era aquella passió melangiosa que ara em fa musitar el seu nom i no esperava la febre d'haver d'escriure com faig, amb ploma, tots aquests folis des d'un malson parisenc" (pàg. 16).

Però l'encontre definitiu es produeix uns dies després i "Des d'aquell dia, la ciutat abandonà el seu color gris i anà agafant tons més càlids. Però les classes eren avorrides i sols els vespres que anava a veure-la a la residència tenien gust d'aventura, de llibertat i d'ensomni" (pàg. 19). Per tant, amb aquest paràgraf ja ens adonam que la importància que té la relació per al nostre protagonista és tan gran que, fins i tot, l'espai que l'envolta va adquirint olors més vius des que està amb ella.

Però, a més, cal posar especial atenció en el seu principal i gairebé únic objectiu, per això ens diu: "Sé el que no vull, però encara no he trobat allò que cerc. Només tenc clara una cosa[...] Vull ser escriptor" (pàg. 20). Així doncs ja hem esbrinat quina és la seva dèria i el principal motiu que el portarà a França perquè "...quan em sentia estret i volia fugir del meu petit poble, me n'anava amb la imaginació a París" (pàg. 23). J. Ramón Cerdà també comenta això mateix a l'article "Fugir per trobar-se" i diu així: "Tanmateix, el corc de l'escriptura és més fort".

En aquests primers episodis també cal fer referència al seu mitjà de locomoció, Nastxenco, una bicicleta que actua com si d'un amic del protagonista es tractés.

Però la il·lusió que l'envoltava es veu esvaïda quan ella parteix cap a Menorca i "... aquell dia vaig saber el que pesa i nafra la soletat" (pàg. 29) perquè "... l'enyorança em consumia i Nastxenco i jo ens contemplàvem derrotats, vençuts..." (pàg. 31).

I durant el tems que ella és fora, aprofitarà per dedicar-se a fer el que realment li agrada: llegir, escriure, anar al cinema, passejar...

Ella torna i la relació continuarà fins que ell aconseguirà el que perseguia ja des de feia temps: anar a França i escriure una novel·la a París. N'Agnes no estarà gaire d'acord amb aquesta decisió, perquè pensa que així hauran de passar l'estiu separats, però els desitjos del protagonista podran més i aquest durà a terme els seus objectius.

Arribat el moment de partir s'acomoden i, una vegada que el protagonista és a Andernos, inicia una nova etapa que li permetrà estalviar i finalment anar a París. En aquest nou període serà el temps en què esdevindrà tota la segona part de la novel·la que acabarà amb un final d'allò més melodramàtic. Durant tot aquest temps, el protagonista es dedica a treballar, llegir i escriure, bàsicament, tot i que també cal dir que serà quan es consolidarà una estreta amistat amb una noia, que fa feina al supermercat on va diàriament, que es diu Françoise.

Abans de seguir l'explicació, voldria destacar un moment en què el protagonista està amb el seu cap i parlen de la feina de la benzinera. Un moment donat Monsieur Mathieu li demana pel seu nom i el narrador-protagonista se'n surt molt lúcidament tot tallant el diàleg i recorre a la narració dient: "El trobà estrany" (pàg. 74). Personalment pens que amb aquesta simple afirmació l'autor se'n surt molt bé i alhora li permet seguir en un cert anonimat, tot i que tractant-se d'una novel·la autobiogràfica tothom ja sap de quin nom es tracta.

Si continuam amb els esdeveniments que se succeeixen, observam que el protagonista ara ja sí que pot accedir de manera directa a tota la literatura francesa, la qual cosa queda del tot reflectida en la infinitat de referències a autors francesos que inclou el text. Podria parlar una mica més d'aquest tema, però pens que ja queda prou aclarit a l'entrevista que incloem al principi del treball, sobretot si acudim a la resposta que donà quan parlava de les principals influències literàries, ja que aquestes han estat principalment franceses.

La vida del protagonista a Andernos esdevé una mica monòtona pel fet que ha de passar moltes hores a la benzinera i això no li permet dedicar-se de ple a allò que més li agrada. D'aquesta segona part, sols voldria ressaltar la relació amb Françoise. Fins al darrer dia que es veuran "Mai no vaig parlar de l'Agnes" (pàg. 80), i és justament en aquest moment que se sent culpable de no haver-ho fet abans perquè sent que és a ella a qui estima i que, per tant, amb Françoise la cosa no pot anar a més. Potser l'actuació del protagonista

durant tota aquest etapa ve donada pel fet que sovint destaca la seva soledat i així, per exemple, en una ocasió diu: “Estic més sol que la una” (pàg. 98). Però el fet és que al final reconeix que no ha actuat bé i que, per tant, val més no continuar.

El dia següent al del sopar, la solitud i tristor més grans s'apoderaran del nostre protagonista, després d'assabentar-se de la notícia de la mort de la Françoise i, en certa manera, se sent una mica culpable.

Per acabar, en el darrer capítol l'acció se situa a París i es narra la manera com l'autor ha escrit la novel·la, fet que li ha permès descobrir dues coses: “...el terrible que pot esser un full en blanc i viure sense cap nord” (pàg. 139) i “Des d'aleshores, començ a saber qui som...”

Per tant, i a manera de conclusió, podem destacar que la novel·la ha servit al protagonista per entendre una mica el difícil que ha de ser no tenir uns objectius i unes il·lusions de cara al futur, com en el cas de la Françoise, i alhora li ha servit per retrobar-se amb ell mateix i fer que tingués encara més clar quin és el seu camí: ser escriptor en català.

N'Agnès

El personatge de n'Agnès encarnà una jove menorquina que està cursant els seus estudis a Palma. Durant aquest temps coneixerà el nostre protagonista i iniciaran una bella història d'amor després de coincidir en una festa al pis d'ell.

Les referències a n'Agnès són molt abundants als primers catorze capítols de la novel·la ja que és el temps en què el narrador la converteix gairebé en el seu únic punt d'atenció. En canvi, a la segona part, el temps que el protagonista és a França la presència d'aquesta vindrà donada pels moments en què la recorda o per l'arribada de qualque carta seva.

Des de la seva primera aparició el text ja ens la presenta com una al·lota responsable i sempre a punt per ajudar. Per altra banda, el narrador també vol fer notar la seva bellesa i tendresa, així en diu “I la primavera era ella caminant amb pas alegre com una dea, una musa, que il·luminava els carrers” (pàg. 50). Però són moltes les ocasions en què el narrador destaca aquestes qualitats, cosa que queda del tot reflectida quan ens descriu la primera vegada que la va besar, tot destacant l'instant següent en què ella es va posar a plorar.

Al llarg de la primera part és quan la parella es va veient regularment i és quan se'ns diuen més coses de la seva manera de ser. A més de la seva belle-

sa, el protagonista també destaca de manera reiterada el fet que insisteixi bàsicament en dues coses: que ell hauria d'estudiar més i que no entengui que ell no vulgui tornar, de moment, a Menorca. Una altra ocasió, en què n'Agnès té una idea contrària als pensaments del protagonista, és quan aquest li expressa els seus desitjos d'anar a França a conèixer un món que té molt idealitzat i que veu com a única sortida per dur a terme els seus valors més prioritaris.

Finalment, sols voldria destacar la seva actitud envers el protagonista quan aquest és a França. En aquests moments, n'Agnès se sent tota sola i, després d'optar per no escriure-li durant bastant de temps, a la darrera carta li diu: "Tu me vas deixar plantada" (pàg. 110). A més, en coneixerà un altre i li ho explicarà també a aquesta darrera carta, fet que de primer moment deixarà el protagonista bastant frustrat. Però l'amor encetat durant l'hivern serà més fort i, tot i havent d'estar encara un temps més separats, decidirà esperar-lo perquè ara s'adonarà que només l'estima a ell; és per això mateix que diu: "Ara ho tenc més clar que mai. Ara ho sé cert" (pàg. 111). Aprofitarà també aquesta carta per demanar-li que torni prest cap a Menorca perquè així podran continuar allò que havien iniciat uns mesos abans.

Parlant amb en Ponç sobre aquest personatge va dir: "N'Agnès és aquesta persona que veieu aquí". I, és clar, tractant-se d'una novel·la autobiogràfica, no és estrany que aquest personatge literari amagui el real de qui en aquells moments era la seva al·lota.

Amb tot això, pens que ja queda prou caracteritzat el personatge de n'Agnès, una al·lota menorquina que estudia fora i que molt sovint pensa en la seva terra. Però el que més cal destacar és que es caracteritza per ser una persona senzilla, dolça i que, tot i uns pocs moments de dubte, finalment té ben clar el que vol i a qui vol.

Françoise

Françoise és una al·lota que el nostre protagonista coneixerà a Andernos i pràcticament serà amb l'única persona amb qui tindrà una relació més estreta, tot i que un tràgic desenllaç farà que es trenqui definitivament.

El protagonista la veurà per primera vegada un dia que va a comprar el supermercat on ella treballa i ja des del principi ens la descriu així: "...era bruna, de cabells llargs, cintura estreta i pits durs" (pàg. 76); i en una altra ocasió que també parla d'ella diu: "Era preciosa" (pàg. 76). Amb aquestes dues

cites podem deduir que Françoise, en certa manera, captivà la mirada del protagonista ja des del començament, tot i que sembla que és ella qui es fixa en ell primer de tot. Però bé, sigui com sigui, el fet és que iniciaran una relació d'amistat que culminarà amb un intent d'anar a més per part d'ella, tot i que mai no es consagrarà perquè ell sols té n'Agnès en ment i més en aquest precís moment en què sap que realment ella l'estima.

Una vegada fetes aquestes aproximacions, ens centrarem del tot en el personatge de la Françoise. El protagonista fa referència a la seva bellesa i encant de manera reiterada, però sobretot cal que ens fixem en un parell d'afirmacions que són molt importants a l'hora de caracteritzar-la. Són les següents: "Però no era feliç [...] Ho duia escrit als ulls" (pàg. 80). Amb aquestes al·lusions al personatge, el protagonista està fent una descripció més interna i alhora retrata el tipus d'al·lota que és, "...una dona amb problemes" (pàg. 80).

La relació entre la Françoise i el protagonista és més forta a mesura que passa el temps i això fa que un i altre parlin de la seva vida, els seus objectius, gustos... Amb aquestes caracteritzacions d'un i altre queden ben contraposats els dos personatges perquè, per una banda, tenim la Françoise que duu una vida monòtona i rutinària mentre que, per l'altra, trobam un protagonista que cerca un camí i que es mou per tal d'aconseguir els seus objectius. Aquest contrast queda d'allò més clar si, per exemple, atenem a una afirmació de Françoise que diu "La meva vida no té sentit" (pàg. 86), "Tot és igual, avorrit" (pàg. 125).

El temps passarà i, poc abans que el protagonista marxi cap a París, finalment aniran a sopar junts. Aquest dia la Françoise anava "...amb un vestit groc escotat, un jersei blanc, i el cabells amollats sobre l'esquena. La cara li resplendia" (pàg. 120). Segurament aquesta vetllada en què van a sopar haurà estat uns dels dies més feliços per a aquesta jove desencisada i sense il·lusions ni projectes de futur. Però aquesta felicitat tampoc no serà duradora perquè justament aquest mateix vespre Françoise decidirà acabar amb tot i se suïcidarà.

Ara que parlam d'aquest episodi, pens que és oportú esmentar que en Ponç s'hi va referir amb motiu de l'entrevista que li vaig fer per incloure en aquest treball. L'autor em deia que aquest és l'únic episodi de la novel·la que no era real perquè, tot i que em deia que Françoise (de nom Odile en la vida real) realment estava passant per uns mals moments, aquesta no es va suïcidar. Així

doncs, l'autor ha inclòs aquest episodi més melodramàtic que "...és l'únic que no és cert".

Els companys de pis: Biel, Jai, Toni, Xec i Miquel

Representen els típics estudiants que comparteixen pis i que s'ho prenen tot un poc a la lleugera. En la novel·la apareixen de manera bastant superficial i serveixen a l'autor per mostrar-nos el tipus de gent que l'envolta. Sembla que tots tenen la idea que això d'estudiar és una festa i no fan més que riure davant l'actitud del nostre protagonista, que s'ho mira tot amb uns altres ulls. En una de les primeres aparicions, els companys li diuen coses com per exemple. "No siguis boig. A jo em va passar el mateix.", "No et desanimis, home. Què no veus que aquí tot és festa?..." (pàg. 9)

Ens els presenta com uns joves despreocupats i que sols pensen en coses que ell considera poc importants, la qual cosa queda ben palesa amb la descripció de situacions com aquesta: "Amb el llum encès (en Xec algunes nits somniava menjar i feia cruixir les dents), em posava a llegir el que havia aconseguit comprar als grans magatzems o havia tret de la biblioteca..." (pàg. 11).

Yvette

En la narració sols apareix en una ocasió. Quan el protagonista arriba a l'estació de Bordeus, ella l'anirà a buscar i l'acompanya a la benzinera. El narrador la descriu així: "Una dona alta, prima, vella, de cabells curts, demanava no sé què en to inquisidor" (pàg. 68). Veiem, doncs, que no destaca pel seu bon caràcter ni per la seva simpatia, és per això que el narrador diu: "Semblava que no sabia riure" (pàg. 68). Però, una volta ja estan de camí, la situació va baratant i així "A poc a poc vaig aconseguir fer-la parlar i em sentia més segur i tranquil" (pàg. 68). Per tant, podem observar que la relació ja no és tan distant i així s'inicia un diàleg que permetrà la més bona comunicació entre Yvette i el protagonista.

Yvette li demana si no li agrada el lloc on viu i, quan el narrador li diu que volia conèixer França, li contesta que "Aquí ni ha poc a conèixer" (pàg. 68). Observem, doncs, el contrast entre la il·lusió d'un per conèixer un espai nou idealitzat com és França i el tedi i la monotonia que li provoca a l'altre.

Un altre tret negatiu d'Yvette que destaca l'autor és una persona que està rabiosa perquè el seu fill no ha seguit amb el negoci de la benzinera, però la principal culpable de tota aquella situació, segons ella, és la nora.

Un cop arriben a l'estació de la benzinera, li mostra el lloc on viurà, tot i que en aquest moment cal destacar que es porta allò més bé amb el nou arribat, perquè s'ha preocupat de tenir-li un poc de menjar preparat per si té gana i alhora li explica un poc on estan totes les coses.

Per acabar, doncs, amb la breu descripció d'aquest personatge, podem concloure que aquest no és un dels personatges descrits de manera més positiva però, tanmateix, serà gràcies a ella que el protagonista podrà tenir un lloc on estar i una feina, tot això per complir el seu principal i únic objectiu d'aquest moment: conèixer França.

Nastxenco

És el nom que el protagonista dóna al seu mitjà de transport, la seva bicicleta. Si he decidit incloure-la com un personatge més és perquè realment rep aquest tractament quan apareix en la novel·la. Per exemple, el narrador ens diu: "No era una bicicleta; era una cavall. Tenia nom i tot: Nastxenco. Junts travessàvem els carrers entre botzines i llums que ens eixordaven i perseguïen". (pàg. 25).

Nastxenco se'ns descriu de la següent manera: "...ell era de color blau, tenia una llarga coa, una gran crinera i portava al bell mig del front una llumeneta que s'encenia al compàs melodiós de la dinamo." "No estava bé de salut. Quan vaig comprar-lo, ja em van advertir que era un poc vell i molt propens a esgavellar-se. No era gran cosa. Raquític, rovellat, ple de pelades..." (pàg. 25). Com veiem, es tracta d'una bicicleta vella però de gran utilitat per al nostre protagonista ja que la fa servir per anar pertot arreu.

Però el curiós és que aquest mitjà de transport esdevé un fidel amic i company del protagonista. Són molts els moments de la novel·la en què el protagonista hi fa referència, però sobretot quan va a veure l'Agnès, acompanyat, sempre de Nastxenco. Un dia d'aquests diu: "Ah, Nastxenco! Com et record quan anàvem galopant pel carrer Aragó, la plaça Espanya, la Costa dels Oms... i arribàvem a la placeta on els vespres, ella i jo, rics de tendresa, ens besàvem d'amagat sota un gran arbre." (pàg. 26)

Així, doncs, veiem com Nastxenco esdevé un gran amic del protagonista, que l'acompanya en tot moment mentre aquest és a Palma.

ESPAI

En aquest apartat, analitzarem una mica els escenaris en què esdevé l'acció de la novel·la. Com ja hem vist, l'obra presenta dos espais ben concrets on succeeixen els esdeveniments principals: Palma i França (i, més concretament, el poble d'Andernos que és on treballarà el nostre protagonista durant l'estiu). A més, seria convenient destacar-ne els espais concrets on succeeixen els fets.

En primer lloc, si atenem als principals espais de Palma que apareixen a la novel·la, hem de destacar el pis d'estudiants (on viu el protagonista), la Universitat, la placeta plena de moixos (que és el lloc principal de trobada del protagonista i n'Agnès durant l'hivern que passen a Palma) i també els carrers de Palma que, com ja hem tingut ocasió de comentar, seran vists d'una manera o altra segons l'estat d'ànim del protagonista.

I, si observem els espais de la segona part, hauríem de referir-nos al lloc on viurà el protagonista, que sovint el relaciona amb la soledat que li causa; també cal esmentar la benzinera (el lloc on el protagonista passarà hores i hores fent feina) i, sobretot, el supermercat, on coneixerà Françoise i amb qui iniciarà una estreta relació.

Però, a més dels escenaris que hem comentat, també és important referir-nos a un que molt sovint és recordat pel nostre protagonista: l'illa de Menorca. És veritat que en el temps que transcorre l'acció el protagonista no serà a Menorca en cap moment, però aquest espai té una importància vital; sobretot cap al final de la narració, Menorca passarà ser el lloc d'arribada i de trobada definitiva amb n'Agnès. Tot i que, això sí, després d'haver-se'n distanciat per tal de trobar-se i esbrinar quin era el seu camí.

TEMPS

Aquest aspecte que comentarem a continuació va molt relacionat amb el que hem comentat al principi d'aquest apartat 5, el de l'estructura.

Així doncs, el temps narrat a la primera part de la novel·la es correspon al primer curs del protagonista a la Universitat i, per tant, és el temps que va des d'octubre a juny.

La segona part s'inicia amb la partida del protagonista cap a França, just en el moment en què ha acabat aquest primer curs, i acabarà quan també ho faci l'estiu, moment en què el protagonista anirà a París a escriure la novel·la.

Per tant, podem dir que la novel·la se centra bàsicament en la narració dels fets ocorreguts en un període d'un any. Però a aquest temps narrat de manera lineal cal afergir-hi el que se'ns dóna a conèixer a través dels records del protagonista.

Però sigui un o altre tipus de temps el que apareix a la novel·la, l'autor mai no ens fa concrecions temporals.

6. CONCLUSIONS

Una vegada acabada l'anàlisi dels diferents aspectes de la novel·la, arriba el moment de fer unes breus conclusions del que ha estat aquest treball.

En primer lloc voldria destacar que aquesta novel·la va suposar l'inici de l'autor com a escriptor, la qual cosa queda ben reflectida perquè precisament es narra la recerca d'aquest objectiu que el protagonista tenia en ment des de feia ja bastant de temps.

És veritat que es tracta d'una novel·la d'un autor novell, però això no fa que la novel·la denoti un baix nivell sinó tot al contrari, perquè rere aquest escriptor hi ha també un gran lector i això queda del tot clar amb totes les referències que inclou dins l'obra, amb la qual cosa assoleig un major nivell de qualitat.

Però *L'hivern a Belleville* és més que la recerca d'un camí per part del mateix autor, perquè aquesta novel·la és també una gran història d'amor que, després d'alguns alts i baixos, acabarà amb el retrobament quan després d'escriure l'obra el protagonista finalment torni a Menorca, com es deixarà entreveure al final de la narració.

Fetes aquestes breus conclusions, sols em queda dir que dur a terme aquesta tasca ha estat d'allò més gratificant i enriquidor i, alhora, també m'ha permès apropar-me al gran protagonista i autor.

Finalment, no vull acabar sense tornar a agrair una vegada més a en Ponç totes les atencions que ha tingut amb mi i l'interès que ha posat en aquest treball, el que ha permès de completar-lo amb detalls més anecdòtics que, tan sols llegint l'obra, mai no hauria conegut. Moltes gràcies, Ponç.

7. BIBLIOGRAFIA

- PONS, P. *L'hivern a Belleville*. Barcelona: Cruïlla, Gran Angular Club, 1994.
- SOLER, I.; TRILLA, M. R. *Les línies del text. Introducció a les tècniques narratives*. Barcelona: Empúries, Brúixola, 3, 1989.
- BOURNEUF, R.; OULLET, R. *La novela*. Barcelona: Ariel, 1989.
- PONS, P. *Cor de pàgina esbrellada*. Maó: Althor, Col·l. Vora el Mar, 1984.
- Gran Enciclopèdia Larousse*, Barcelona, 1993.

Articles

- “Pregó de Sant Antoni 1994”. *Diari Menorca* (20-01-94).
- “Ponç Pons, Premi Ciutat de Palma”. *Diari Menorca* (21-01-95).
- “Ponç Pons guanya el Premi Carles Riba amb el poemari *El Salobre*”. *Diari Menorca* (14-12-96).
- “Me gustaría ser extranjero y salvaje”. *El Día del Mundo* (16-03-97).
- “Cita de la cultura en Mongofre”. *Diari Menorca* (25-07-96).
- “Fugir per trobar-se. Una recerca de la complexitat de la psicologia adolescent”. Josep Ramon Cerdà.
- “Notes de lectura de *L'hivern a Belleville* de ‘Ponç Pons’”. Andreu Loncà i Loncà.
- “Anar a París. Una novel·la vitalista que narra la història d’una maduració mediatitzada a través de les lletres i de la literatura”. *El temps*, Ramon Ramon.
- “Menorquín con oficio”. *El Periódico*, Teresa Durán.
- “*Memorial de Tabarka*, la aventura”. *Diari Menorca* (3-4-97).

ELS MOTS D'ÀLGEBRA I LLUM DE PONÇ PONS

ANTONI VIDAL FERRANDO

No vaig conèixer personalment Ponç Pons fins el gener del 1991. Coincidírem a l'aeroport de Palma, a punt d'agafar el vol de Menorca. Ell venia de ser jurat dels Premis Cavall Verd i jo anava a presentar *Cartes a Lady Hamilton* a l'Ateneu de Maó. Dic això, i sé cert que és un parany de la memòria fins al punt que, si m'assegurassin que ens vàrem veure per primer cop quan ell era fra Guillem de Baskerville i jo un obscur deixeble de Marsili de Pàdua, em semblaria igual de creïble. En comptes d'un poc més de sis anys, un poc més de sis segles. Aproximadament el temps que necessita per congriar-se una amistat com la que compartim.

A favor de la segona versió, encara hi hauria un nou argument. Ni l'un ni l'altre no sentim cap simpatia pels aeroports. Certament, si sentim aversió a alguna cosa és a entrar dins els ventres inhospitalaris dels avions, aquesta mena de monstres que s'enlairen per motius incerts que, fins al moment, cap llei de la física no ha sabut explicar. De la mateixa manera que jo, ara, no sóc capaç d'explicar que una amistat pugui esdevenir imprescindible en un espai de temps tan menyspreable com el que ha venut a transcórrer des del gener del 1991, si no és apel·lant a les aberracions de la memòria o veient el temps com una entelèquia adimensional que no cap dins cap discurs.

Tampoc no hi cap la poesia de Ponç Pons. Per això, el que jo en pugui dir aquesta vesprada no té més valor que el que té el soroll devora el cant d'un passarell o devora *Les estacions* de Vivaldi. És el que ocorre amb els veritables autors. Però, en el nostre cas, cal afegir el que apuntava Pere Rosselló Bover al pròleg d'*Estigma*: "...entre l'artista i la seva obra s'estableix una relació de mútua influència: no és només que el poeta 'faci' el poema, sinó també que el text poètic genera i modela el 'jo' del seu creador i li dona sentit". Aleshores, resulta que aquesta simbiosi indissociable és una de les realitats més riques de la literatura d'aquest excel·lent autor menorquí que, tot i tenir present "...la por, l'absurd, la mort que creix, inexorable", vol creure que "...la vida encara / madura els datilers..." i es nega a renunciar al propòsit de "[tornar] del dolor per besar l'alegria". Més riques i més problemàtiques. Perquè mai no sabrem trobar els límits de l'home i de l'obra ni quin dels dos senyoreja en un context específic. No és estrany. A *Lira de bova*, llibre publicat el 1987, ja podem llegir: "La mà que escriu m'escriu [...] M'inventa la paraula!". En certa manera, ve a ser allò que esmenta Umberto Eco a *L'illa del dia abans*: "¿Què sabem de la diferència que hi ha entre la passió sentida i la passió expressada, i quina antecedeix l'altra". No en sabem ben bé res. Ni falta que ens fa, quan els resultats són "fet[s] d'àlgebra i llum" com la poesia de Ponç Pons.

Deixant a part *Dins un perol d'aigua infecta* i *Quadern d'amorositats i altres interferències*, reculls que publicà quan només tenia vint-i-dos i vint-i-tres anys respectivament i que, avui en dia, rebutja sense contemplacions; es fa difícil trobar-se amb trajectòries tan afortunades com les que van des de l'aparició, el 1983, d'*Al marge* fins a l'actual d'*El salobre*. Parl de trajectòries poètiques. Però, encara que sigui de passada, no vull deixar d'ocupar-me dels valors de la seva obra narrativa, entre la qual s'ha de mencionar el llibre de relats *Vora un balcó sota un mar inaudible* (1981), la novel·la curta *Cor de pàgina esbrellada* publicada el 1984 (novel·la que reescrigué posteriorment i que tornà a aparèixer amb el títol de *L'hivern a Belleville* l'any 1994) i els llibres juvenils *Memorial de Tabarka* (1992) i *Entre el cel i la terra* (1996). Qualsevol d'aquests textos dona testimoni de la fluïdesa de la prosa de Ponç Pons. Una prosa personal, ambiciosa i que troba a cada moment la paraula justa per seduir el lector. No endebades, alguns títols han estat acollits amb entusiasme pels estudiants de les escoles i dels instituts i magnificats per la crítica.

Ponç Pons i Antoni Vidal Ferrando.

Tot i amb això, són les muses que l'avalen i l'han elevat a l'Olimp dels principals guardons de la lírica catalana. No ho ha tengut fàcil. Precisament per haver-se amarat de les essències de la millor literatura universal. Què es pot dir després de Virgili, Horaci, Ramon Llull, Ausiàs March, San Juan de la Cruz, Cervantes, Matsuo Basho, Leopardi, J. Keats, Baudelaire, Proust, Rilke, Ezra Pound, Pessoa, T.S. Eliot, Vallejo, Céline, Montale, Quasimodo, Allen Ginsberg i tants d'altres genis que han anat marcant els territoris de la intel·ligència i de les passions humanes? Des dels deu anys, quan es va lliurar a l'aventura de llegir i escriure per necessitat biològica i d'eixamplar els seus horitzons, Ponç Pons no ha parat de viatjar per l'univers exuberant i ubèrrim dels grans escriptors de totes les cultures i totes les èpoques. Des d'aleshores, "Sempre dorm amb papers i un llapis vora el llit". Però no tothom pot recórrer la distància que hi ha entre la bellesa i els nostres ulls sense caure en l'abisme del vertigen o de la impotència. Sobretot quan aquesta bellesa ens ha

estat revelada de la mà dels elegits. S'ha de ser un inconscient o d'una naturalesa incombustible per no deixar-se vèncer per la claredat que irradien els versos dels grans lírics. S'ha de ser això o no s'ha d'haver perdut aquella pureza iniciàtica d'aquells temps en què Ponç Pons encara duia calçons curts i pujava a les golfes de ca seva per ser Miguel de Cervantes i escriure amb una vella ploma devora la llum petita d'una candela. Des d'una nit en què tornava de jugar i, des del carrer, a través dels vidres d'una casa de gent acomodada, va contemplar una escena pareguda en una de les primeres pantalles de televisió que va haver al seu poble, va tenir clar que dedicaria la seva vida a les paraules. Malgrat, a estones, li passàs el mateix que conta que passava a Marcel Proust a la novel·la *Pel cantó de Swann*. "I no tenc res pensat però vull escriure", diu a un dels poemes d'*Al marge*. En aquells moments, ell tenia consciència d'una certa immaduresa. Però aquesta realitat, en comptes de desanimar-lo, li servia d'estímul. Tant és així que no vacil·la a situar-se més enllà de la convencionalitat dels codis lingüístics. Com quan entra en un discurs exaltat i inintel·ligible per cantar l'amor de l'estimada: "És ver que mai no strunc que nic però / turnà mecim anyí singà enyorós / delvar antic empal endal i dol". Igual que les dides gregues de les quals parla Odiseas Elitis, que quan volien allunyar els esperits dels bressols dels infants, utilitzaven les paraules com un conjur. Al capdavall, les obres d'art no són més que la sublimació del nostre conscient irracional. Deixar-se dur per aquell somni d'impossibles que ens comença a brillar a les ninetes dels ulls des de ben petits. Per ser poetes s'ha d'haver estat capaç de preservar aquest somni. Precisament, si Ponç Pons és una de les millors veus poètiques del moment, no deu ser tant per la seva qualitat de lector contumaç i devot de textos magistrals, sinó per haver sabut mantenir impol·luta l'aigua clara dels seus primers paradisos d'infantesa. Entre aquell jove "mitòman [que] llançà per Celan flors al Sena" que recorda a *Estigma* i l'adolescent somniador i malaltís d'aquells vespres d'hivern que en la freda buidor de la biblioteca sentia el tam-tam i seguia la ruta africana de Livingstone", evocat a *On acaba el sender*, jo no tenc cap dubte que el qui guanya la partida és el segon. Tot i que no sabem on hauria arribat sense l'altre. Probablement, si Pons no hagués estat un gran lector, no hauria aconseguit superar aquell defici de la pàgina en blanc del qual no deixa mai de parlar. Però a *Desert encèn* (1989) ja havia trobat la sortida del laberint. Així el "...poeta que.../ ha tingut sempre més una humana passió / per

l'amor i el saber", després d'afrontar l'experiència agònica de la set de paraules durant la travessia del desert interior en què el sol alt dels mestres havien convertit la seva voluntat d'escriure, ha esdevingut "...com un riu que arrossega, / soliu i sonor, lentes tardes de març / cap a somnis més fèrtils". Per això, en publicar *On s'acaba el sender*, pot proclamar amb fermesa: "L'espai en blanc el sembr de mots i alzines". Ponç Pons havia entrat en un període de reconeixements incessants. Per la traducció al català d'una antologia de poemes de Miguel Torga, Jorge de Sena, Eugenio de Andrade i Alexandre O'Neill publicada el 1989 amb el títol de *Quatre poetes portuguesos*, li havien concedit el Premi Cavall Verd a la millor traducció poètica d'aquell any; amb *On s'acaba el sender* obtingué el Premi Ciutat de Palma de 1994; amb *Estigma*, el Premi Jocs Florals de Barcelona 1995 i el IV Premi Josep M. Llompart al millor llibre de poemes editat durant el mateix any. Evidentment, el Premi Carles Riba 19956 no l'ha guanyat qualsevol, sinó una veu pletòrica, algú que articula impecablement els ritmes de l'ésser amb els estètics. El *Salobre*, del qual vos parlarà Sam Àbrams, és el seu darrer certificat artístic. El darrer fins al moment. Per edat cronològica, Ponç Pons a penes ha iniciat el període de la maduresa. Jo li augur encara molts d'encerts. Un corpus literari dels que proporcionen un lloc entre els mestres, que ell sempre ha estimat tant. Són les conseqüències de la fidelitat a les paraules. Però, sobretot, de no haver oblidat els "carrers plens de sol emblancats d'alegria" de la infantesa i de preservar els vells somnis. Com el de "Veure els llocs purs i verds que va veure James Cook".

VICENÇ ALBERTÍ I VIDAL: "ENTREMESOS I" O LA TEORIA DE LA RECREACIÓ

BETTY SINTES CORANT

D'ençà de la publicació l'any 1964 de *La Cultura a Menorca* de Jordi Carbonell, tota una sèrie d'estudiosos han aprofitat el guiatge del professor per tal de seguir investigant i, en darrer terme, divulgant les obres cabdals de la literatura catalana menorquina. La publicació *d'Entremesos I* de Vicenç Albertí i Vidal a cura de Maite Salord Ripoll és un exemple d'aquest compromís amb la cultura de Menorca i el resultat, en definitiva, del bagatge atàvic heretat del Mestre.

Aquesta edició bilingüe castellana-catalana de les obres *El amo i el criat en la casa dels vins generosos* i *El licenciado Farruella* presenta la importància d'una tasca de traducció portada a terme per Albertí amb un exercici que Maite Salord anomena de "(re)creació literària", i és que Albertí i Vidal fa en ambdós casos una traducció alhora fidel i alhora innovadora dels textos inicials.

D'una banda, les traduccions són lleials perquè es respecta, fil per randa, l'argument, la idiosincràcia dels personatges i el tarannà propi del gènere de l'entremès. De l'altra banda, les adaptacions són també novedoses perquè recreen certes situacions, tot acostant-les al públic menorquí del moment. Així, Albertí modifica noms propis, algunes expressions castellanes poc entenedores en català i, fins i tot en l'entremès *El licenciado Farruella*, varia

alguns topònims. Potser podríem dir, fins i tot, que elabora una peça teatral nova amb una fesomia pròpia.

En efecte, gràcies a aquest doble procediment, el nostre traductor aconsegueix una versió catalana dels entremesos del tot literària, amb el mateix valor artístic que l'obra primera, malgrat trobar-nos en el període en què Albertí tot just s'inicia en matèria de traducció.

És important senyalar, doncs, que *El amo i el criat en la casa dels vins generosos* i *El licenciado Farruella (Entremesos I)* són peces teatrals traduïdes en una primera etapa albertiniana que els crítics han convingut de denominar "primer període". Aquest cicle inicial que acaba al voltant dels anys vint és el més interessant: tradueix al català més de trenta obres teatrals de Molière, Metastasio, Goldoni, Beurmarchais, Moratín, etc. I també realitza la magistral adaptació de *l'Alonsiada*, obra més coneguda per la versió d'Albertí que per l'original de Joan Ramis. D'aquesta versió Antoni-Joan Pons i Josefina Salord diuen:

La traducció és [...] vàlida en ella mateixa com a obra literària i serà útil tant pels que desconeixen el castellà –finalitat primera de la traducció– com pels que podien llegir l'obra original. És, per tant, la traducció com a recreació”.

Això, evidentment, pel que ja hem vist i pel que veurem, també es pot aplicar a les dues obres que ara tractem.

Amb tot, l'editora d'*Entremesos I* es va trobar amb una dificultat afegida a l'hora d'estudiar aquests textos: esbrinar la vertadera autoria d'aquestes peces dramàtiques. Per trobar una solució coherent als problemes que se li plantejaven, la investigadora va resseguir tot un encadenament de dades bibliogràfiques fins obtenir les dues obres originals que seran el motiu constant de comparació i que se'ns presenten ara en forma de llibre.

Pel que fa a l'entremès *Amo i criat*, encara ara es desconeix l'autor primitiu ja que, tot i que la investigadora va localitzar diverses còpies castellanques, cap no portava la signatura del dramaturg. Respecte a *El licenciado*, Salord, després d'algunes indagacions, aconsegueix atribuir la redacció original a Ramón de la Cruz. Val a dir, a més a més, i sempre seguint Salord, que en la composició primera *El licenciado Farruella* era una sarsuela, gènere musical que es remunta al segle XVII i que només en la versió d'Albertí es despulla de melodies per esdevenir un entremès purament literari. L'argument albertinià no presenta diferències respecte de la sarsuela perquè la naturalesa humorística i costumista de l'original s'acosta a les característiques de l'entremès i a l'objectiu

ENTREMESOS

VICENÇ ALBERTÍ I VIDAL

EDICIÓ I ESTUDI INTRODUCTORI A CURA DE MAITE SALORD RIPOLL

del literat menorquí que no és altre, amb paraules de Salord, que “oferir al poble una forma de diversió amb la qual omplir el buit de les hores de lleure en un moment de crisi econòmica”. A més, Albertí té voluntat d'oferir al públic una mostra de teatre culte en llengua catalana.

Tanmateix, allò veritablement important en totes les traduccions del maonès, i aquestes dues peces no en són una excepció, és, d'una banda, la voluntat d'aproximar el món teatral europeu al panorama teatral menorquí, i de l'altra, la intenció de representar totes les obres que adaptava. No oblidem tampoc que aquests propòsits d'Albertí anaven molt lligats a la subsistència de la Casa de la Misericòrdia, institució de la qual era el director. Amb l'objectiu d'apropar-nos amb la lectura dels textos a aquesta realitat un xic complexa, convé que comencem a analitzar les dues composicions que formen *Entremesos I*.

Quant a *El amo i el criat en la casa dels vins generosos*, l'argument és ben senzill: tracta d'un triangle amorós format per l'amo de la casa on es desenvolupa l'acció, mestre Roc; la seva criada, na Pereta, molt més jove que ell i l'ajudant del mestre, Libori. Els dos personatges masculins estan enamorats de la criada, alhora que na Pereta estima el jove Libori. Després de tot un seguit de diàlegs còmics que entretenen força el receptor de l'entremès (tant si aquest és lector com si és espectador), tot es resol en un final feliç: l'amor aconsegueix imposar-se i el mestre queda retratat per la seva avarícia. La trama no presenta cap diferència amb l'original, però, com acostuma a fer Albertí, canvia els noms dels personatges per acostar-los al públic de Menorca. Així, el criat Fermín ha esdevingut Libori; la criada, Pretona, ara és na Pereta i el tío Roque es transforma en mestre Roc. El número de personatges que apareixen en ambdós textos, original i traducció, és el mateix: tres protagonistes i cinc actors secundaris. L'espai escènic també coincideix: una botiga de "vins generosos" amb una taula, un banc, una bóta i altres estris típics d'una bodega.

El segon entremès, *El licenciado Farruella*, és d'una llargada considerable i l'acció, d'acord amb Maite Salord, és més complicada. Aquesta peça dramàtica tracta dels paranys posats per dos estafadors, Farruella i Xumeu, als clients d'una fonda, amb la finalitat de robar totes les seves pertinences. A més a més, s'intercalen escenes de caire amorós protagonitzades per en Pere, el ximplet de l'obra sobre el qual recauen totes les befes; D. Isabel, la senyora estrangera estimada de Pere, i el triangle amorós format per Agnès, Xumeu i Miquela. Talment com en *El amo i el criat*, l'amor triomfa per damunt de totes les dificul-

tats que presenta aquest triangle. L'obra finalitza amb el descobriment de la veritat i amb l'ajusticiament de Farruella, que ha volgut enganyar tothom, fins i tot el seu còmplice, Xumeu.

L'argument de la traducció de *El licenciado* no presenta canvis substancials respecte de l'original, però, tot i així, l'adaptació ofereix algunes variacions que convé esmentar: Albertí situa la fonda, que en el text original és a La Manxa, just al centre de l'illa, as Mercadal; suprimeix tot allò que té a veure amb el món musical; canvia algunes expressions que poden resultar poc entenedores o fins i tot conflictives dins un context menorquí; també adapta el vestuari, el menjar i les monedes, així com els noms propis dels personatges que apareixen.

Pel que fa a la forma, és important esmentar la diferència d'estil que ambdós entremesos presenten. Si bé els dos textos primitius estan escrits en vers, Albertí opta per la prosa perquè d'acord amb l'editora: com que no es limita a traduir en el sentit estricte de fidelitat total a uns textos, sinó que adapta a la realitat illenca tot allò que li és estrany, les qüestions de metre i rima se li complicaran excessivament. A tot això hem d'afegir la intenció del traductor: adaptar uns textos de tal manera que no es noti que davall de la traducció s'hi amaga un altre text; per això el llenguatge d'Albertí ha de ser viu, espontani i natural. Aquí radica precisament la veritable importància de Vicenç Albertí i Vidal com a literat d'excepció dins de la cultura catalana del segle XIX.

Per acabar, cal ressaltar els aspectes més lingüístics d'aquestes recreacions. Albertí utilitza una llengua que avui titllaríem gairebé d'estàndard, encara que el traductor emprí mots típics del dialecte menorquí: hòtil, idò..., paraules adaptades a la fonètica illenca: seua, llengos, ui, corema... i algun arcaisme: muir... En definitiva, la llengua que utilitza Albertí podria respondre a la posada en pràctica de la gramàtica menorquina d'Antoni Febrer i Cardona. En qualsevol cas, Salord apunta la possibilitat de fer un estudi comparatiu sobre la llengua emprada pels dos maonesos.

Sigui com sigui, Maite Salord, acompanyada d'aquestes obres dramàtiques, ens delecta amb el seu acurat estudi sobre la personalitat i l'obra de Vicenç Albertí alhora que ens aproxima, de mica en mica, a la realitat illenca del segle XIX. Tant de bo aquesta tasca compiladora i divulgativa servesqui per donar a conèixer al gran públic la figura emblemàtica d'Albertí dins de la història de la literatura catalana.

RESSENYA
ES BOLITX. LA PESCA DE BOLITX
AL PORT DE MAÓ I PEIXOS DE MENORCA

XAVIER GOMILA PONS

L'any 1997, l'Institut Menorquí d'Estudis, amb la col·laboració del Consell Insular de Menorca, va treure a la llum la *col·lecció Petit Format*. Es tracta, com el seu mateix nom indica, d'una col·lecció de llibres de petites dimensions i extensió relativament reduïda que, amb un preu també prou ajustat, s'adreça a la gran majoria del públic lector menorquí. Certes característiques particulars, d'altra banda, la fan encara més suggerent: els gèneres dels llibrets són sempre diversos i els continguts independents, trets que ajuden a posar en relleu l'eix temàtic de tots ells: Menorca, que esdevé, així, el seu factor de cohesió i, en darrer terme, el pilar central de tota la col·lecció. Bona prova d'aixó en són els seus dos primers volums: *El bolitx. La pesca de bolitx al port de Maó*, de Toni Llabrés, i *Peixos de Menorca*, de Lluís Cardona, que es troben lligats a un dels elements omnipresents en la vida menorquina: la mar.

EL BOLITX. LA PESCA DE BOLITX AL PORT DE MAÓ

El llibre de Toni Llabrés constitueix una excel·lent introducció a un art de pesca d'origen antiquíssim i incert, el bolitx, que es va utilitzar –en especial durant aquest segle al port de Maó– a diferents indrets de l'illa fins l'any

1961, data en la qual va ser definitivament prohibit. Consistia, a grans trets, d'un moridor –anomenat *mànega*– en forma d'embut, proveït d'una llarga tira de xerxa en dos dels seus costats; partint de la vorera, s'amollava una llargària variable de corda –dita *llibant*– i després, traçant un gran cercle i deixant el moridor orientat cap a terra, es calava l'ormeig, l'altre extrem del qual es portava també amb una corda fins a la vorera, a uns 50 metres del punt de començament; aleshores, es cobraven les cordes i les tires de xerxa fins a recollir el moridor, que, en el seu camí, capturava els peixos. La profunditat de pesca es regulava per mitjà d'un suro –conegut com a *panna mestra*– que es col·locava en la part superior de la mànega: com més gran era el suro, menor la profunditat i a l'inrevés.

Més enllà de l'estricta descripció de l'ormeig, però, aquesta obra integra tots els elements representatius de la pesca de bolitx: des de les característiques de la barca bolitxera i els llocs habituals de calada fins a les condicions de vida dels pescadors, passant, entremig, pel nombre de tripulants i els seus sous, pels vells refranys i dites de la mar o per les supersticions més habituals de bord. D'aquesta manera, els seus continguts adquireixen, des de diferents punts de vista, un inestimable valor, en tant que forneixen una detallada descripció d'una realitat i uns costums que, tot i la certa proximitat històrica, són desconeguts avui en dia per la majoria de nosaltres, restant només en la memòria d'alguns dels nostres majors.

En primer lloc –i a tall d'exemple– trobam informacions sobre diferents components de la cultura material relacionada amb la pesca de bolitx, com són l'ormeig i la barca bolitxera, desapareguts arran de la seva prohibició i consegüent extinció. El bolitx és particularment interessant per les característiques pròpies de la xerxa i dels seus accessoris –ferros de quatre uncles, llibants, etc.– i pel mode d'utilitzar-la –arrossegament des de la vorera–, trets que el fan singular entre tots els arts de pesca amb malla actuals i que recomanarien la seva recuperació i conservació. D'altra banda, Toni Llabrés presenta les principals característiques de la barca bolitxera i, a més, ofereix una exhaustiva descripció dels aparells de bord, així com dels membres de la tripulació –que solien ser cinc–, les seves funcions –cada un realitzava una tasca molt concreta– i també els seus sous, que variaven en funció del paper de cada mariner. A partir d'aquesta caracterització, la barca bolitxera cobra una significació especial, en tant que se'ns ofereix com una excepcional mostra de

la manera com la tradició marinera menorquina ha adaptat les seves diferents embarcacions a les necessitats concretes de cada tipus de pesca i com les tripulacions han fet de l'especialització i l'ordre en el treball les millors eines per a l'èxit d'aquest.

Les descripcions dels elements de la cultura material associats a la pesca de bolitx ens permeten, també, de mantenir els noms de les seves parts, que representen un tresor per a la llengua i, encara més, l'exponent últim d'una manera particular d'organitzar i entendre el món. Així mateix, la relació dels diferents indrets de calada del bolitx aconseguix de conservar un altre tipus de mots, els noms de lloc o topònims, la preservació dels quals s'imposa avui com un deure per a la societat menorquina. Quant al port de Maó, el que podríem anomenar toponímia primària, la que especifica els seus principals accidents físics, es troba encara prou viva entre la gent; en canvi, els noms de lloc relacionats exclusivament amb activitats tradicionals que ja no es duen a terme es mantenen només en el record d'aquells que les realitzaven, en evident perill de desaparició. Això confereix una especial importància al recull de talassònims d'aquest llibre, que tenen, com a principal característica, la diversitat: uns determinen edificis o construccions singulars –Venècia, es Moll Nou, es Pouet–; alguns paratges generals –Cala Figuera, Cala Rata– o de tipus més concret –ses Roques, sa Punta d'Enmig–; d'altres fan referència a persones –es bol d'en Tundiò–; n'hi ha que semblen creats pels propis bolitxers –es nombre 5–, i així un llarg etcètera. En qualsevol cas, es tracta de talassònims que remetent a persones i localitzacions del port de Maó de fa al voltant de cinquanta anys enrere, alguns encara vius, d'altres no i que caldria recollir en la seva totalitat, no només en relació amb la pesca de bolitx, sinó també amb la de tots els tipus de pesca que es feren i es fan al port de Maó.

Un tercer punt d'interès el constitueixen els diferents aspectes de la vida quotidiana dels bolitxers que es troben escampats arreu del volum: tenim notícia de quines eren les famílies bolitxeres i dels noms de les seves embarcacions; de les carreres al rem que es produïen quan dues barques pretenien arribar a un mateix lloc de calada –que, amb el temps, donaren origen a les populars curses de rem de sant Pere–; de les velles supersticions d'aquests pescadors, com ara creure que xiular a bord atreïa el mal temps o que un ganivet amb el tall mirant cap al cel era senyal de mala sort; de les creences, sovint ambivalents, sobre certs animals com el dofí, capaç, segons la llegenda, de

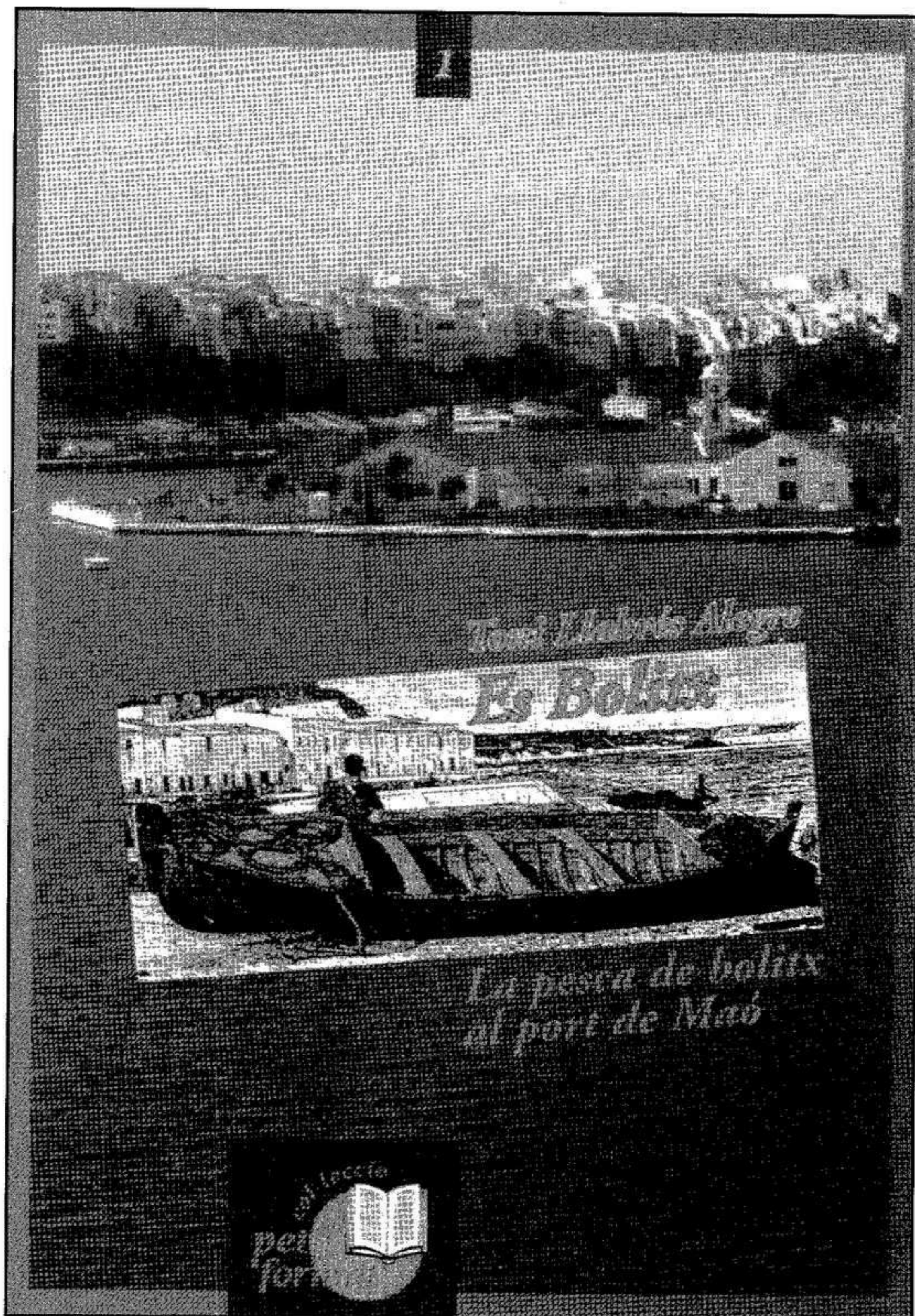
salvar un naufrag però també enemic, en tant que destrossava l'ormeig; dels temes de conversa habituals de l'època, centrats al voltant de la mar i, com no, del futbol, i de les lleis que s'establien de *facto* per evitar la sobrepesca i garantir unes captures de les quals depenia la seva existència; per damunt de tot això, però, destaquen amb força les dures condicions de vida d'aquests homes de mar, amb llargues jornades de pesca, hores dedicades al manteniment de l'ormeig i les embarcacions i un al·lot de bord que, mentre anava de lloc en lloc venent el peix, feia amunt de pa per a la família.

Amb tots aquests elements, el llibre es converteix en una crònica del temps i la societat dels bolitxers, que només la delectança d'un passat exhaurit i l'amor cap a la mar permeten presentar amb dolçor i recança. A la vegada, el volum esdevé també una mostra del coneixement intuïtiu i global del medi propi de la gent de mar que, com molt bé fa Toni Llabrés, es pot intentar explicar, però només s'aconsegueix suggerir.

PEIXOS DE MENORCA

Davant la impossibilitat d'abastar en un llibre de petit format totes les espècies de la Mediterrània, Lluís Cardona es circumscriu, en aquest segon llibre de la col·lecció, a l'estudi dels peixos de la mar de Menorca i, més concretament, dels que es troben per sota dels 35 metres, fondària que constitueix el límit de la zona infralitoral. Així, *Peixos de Menorca*, malda per caracteritzar les espècies més habituals i conegudes de les nostres aigües i, alhora, per posar en relleu les relacions que s'estableixen entre els membres de les seves comunitats. L'encert de l'obra rau en el seu caràcter divulgatiu: lluny d'inclinarse en excés per un plantejament científic, l'autor —d'acord amb les directrius de la col·lecció— s'acosta al públic no iniciat posant al seu abast —amb un llenguatge planer i descriptiu— tots els elements necessaris per a la correcta identificació i classificació de les diferents espècies estudiades.

L'estructura del volum és força senzilla: després del pròleg amb el seu objectiu i abast, d'una banda, i algunes consideracions generals sobre les característiques dels peixos i la seva notació científica i popular, de l'altra, trobam el cos de l'obra, constituït per la presentació de les espècies de les nostres aigües, que es troben dividides en funció de les dues grans classes de pei-

Portada del llibre.

xos que existeixen: els condrictis –aquells que tenen esquelet cartilaginós– i els teleostis –aquells que tenen esquelet ossi–. Dins cada un d'aquest grups s'inclouen, ordenades alfabèticament, les famílies que els constitueixen. Els seus noms apareixen en català – les obres especialitzades els presenten sovint en llatí– i incorpora entre parèntesis –i també en català– l'ordre al qual pertany la família. Amb aquests tres elements, classe, ordre i família, es pot reconstruir perfectament l'estructura de les classificacions ictionímiques i determinar les relacions que s'estableixen entre les famílies, primer dins el marc de cada ordre i, després, en el conjunt de cada classe. D'altra banda, les espècies concretes apareixen agrupades per famílies, fet que estableix directament el seu parentiu i fa possible posar en relleu les semblances i diferències dels membres de cada una. Seria necessari, però, incloure un índex de les famílies, ja que, sense ell, es complica i s'alenteix la recerca d'una espècie en particular.

La caracterització de les diferents espècies es realitza després d'haver exposat les principals particularitats de la família a la qual pertanyen, i es construeix a partir dels tres criteris bàsics que s'estableixen a l'hora d'identificar els peixos, és a dir, la forma del cos, el tipus d'aletes i la presència de determinades marques al cos. Aquests es complementen amb informacions de natura diversa: talla i pes màxims, hàbitat, època i mode de reproducció, règim alimentari, interès comercial, mode de pesca, comportaments particulars i, a vegades, coloració, tot i que aquest últim paràmetre no és gaire rellevant, en tant que pot variar en funció de l'edat i l'estat del peix. Amb tots aquests elements, que es veuen recolzats per les detallades i aclaridores il·lustracions que els complementen, obtenim una precisa descripció de totes les espècies presentades. Això en permet la seva inequívoca identificació i ens atorga la possibilitat d'establir clarament les diferències entre dues espècies molt semblants d'una mateixa família o de dues molt properes i evitant així qualsevol confusió. Tanmateix, hem d'assenyalar que algunes informacions puntuals són inexactes, aspecte lògic si es té en compte la quantitat d'informació que se'ns proporciona, i la impossibilitat de comprovar-ne empíricament tots els seus punts. Aquest extrem es resoldria amb facilitat contrastant les dades dubtoses amb informacions de primera mà, com són les dels pescadors, que, a més d'aclarir-les, aportarien una nova dimensió a l'estudi i l'enriquieren en gran mesura.

Un altre aspecte interessant que cal ressenyar es troba en relació amb els noms dels peixos. Lluís Cardona incorpora la notació científica i el noms populars de les diferents espècies recollides: la primera està formada per dos mots en llatí –el primer fa referència al gènere i el segon a l'espècie– que permeten identificar el peix a qualsevol lloc del món, per sobre les fronteres lingüístiques particulars, i va acompanyada del nom del científic que la va establir. Els noms populars, en canvi, ens remetent a la designació concreta de les diferents espècies a la nostra illa, una de les moltes que presenten els diversos ictionims en les terres de parla catalana, però especialment singular i apreciada dins el món menorquí, per tal com en constitueixen un element bàsic i indestruïble. Ara bé, els noms de peixos recollits en aquest llibre no reflecteixen per complet la riquesa ictionímica del lèxic de Menorca, perquè representen només les formes pròpies del llevant insular i s'obliden algunes variants força particulars i interessants de la part occidental. Aquest problema es deu en part a la inexistència d'un recull complet dels talassònims menorquins i de les diferents variants diatòpiques en relació a una sola espècie, de manera que el seu coneixement és fragmentari i parcial, com es veu en el llibre de Lluís Cardona. Una recopilació d'aquests mots constituïria una eina bàsica per als estudis relacionats d'una manera o altra amb la mar i esdevindria una peça fonamental per a la salvaguarda i manteniment dels diferents elements de la nostra cultura marinera.

En definitiva, doncs, aquest llibre, per damunt dels seus problemes puntuals, està cridat a ocupar un lloc important dins la literatura ictionímica menorquina; en tant que omple un buit significatiu: calia, ja fa temps, una obra senzilla però pràctica, que establís i descrigués de manera global les espècies presents a les nostres aigües i posés aquestes informacions no al prestatge de les obres especialitzades, sinó al servei de la societat illenca, necessitats que, amb aquesta publicació de l'Institut Menorquí d'Estudis, passaran molt prest a l'oblit.

Actualment es troben en preparació dos nous volums de la col·lecció petit format, *L'illa de Menorca i altres articles* i *Una societat mèdica a la Menorca Britànica*, que, sens dubte, ens acostaran a nous espais de coneixement relacionats amb la nostra illa. Davant la qualitat i l'èxit dels dos primers, els esperam amb impaciència.

ESPECTACLE I SOCIETAT A LA MENORCA DEL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX

ÀLEX VILLEYRA I SAN ANASTASIO

L'estudi de les formes de diversió i evasió d'una determinada comunitat en un moment donat del temps té el valor afegit de proporcionar a l'estudiós i també als seus lectors una precisa radiografia de la societat en què aquestes tenen lloc. I és precisament a partir d'aquesta convicció que Ignacio Martín Jiménez – Valladolid, 1964 – analitza a *El espectáculo cinematográfico en Maó 1897-1942* la societat que es projecta, al llarg de quaranta-cinc anys, a través d'un dels invents més rellevants del tombant de segle. El treball de l'investigador castellà es fonamenta en la recerca sistemàtica en arxius, col·leccions privades i, de forma central, a través de les pàgines de la premsa diària de l'època, que recull tant les notícies com els anuncis referents a les diverses empreses cinematogràfiques de Maó, així com la seva programació. Amb tot aquest material, Martín reconstrueix la llarga i exitosa relació de la societat maonesa amb l'espectacle cinematogràfic. Per fer-ho, i fugint d'una simple relació cronològica dels esdeveniments més rellevants, l'estudi se centra al llarg de vuit capítols en els diferents aspectes de la implantació, la consolidació i el posterior declivi del cinema com a espectacle de masses i element de relació social.

Al primer capítol del llibre, Ignacio Martín ens presenta el context històric en el qual s'haurà d'introduir el nou invent. Ens trobam amb una ciutat que

viu immersa en la crisi de la indústria del calçat, que és la més important de les activitats econòmiques de l'illa.

Aquesta crisi provocarà una reorientació de l'activitat econòmica i la corresponent reconversió o tancament de moltes de les empreses. Es tracta, doncs, d'un terreny abonat per l'aparició dels primers moviments obrers organitzats, que, tot i la seva heterogeneïtat, tenen com a principals denominadors comuns el republicanisme i especialment l'anticlericalisme. Per tal d'acabar de radiografiar l'escenari amb què es trobarà el cinematògraf quan arribi, resulta també interessant aturar-se a estudiar les formes de diversió vigents a finals del segle XIX. Se sorprèn l'autor de l'alt grau de desenvolupament d'espectacles com l'òpera o el teatre, així com de l'afició dels maonesos i maoneses als esports d'origen anglosaxó i en especial al futbol. A diferència del que passa a ciutats de dimensions similars, no existeix cap tradició d'espectacles "populars", com les curses de braus o les baralles de galls. La població de Maó – i la de Menorca per extensió – demana, en definitiva, uns espectacles més "elevats", més cultes, i això haurà de condicionar la forma d'introducció del cinema.

La primera arribada del cinematògraf a l'illa es produeix en una data molt primerenca, un tempestuós 15 de febrer, tot just un any i dos mesos després de l'estrena mundial de l'invent a París. Aquesta arribada es veu propiciada pel caràcter ambulant de les primeres projeccions. Es tracta de dos empresaris, Fogués i Calvo, que viatgen per les principals capitals de província i que a causa del mal temps es veuen obligats a aturar-se al port de Maó. Els empresaris aprofitaran l'escala forçosa per mostrar al sorprès públic maonès el sensacional invent. Dos són els fets que Ignacio Martín destaca d'aquest primer contacte del cinematògraf amb la societat illenca. D'una banda, el caràcter "científic" de les primeres projeccions. De fet, en els primers moments –i d'acord amb el que sempre reivindicaran els germans Lumière– l'atractiu de l'espectacle se centra en l'aparell i en la seva capacitat per projectar imatges animades. Hauran de passar alguns anys fins que el focus d'atenció es desplaci cap allò que es veu en pantalla. L'altre fet a destacar de primera projecció és l'escenari on té lloc: ni més ni menys que el Casino Círculo Menorquín, seu del partit conservador. Aquest fet és doblement rellevant, ja que, per una banda, donarà al cinematògraf una imatge de respectabilitat i de prestigi de la que no gaudeix en altres poblacions i, de l'altra, encetarà la llarga vinculació entre cinematògraf i política que es mantindrà durant tot el període estudiat. Després de les projeccions inicials, se seguirán

Portada del llibre.

algunes visites ocasionals fins que, finalment l'any 1900, la presència del cinematògraf a Maó adquireixi un caràcter més estable. Serà de la mà del sempre actiu Francesc Andreu i Femenias – que fa pocs anys que ha introduït l'electricitat a l'illa – i novament al Círculo Menorquín, on el cinematògraf trobarà la seva primera seu estable a Menorca. Es tracta encara d'una curiositat científica que complementa l'oferta del casino als seus membres. En paraules d'Ignacio Martín, “Por lo tanto, habremos de esperar a que el cine se conciba como un negocio antes que como un simple medio de proselitismo para poder hablar no ya de la llegada del cinematógrafo a Maó, sino de la instalación del espectáculo cinematográfico, fórmula que finalmente será la triunfadora”.

L'evolució des d'una curiositat científica que complementa altres formes d'oci fins a un espectacle global té, a Maó, un nom clau en la figura de Diego Nicolás i López. D'origen murcià, i casat amb una ciutadellenca, Nicolás introduirà els principals paràmetres sobre els quals es basteix, ara sí, l'espectacle cinematogràfic. En primer lloc, devem a Nicolás l'establiment d'una seu independent dedicada en exclusiva a l'espectacle cinematogràfic: es tracta, en un primer moment, del Pabellón Nicolás que, tot i el seu caràcter semiprovisional i modest, enceta un camí a seguir. El segon dels elements introduïts per l'emprenedor empresari és l'evolució de les sessions de cinematògraf cap a allò que l'autor defineix com “espectacle cinematogràfic”. Es tracta d'un espectacle global que combina les projeccions amb les activitats complementàries com ara números de màgia, sarsuela o *varietés*. Aquesta combinació és la clau per a la supervivència d'un cinematògraf incapaç per ell tot sol d'atreure al públic. No hem de perdre de vista que en els primers anys del segle les pel·lícules (llavors encara se'n deia vistes) solien durar pocs minuts, sovint patien trencaments i eren projectades per uns aparells extraordinàriament sorollosos. El desenvolupament i acceptació de les *varietés* farà que amb el temps acabin ocupant un lloc central en l'espectacle. Només les millores tècniques i l'arribada del sonor amb cintes més llargues retornaran al cinema el paper central dins l'espectacle.

Com ja apuntàvem més enrere, els inicis de l'espectacle cinematogràfic a Maó apareixen lligats al partit conservador. Aquesta politització del cinema serà una constant durant tot el període estudiat fins al punt que Ignacio Martín afirmi que “Una de las características más peculiares y distintivas del cinematógrafo en Maó es que se trata de un espectáculo sujeto a una gran politización”. Aquest fet no ens ha d'estranyar si tenim en compte que les formes de diversió de bona

part de la població maonesa de l'època estan articulades al voltant de societats (els populars casinos) que molt sovint tenen un fort component polític o confessional. En aquest sentit són molt representatius els casos del Casino de la Unió Republicana i de l'Acadèmia Mariana de Sant Estanislau, lloc de reunió i d'esplai dels membres i simpatitzants del Partit Republicà el primer i centre de catequesi dels jesuïtes el segon. Els dos centres incorporaran ben aviat el cinematògraf a la seva oferta de lleure. A la vessant lúdica del cinematògraf, s'incorporarà en ambdós casos la funció proselitista de les imatges projectades. Així, mentre que en el primer cas es projecten pel·lícules i documentals gairebé prohibits en altres llocs de l'estat, a la sala dels jesuïtes els films de caràcter bíblic i les notícies referents a l'alta jerarquia eclesiàstica dominen gairebé per complet la cartellera. Juntament amb les empreses amb una funció clarament proselitista, existiran durant tot el període una sèrie d'empreses que, encapçalades per la de Diego Nicolás, pretendran fugir de la polarització republicans/conservadors, oferint una programació "neutra" assumible per tots els espectadors sense excepcions.

Un dels elements més interessants de l'obra d'Ignacio Martín és l'anàlisi que l'autor fa de la relació que s'estableix entre el cinematògraf i la societat que l'accull. En primer lloc cal dir que el comportament del públic a la sala dista molt de la passivitat: en la semipenombra del local el públic s'emociona, s'indigna, riu i celebra amb aplaudiments l'aparició dels herois. Aquesta participació es veu propiciada pel caràcter mut de les projeccions. Quan l'arribada del sonor exigeixi una major atenció per seguir la projecció, aquesta "interactivitat" desapareixerà.

Un altre dels fenòmens del període estudiat és l'aparició – especialment després de la 1ª Guerra Mundial i de la forta irrupció del cinema nord-americà – d'un primitiu *Star System*. Amb aquesta nova forma de promoció, es faran habituals els anuncis i les notícies on el focus d'atenció es desplaça de la pel·lícula cap als actors. Davant els ulls dels maonesos –i especialment de les maoneses– desfilen unes estrelles amb una vida que ben bé podria ser treta de qualsevol de les pel·lícules que protagonitzen. A través del mirall d'uniques estrelles que tothom coneix i admira s'introduiran en la societat menorquina nous valors, nous costums i noves pautes de comportament. El més rellevant és que, per primera vegada, el caràcter democràtic i assequible del cinema fa que aquests costums i comportaments arribin per igual a tots els estrats de la societat i especialment a

les dones. Segons l'autor, aquesta concepció de la "vida moderna" que penetra a l'illa té un fort component progressista. A pesar de la forta censura per les qüestions morals, els menorquins veuen a les pantalles situacions i comportaments que no haurien gosat ni imaginar i que ben prest voldran imitar. Només a tall d'exemple, Ignacio Martín assenyala la projecció de les primeres pel·lícules explicades en català i que és paral·lela a l'aparició en premsa dels primers articles que en reivindiquen l'ús públic.

La darrera part de l'estudi se centra en les repercussions de l'aparició del sonor i de la Guerra Civil. Novament els maonesos són uns privilegiats a l'hora de gaudir de la nova sensació del sonor. Serà durant el mes de maig de 1930 –gairebé a la vegada que a Barcelona, a Bilbao o a Madrid– que tindran lloc les primeres projeccions. La progressiva acceptació del sonor provocarà la mort d'aquells cinemes més modestos, incapaços de fer front a les fortes inversions necessàries. Quan finalment els supervivents s'hagin refet mínimament de la revolució sonora, l'arribada de la guerra i especialment de la postguerra reduirà dràsticament la vitalitat cinematogràfica dels anys 20 i 30. En efecte, amb l'entrada de les forces nacionals a Menorca es desferma una increïble maquinària repressiva de la qual no podran fugir els empresaris cinematogràfics. Segons la lògica feixista, s'imposa la depuració d'uns empresaris que durant tot el conflicte s'han bolcat en la causa republicana i no han deixat d'oferir al poble un mitjà de propaganda –però, i sobretot, d'evasió– en uns moments en què qualsevol possibilitat de desconexió de la realitat resulta especialment valuosa.

Tal i com apuntàvem al principi de la ressenya, l'estudi de com es diverteix una societat ens dóna, a més, la valuosa possibilitat de radiografiar-la. Aquesta aspiració expressada per Ignacio Martín al pròleg de la seva obra es veu plenament satisfeta al llarg de les dues-centes pàgines de *El espectáculo cinematográfico en Maó 1897-1942*, on l'autor realitza una apassionant crònica de la societat maonesa –i en bona part també de la resta de l'illa. Asseguts al pati de butaques d'un dels sis cinemes que arriben a coexistir a la ciutat, assistim a la projecció de la pugna entre església i laics, de l'ensorrament de la indústria del calçat, d'una 1ª Guerra Mundial que, gràcies al nou invent, es viu gairebé en directe, de l'aparició dels primers moviments obrers, de l'eterna confrontació entre republicans i conservadors que desembocarà en la Guerra Civil,... Una excel·lent aportació, en definitiva, a l'encara poc estudiada història contemporània de l'illa de Menorca.

ACTIVITATS DE L'INSTITUT MENORQUÍ D'ESTUDIS

PUBLICACIONS

Una societat pagesa en època de transició. Estructura demogràfica des Mercadal (1785-1865), de Miquel Àngel Casanovas i Maria Pilar Florit. Premi d'Investigació des Mercadal i Fornells, editat amb la col·laboració de l'Ajuntament des Mercadal.

El espectáculo cinematográfico en Maó 1897-1942, d'Ignacio Martín Jiménez. Col·lecció Cova de Pala, 8.

Entremesos (I). Edició i estudi introductor i a càrrec de Maite Salord Ripoll. Col·lecció Capcer, 13.

Poesies burlesques i amoroses de Joan Ramis i Ramis. Edició a cura d'Antoni-Joan Pons Pons. Col·lecció Capcer, 8 (reedició).

Es bolitx. La pesca de bolitx al port de Maó, de Toni Llabrés Alegre. Col·lecció Petit Format, 1.

Peixos de Menorca, de Lluís Cardona Pascual. Col·lecció Petit Format, 2.

Fets i gents de ses festes de Sant Bartomeu, de Joan Janer Martí i Carles Marber Moll. Col·laboració amb l'Ajuntament de Ferreries.

CURSOS UNIVERSITARIS, SEMINARIS I JORNADES

Jornades sobre la correspondència científica de Joan Joaquim Rodríguez Femenias.

Institut Mernoquí d'Estudis, 16, 17 i 18 de gener de 1997.

Organitzades per l'Institut Menorquí d'Estudis

La figura del poeta T. S. Eliot (1885-1965).

Seminari literari a càrrec de Sam Abrams. Ateneu de Maó, 20 al 22 de febrer de 1997.

Menorca al segle XIX: economia, ciència i societat en una illa de la Mediterrània.

Curs impartit per Miquel Àngel Casanovas, Tomàs Vidal Bèndito i Josep M. Vidal Hernández a Prada de Conflent dins de la XXIX Universitat Catalana d'Estiu, del 15 al 24 d'agost de 1997.

XIII Trobades Científiques de la Mediterrània: Ordre, caos i complexitat.

Biblioteca Pública de Maó, 10, 11 i 12 de setembre de 1997

Organitzades per la Societat Catalana de Física, amb la col·laboració de la Secció de Ciència i Tècnica de l'IME

III Jornades sobre Medicina i Societat: Aigua i salut.

Llatzeret de Maó, 18 i 19 de setembre de 1997.

Organitzades per l'IME amb la col·laboració de la Universitat de les Illes Balears.

CONFERÈNCIES I PRESENTACIONS

L'estat actual de la cultura menorquina a la Florida. Una visió a través d'imatges. Conferència a càrrec de Philip D. Rasico, professor de la Universitat de Vanderbilt (Tennessee). Ateneu de Maó, 15 de maig de 1997.

Per què la declaració de reserva de la biosfera. Conferència a càrrec de Josep M. Vidal Hernández, coordinador científic de l'IME. Saló d'Activitats Ciutadanes d'Alaior, 7 de novembre de 1997.

La Reserva de Biosfera i l'Observatori Socioambiental de Menorca. Taula rodona moderada per Sergi Marí, coordinador de l'OBSAM, i organitzada per QSL, Serveis Culturals amb la col·laboració de l'IME. Institut Menorquí d'Estudis, 12 de novembre de 1997; Sala d'Activitats Ciutadanes d'Alaior, 12 de desembre de 1997.

Entremesos (I), de Vicenç Albertí. Presentació del llibre a càrrec de l'autora, Maite Salord; Pitús Fernández, director de teatre; i Josefina Salord, investigadora i cap de la Secció de Llengua i Literatura de l'IME. Cercle Artístic de Ciutadella, 21 de novembre de 1997.

Cicle de conferències dedicades a la fauna menorquina, organitzades per la Secció de Ciències Naturals l'IME al Museu de Zoologia de Barcelona. *Els crustacis*, a càrrec de Joan Lluís Pretus (28.10.97). *Les comunitats de peixos dels torrents i llacunes*, a càrrec de Lluís Cardona (29.10.97). *Avaluació de les poblacions de quiròpters*, a càrrec de Juan Quetglas (30.10.97). *La població de milans reials (Milvus milvus) a Menorca*, a càrrec de Félix de Pablo (31.10.97).

La tortuga d'aigua dolça a Menorca. Estudi presentat per Nicole Braitmayer, investigadora de l'Institut de Zoologia de Stuttgart. Ateneu de Maó, 20 de maig de 1997.

Avaluació de l'ús de la teledetecció per a la gestió del Parc Natural de l'Albufera des Grau. Estudi de Gaby Susana presentat per Joan Lluís Pretus Real, de la Universitat de Barcelona, i Josep M. Vidal Hernández, coordinador científic de l'IME. Institut Menorquí d'Estudis, 1 d'agost de 1997.

Material cartogràfic de Menorca elaborat per la Fundació Aula. Presentació i distribució gratuïta als centres d'ensenyament primari i secundari, a càrrec de Pere Ribera, president de la Fundació. Institut Menorquí d'Estudis, 7 d'agost de 1997.

EXPOSICIONS

Col·laboració amb l'Associació de Veïns de S'Arraval Gran en l'exposició **Memòria d'un barri**. Local de l'Associació, del 16 al 31 de gener de 1997.

INVESTIGACIONS I AJUTS FINALITZATS

Dins del Projecte ALTENER, s'han duit a terme els estudis següents: **Recollida i elaboració de les dades energètiques i dels recursos renovables**, per Fernando Sanjuan; **Estudi energètic dels centres de consum dependents de l'Administració local dels vuit municipis de Menorca**, per Antoni Tudurí, i **Treball sectorial de camp i de gabinet**, per Josep Quintana Subirats.

Ús de la teledetecció i el SIG per a la modelització de l'Albufera des Grau i del canvi en els usos del sòl a Menorca. Autor: Guillem Chust Peters, dirigit per Joan Lluís Pretus.

Estudio de las praderas de la fanerógama marina *Cymodocea nodosa* de la isla de Menorca. Autors: Marta Pérez, Marta Manzanera, Olga Invers i Javier Romero.

Evaluación de las poblaciones de murciélagos (*Mammalia: Chiroptera*) de Menorca. Autor: Juan Quetglas Santos.

El espectáculo cinematográfico en Menorca (1897-1950). Autor: Ignacio Martín Jiménez.

Estudios autobiográficos y epistolario del duque de Crillon relativos a la toma de Menorca (1781-1782). Autor: José Luis Terrón Ponce.

PREMIS

Premi d'Investigació sobre es Mercadal i Fornells 1997

Projecte guardonat: *El Club de Jubilats de Mercadal*

Autor: Roberto Coll Vinent

XI Premi d'investigació cultural Francesc de Borja Moll

Projecte guardonat: *La educació a Menorca (1850-1936). Una visió estructural*

Autor: Ignacio Martín Jiménez.

ACTIVITATS DE L'ATENEU DE MAÓ DURANT L'ANY 1997

OBERTURA OFICIAL DEL CURS 1997-98

Javier Tejada, catedràtic de Física de l'Estat Sòlid de la Universitat de Barcelona i doctor *honoris causa* per la City University de Nova York, pronuncià la lliçó inaugural del curs acadèmic 1997-98 dissertant sobre "Alguns enigmes del temps: realisme i virtualitat". Aquesta conferència va iniciar el cicle dedicat a "La Ciència al món d'avui" (10-10-97).

CICLE "PERSPECTIVES DE FILOSOFIA CONTEMPORÀNIA"

Josep Maria Esquirol, professor de Filosofia Contemporània de la Universitat de Barcelona, va ser el segon ponent. "Crítica de la societat tecnològica" va ser el títol de la seva dissertació (07-03-97).

Va cloure el cicle Antonio Valdecantos, professor de Filosofía Contemporánea de la Universidad Autónoma de Madrid, que parlà sobre "Los clásicos y sus fantasmas" (25-04-97).

CICLE "PERSPECTIVES POLITICOECONÒMIQUES PER AL SEGLO XXI"

El cinquè ponent d'aquest cicle va ser **José Félix Tezanos**, catedràtic de Sociologia a la UNED i membre del Comitè Federal del PSOE, que dissertà sobre "Tendencias sociales de nuestro tiempo" (10-01-97).

L'exministre d'Obres Públiques i parlamentari socialista **Josep Borrell** ens parlà de "La nova perspectiva econòmica europea després de Maastricht" (01-02-97).

Joaquim Ruiz Giménez, exministre i president de la UNICEF. La seva dissertació portà per títol "Política y religión para el siglo XXI desde el humanismo cristiano" (22-2-97).

Gonzalo Puente Ojea, ambaixador i escriptor, dissertà sobre “Política y religión en el siglo XXI” (11-04-97).

Va cloure brillantment el cicle **Adela Cortina**, catedràtica d’Ètica i Filosofia Política de la Universitat de València, que ens arlà de “Los valores éticos para la política y la economía del nuevo siglo” (16-05-97).

El cicle va comptar amb el suport del Col·legi Oficial d’Enginyers Industrials de Balears.

CICLE SOBRE LA “MAR”

Miquel Ferrà Rotger, catedràtic de Ciències Naturals de l’Institut Joan Ramis i Ramis de Maó, va ser el tercer ponent d’aquest cicle i ens exposà el tema “El mar, bressol de la vida” (25-01-97).

Joan C. de Nicolás, arqueòleg i professor de l’Institut Pasqual Calbó i Calvés de Maó, dissertà sobre “Arqueologia submarina” (03-02-97).

Andrés Seguí Mercadal, enginyer naval i president de Contenemar, va tancar el cicle parlant de “Transporte y comunicaciones” (17-03-97).

CICLE SOBRE “HISTORIOGRAFIA DE MENORCA”

La tres conferències del cicle, organitzat conjuntament per l’Obra Cultural de Menorca i l’Ateneu de Maó, van tenir per finalitat aprofundir en la història de l’illa i combinar l’aparició dels fascicles de *l’Enciclopèdia de Menorca* amb les conferències del seus autors a la nostra entitat.

El segon ponent va ser **Tomàs Vidal Bedito**, catedràtic de Geografia de la Universitat de Barcelona, que titulà la seva dissertació “Fonaments geogràfics de la història” (04-02-97).

Antoni López, professor de l’Institut Joan Ramis i Ramis, parlà de “Repoblament inicial i els grups culturals pretalaiòtics” (06-03-97).

Simó Gornés Hachero, arqueòleg, coautor dels capítols de la cultura talaiòtica de *l’Enciclopèdia de Menorca*, parlà d’ “El tractament de la mort en el món talaiòtic”. (27-11-97).

CICLE “REPENSAR LA PEDAGOGIA”

Aquest cicle –situat dins l’òrbita de l’Any Josep Miquel Guàrdia– va contribuir a reclamar i a fer presents els quatre pilars en què es fonamenta l’aventura incessant de l’aprenentatge: aprendre a conèixer, aprendre a fer, aprendre a viure, aprendre a ser.

Pere Alzina Seguí, pedagog i orientador de l’Institut Josep Miquel Guàrdia d’Alaior, a més de ser un excel·lent coordinador del cicle, el va obrir parlant sobre “Les escoles obreristes de Menorca” (24-01-97),

Jaume Olives, catedràtic de Pedagogia de la Universitat de les Illes Balears, s’interessà sobre “Els Comas Camps: la pedagogia feta vida testimoni” (21-02-97).

Antoni Colom Canyellas, catedràtic de Pedagogia de la Universitat de les Illes Balears, ens va fer una “Aproximació al mestre Benejam; personalitat pedagogia i ideologia” (18-04-97).

El cicle es va tancar amb una taula rodona, “La reforma educativa i els reptes de futur a debat”, moderada per Pere Alzina, i que va omplir de gom a gom totes les nostres instal·lacions (23-05-97), donada la destacada personalitat dels tres intervinents dins el món de l’ensenyament: **Cèsar Coll**, catedràtic de Psicologia de l’Educació a la Universitat de Barcelona; **Eugenio Nasarre**, secretari general d’Educació Professional; i **Ángel I. Pérez**, catedràtic de Didàctica i Organització Escolar a la Universidad de Màlaga.

CICLE “LA CIÈNCIA AL MÓN D’AVUI”

Carlos Currás Bosch, catedràtic en excedència de la Universitat d’Extremadura i professor titular de Geometria i Topologia de la Facultat de Matemàtiques de la Universitat de Barcelona, va ser el segon ponent de aquest cicle, i dissertà sobre “Geometria de l’espai físic” (24-10-97).

Eloy Rada García, professor de Filosofia de la Ciència de la UNED i degà de la Facultat, parlà sobre “El cielo estrellado y la ley interior: Acerca de las relaciones entre razón teórica y razón práctica” (14-11-97).

Joan Jofre Torroella, catedràtic de Microbiologia de la Universitat de Barcelona, dissertà sobre “Malalties infeccioses emergents i reemergents” (21-11-97).

Joaquim Bover, arquitecte i urbanista, parlà d' "Arquitectura i salut". (05-12-97).

Marc Broggi, professor titular de Cirurgia de la Universitat Autònoma de Barcelona i secretari de la Societat Catalana de Bioètica, dissertà sobre "El segle XXI vist per un cirurgià" (12-12-97).

Les dues darreres conferències van ser patrocinades pel Col·legi Oficial de Metges de les Illes Balears, Comarcal de Menorca.

ALTRES CONFERÈNCIES

El doctor **Antoni Cañellas Trobat** va ocupar la nostra tribuna (20-01-97) dissertant sobre "El dolor de espalda en el adulto".

Teresa Cabré, catedràtica de la Universitat Pompeu Fabra i directora de l'Institut Universitari de Lingüística Aplicada, ens va parlar "sobre El valor dels diccionaris: a propòsit del diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans". Durant l'acte es presentà el llibre *Parlar bé* de **Jaume Corbera**, professor de la UIB (22-0-97).

Eugène Lyon, doctor en Història i director del Flagler College (institut d'investigació històrica) de Sant Agustí, ens va donar una visió de "La cultura menorquina vista por un historiador norteamericano" (28-02-97).

Josep Francesc Conrado de Villalonga, delegat general de La Caixa a les Balears i subdirector general de l'entitat, dissertà (06-04-97) sobre "Economia i turisme".

El conegut periodista de la SER i escriptor **Luis de Val** ens delectà en una xerrada que portava per títol "La radio: un loro seductor" (19-04-97).

Pedro Aullón, professor de la Universitat d'Alacant, ens va donar una conferència sobre l'obra poètica de Jaime Gil de Biedma (21-04-97).

El psiquiatra **Miguel Lázaro** ens va parlar (24-04-97) de "La depresión".

Rafael Matesanz, director general de l'INSALUD, dissertà sobre "La sanidad española: presente y futuro" (14-05-97).

Ina Mijailovna Sidorenko, professora de la Universitat de Moscou, ens va donar una visió sobre "Rússia: de la Revolució a la Perestroika" (21-05-97).

Com a cloenda del curs, **Clemente Auger**, presidente de l'Audiencia Nacional, va titular la seva conferència "La jurisdicción desde la Audiencia Nacional" (13-06-97).

Vicenç Ferrer, creador de la Fundació Vicenç Ferrer, nominat en diverses ocasions per al Premi Nobel de la Pau, ens parlà sobre “El treball que desenvolupa a la Índia des de fa més de cinquanta anys” (22-10-97).

Albert Hauff, catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat de València, titulà la seva dissertació: “Ausiàs March: El clamor del silenci” (31-10-97).

Pere Segarra i Trias, director general d'Energia de la Generalitat de Catalunya, dissertà sobre “El paper de les regions en la política energètica de l'Estat” (05-11-97). Acte organitzat amb el suport de GESA.

Com a acte de presentació del primer fascicle del tom d'*Antropologia de l'Enciclopèdia de Menorca* (17-10-97), **Jaume Mascaró**, professor de la Universitat de Barcelona, parlà de “Menorca: una antropologia possible”. Acte organitzat per l'Ateneu de Maó i Obra cultural de Menorca.

Jaume Matas, president de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, parlà d' “El sector públic del segle XXI” (07-11-97).

Miguel Àngel Limón, periodista i escriptor, parlà de “Josep Pla i Menorca: entrevista –apòcrifa– d'un illòman (28-11-97).

Andreu Ramis i Antoni Ginard, etnòleg i professor de la UIB respectivament, parlaren sobre “La cultura popular tradicional: Una reflexió a finals de segle” (19-12-97). Acte organitzat per l'Ateneu de Maó i l'Obra Cultural de Menorca.

HOMENATGE A PERE BALLESTER

Commemorant el 50è aniversari de la seva mort, l'Ateneu va organitzar un acte d'homenatge a **Pere Ballester i Pons**, distingit jurista i sociòleg menorquí, soci fundador de l'Ateneu. Glosaren la seva figura **Manuel Ballester**, advocat i nét de l'homenatjat; **Josep Maria Quintana**, jurista i expresident de l'Ateneu; i **Jaume Mascaró**, antropòleg i professor de la Universitat de Barcelona (01-03-97).

TAULES RODONES

‘El règim econòmic i fiscal especial per a Balears’ va ser el tema que es debaté en la taula rodona organitzada per la vocalia d’Economia, i en la qual participaren: **Eduard Berenguer**, catedràtic de Teoria Econòmica de la Universitat de Barcelona; **Antoni Rami**, conseller d’Economia; **Francesc Quetglas**, diputat socialista al Parlament Balear, i **Carlos Vidal**, vicepresident de la CAEB (19-05-97). Va moderar l’acte **Xavier Seguí**, vocal d’Economia de l’Ateneu.

“El futur hospitalari de Menorca” va ser el tema de la taula rodona en la qual participaren **Javier Rodrigo de Santos**, director provincial de l’INSALUD; **Joan Crespí**, director general de Sanitat del Govern Balear; **Julián Lopez Lillo**, president de la comarcal insular del Col·legi de Metges de Balears; **Roberto Mir**, representant de Mutualitats Assistencials; **Carlota Alberola**, consellera delegada de Sanitat i Acció Social, i **Miquel Gascón**, conseller socialista. Va moderar l’acte **Sebastià Rotger**, periodista (24-11-97).

PREMIS ATENEU DE MAÓ

Miquel Àngel Casanovas Camps i Andreu Murillo Tudurí van guanyar, *ex aequo*, el premi d’Investigació Humanística Francesc Hernández Sanz amb els treballs “Els sexenni revolucionari a Menorca” i “D’un temps, d’un país, d’un institut”, respectivament.

TALLER DE CREACIÓ LITERÀRIA

Es va remodelar el Taller de creació literària amb la finalitat d’adequar-lo a les necessitats expressives dels qui volen justament aprendre “l’ofici d’escriure”.

PRESENTACIONS DE LLIBRES

Gris, primera incursió literària de **Florencio Hernández**, menorquí resident a Canàries. La presentació va anar a càrrec de **Bosco Marquès**, director del diari *Menorca* (10-02-97).

Aina Jofre, professora de la Universitat de la Plata, va presentar el seu llibre *Así emigraron los baleares a la Argentina* (26-02-97).

VOCALIA DE MÚSICA

Durant aquest any el Grup Filharmònic de l'Ateneu ha organitzat els següents concerts: dos concerts al Saló d'Actes de l'Ateneu (6-1-97 i 15-2-97), a càrrec de l'orquestra de cambra i grup de cambra, amb obres de G. Jacob, R. Parpey, J. Haydn i A. Corelli en el primer, i de R. Schumann, J. S. Bach, D. Kabalensky, L. van Beethoven i A. Vivaldi en el segon; primer concert de Pasqua, amb peces de F. Schubert, T. L. de Vitoria, W. A. Mozart i C. Franck l'Església de Santa Eulàlia d'Alaior (5-3-97); *Les set Paraules de J. Haydn*, a càrrec de l'orquestra de corda, a l'Església de Santa Maria de Maó, (28-03-97); concert de Pasqua a Ciutadella (29-03-97), Maó (31-03-97), Ferreries (05-04-97) i es Mercadal (06-04-97); concert del Quartet Aguinaga amb peces de J. Haydn, B. Barceló i que va contar amb la col·laboració especial del pianista Fernando Orfila Abadia; s'interpretaren obres de J. Sibelius, Mozart, i Schubert (29-08-97). Finalment, el Quartet Aguinaga oferí a la Sala de Cultura "Sa Nostra" obres de Haydn i Schumann (27-12-97). A més, funciona una Escola Infantil de Música, que dirigeix Carme Cardona Mir.

VOCALIA DE BELLES ARTS

El saló d'actes de la nostra entitat acollí durant el curs les exposicions següents: una mostra de treballs de fi de curs dels alumnes de l'Escola Municipal de Dibuix (24-05-97 a 30-05-97), i una exposició de pintures i fotografies de **Juan María Pons** (25-11-97 a 09-12-97).

VOCALIA DE FILATÈLIA I NUMISMÀTICA

El Grup Filatèlic de l'Ateneu de Maó va organitzar els dies 17, 18 i 19 d'octubre, a la Sala de Cultura de "Sa Nostra" de Maó, la XIV exposició filatèlica dedicada al **Centenari del Cinematògraf Menorca**. Durant la mostra va romandre oberta una estafeta postal que utilitzà un matasegell especial. Els componenets del grup es reuneixen els diumenges de cada setmana a les dependències de l'Ateneu.

TERTÚLIA GASTRONÒMICA

La vocalia de Gastronomia i Viatges va organitzar una tertúlia sobre gastronomia navarra (02-06-97) que moderaren els vocals de l'Ateneu Julia Matas i Mario Delgado.

"EL HOMBRE EN ARMONIA CON EL UNIVERSO"

Sota aquest títol, i de desembre del 96 a maig del 97, van tenir lloc un total de nou tertúlies, coordinades per Josefina Rodríguez, que ens introduïren en el món de l'astrologia (Nuria Moltó), sanació prànica (Andreu Pons), agricultura biològica (Joan Serret), flors de Bach (Anna Maria Millán), medi ambient (Guiem Orfila), plantes medicinals (Marc Moll), cromoteràpia (Xavier Peris), meditació (Ivon Weir), i teràpia regressiva (Isabel Rodríguez).

ACTES ORGANITZATS PER ALTRES ENTITATS

Intermón.- Jaume Plana, enginyer agrònom, parlà de "Política de cooperació d'Intermón a l'Àfrica" (31-01-97). Ivan Cisneros, economista, director executiu d'IEDECA i responsable del projecte Cayambe a l'Ecuador, parlà de "Comerç just, consum responsable i projectes de desenvolupament" (01-11-97).

Mans Unides.- Àngel Bustamente, coordinador d'ensenyament, parlà sobre "La educación para el desarrollo. La LOGSE. Trabajo de los contenidos de los materiales educativos" (11-11-97).

Partit Socialista de Menorca.- Ramon Orfila, parlamentari del PSM, ens exposà la situació actual del Parlament Balear i la feina feta pel seu Grup parlamentari (22-01-97). Mevis Pons Sintes, Andreu Murillo i Joan Pons Moll, tres membres històrics del PSM, van presentar una exposició commemorativa dels vint anys de la fundació del PSM i ens exposaren les seves vivències d'aquests quatre lustres de militància (09-04-97).

Esquerra de Menorca.- Amb motiu del Dia Mundial de la Dona Treballadora va convidar Salce Elvira, membre de la Comissió Executiva Federal de CCOO, que parlà de "Present i futur de la dona treballadora" (08-03-97). Joan Font, portaveu d'Esquerra Unida a l'Ajuntament de Palma, dissertà sobre "Democràcia participativa i participació ciutadana (21-03-97). Vicente Romano, catedràtic de Teoria de la Comunicació de la Universitat de Sevilla, donà una conferència titulada "Orden temporal, orden cultural" (16-04-97). Finalment, Rodolfo Ruiz, representant d'EU a la corporació de Ràdio Televisió Espanyola, parlà d'"El control cultural y político de la televisión" (09-05-97).

Institut Menorquí d'Estudis.- Philip D. Rasico, catedràtic de la Universitat de Vanderbilt, dissertà sobre "L'estat actual de la cultura menorquina a La Florida, Una visió a través d'imatges" (15-05-97).

Presentació (20-05-97) a càrrec de Nicole Braitmayer, investigadora de l'Institut de Zoologia de 'Stuttgart, d'un estudi sobre la tortuga d'aigua dolça a Menorca.

Comissions Obreres de Menorca.- Luis de Sebastián, doctor en Economia, assessor del Banco Interamericano de Desarrollo, dissertà sobre "Les conseqüències socials de Maastrich per als ciutadan i treballadors" (11-01-97). Conferència de Fernando Puig Samper, secretari de Política Sindical de la Confederació Estatal de CCOO, sobre "Acuerdos para la estabilidad en el empleo y la negociación colectiva" (12-05-97). Agustín Moreno, membre de la Confederació Estatal de CCOO, dissertà sobre "Les conseqüències de la reforma laboral pels treballadors" (04-06-97).

Grup d'Ornitologia Balear.- Presentació del llibre editat pel GOB *Atles dels ocells nidificants a Menorca* d'Antoni Escantdell Salom (22-04-97).

Conferència de Benigno Varillas, periodista, fundador i editor de la revista *Quercus*, que dissertà sobre "Les possibilitats de la informàtica en la comunicació mediambiental" (26-05-97).

ASINPROS.- Com a commemoració del XXX aniversari de la creació d'ASINPROS, es va organitzar un acte de record i homenatge al seu fundador Carlos Mir i Orfila. Hi participaren: Mateu Seguí Mercadal, Magda Pons Mercadal, Margarita Prats Gomila i Josep Mir (22-05-97).

Unió de Separats de Menorca.- Organitzà una taula rodona que va debatre la problemàtica dels fills amb la parella dels seus pares (12-03-97).

Institut Diocesà de Teologia de Menorca.- Va convidar Teodor Suau, professor del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca (CETEM), que parlà sobre "Una Església per al segle XXI; reptes i esperances" (26-0-97).

Comissió Organitzadora del 120 aniversari de la fundació del "Regimiento de Infanteria ligera de Palma núm. 47".- Francisco Fornals, coronel d'Enginyers i historiador militar, parlà sobre "La Infanteria y la Mola" (04-11-97). Lorenzo Villalonga, coronel d'Infanteria, ens va parlar d'"El ejército en Menorca" (06-11-97).

Casal Català de Menorca.- Pere Bahí i Fàbregues, xef del restaurant *La Xica* de Palafrugell, va donar una xerrada-col·loqui comentant les receptes del llibre *El que menjava Josep Pla*, del qual és autor (05-11-97).

Joventuts Musicals.- Concert del pianista Josep M. Almirón Guàrdia, que interpretà obres de J. S. Bach, L. van Beethoven, F. Litz, B. Bartók, A. Scriabin i R. Gherard (20-04-97). Eulàlia i Ester Vela López oferiren un concert de piano a quatre mans. Interpretaren peces de F. Schubert, Antoni Olaf Sabater i S. Rachmaninov (27-04-97). Concert, també de piano, a càrrec de Míriam Manubens Hernández, que ens va oferir (10-06-97) peces de J. S. Bach-Busoni, D. Scarlatti, J. Turina, A. Scriabin, F. Mompou i C. Debussy.

Centre d'Estudis Budistes de Menorca.- El monjo budista menorquí Kel-sang Palden oferí unes xerrades setmanals durant tot l'any.

CINE CLUB

Com cada any, i durant el curs acadèmic el Cine club Ateneu presentà una pel·lícula setmanal al Saló Victòria de la nostra ciutat. A més, s'organitzà un col·loqui i projecció del video juvenil *Un lloc, un món* (18-10-97).

REVISTA DE MENORCA

El mes de desembre va aparèixer el nombre corresponent a l'any 1995.

TERTÚLIES

Com cada dijous del curs acadèmic es van celebrar les tradicionals tertúlies.

CLASSES DE DIBUIX I D'IDIOMES

Es van impartir a les nostres aules classes de francès, anglès, alemany, castellà per a estrangers, còmic i dibuix.

Les sales de Màrius Verdaguer, Vives Llull, i el Museu de Ciències Naturals van ser visitats durant tot l'any per socis, particulars i col·lectius, així com la biblioteca, que conté un important fons menorquí.